Ն. ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

Գ. ՏԱՐԻ

491.99-8
Ա-45

1911

H 3-817ż
S-45
18 MAY 2010
3318

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԷՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐՈՒԱՑ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՆԻՒԹԸ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ԴԱՍԱՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

ՏԱՄՆԵԻԵՕԹԵՐՈՐԴ ՏԻՊ

Արտատպած 14-դ տպագրութիւնից, որ թոյլատրուած է Կով. Ուս. շրջանի Հոգաբարձական Խորհրդի կողմից որպէս ձեռնարկ՝ Հայերէն լեզուն դասաւանդելու ժամանակ.

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ ՄՆ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ, ՊՈՒՇԿԻՆԵԱՆ ՓՈՂՈՑ № 3.

1911

2 ՕԳՍՏ 2013
9249
ՊԵՏ. ԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ ԳԱ ԳՍՀ
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
им. А. Мясникяна
39969-67

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ՅՈԴՈՒԱԾՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ԶԱՓԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

---

1. ՏԱՆԻՑ ԴԷՊԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ

Արամը մի ութ տարեկան տղայ էր։ Ծնողներն ուղարկում էին նրան ուսումնարան։ Մի առաւօտ, ուսումնարան գնալիս, նա միտքը փոխեց. չէր ուզում դասի գնալ. կամենում էր խաղալ։ Օրը գեղեցիկ էր. արեգակը փայլում էր և տաքացնում. թռչուններն անուշիկ երգում էին։ Շուրջը նայեց Արամը, բայց մարդ չտեսաւ. կանաչ հովտի վրայ իւր հասակակիցներից ոչ-ոք չկար։ Արամը մօտեցաւ մեղրաճանճին, որ թռչկոտում էր ծաղկից ծաղիկ։—«Սիրուն մեղու, ասաց մանուկը. եկ միքիչ խաղանք»։

—Չեմ կարող, պատասխանեց մեղուն, ես մեղր եմ ժողովում ծաղիկներից։

Արամը միքանի քայլ առաջ գնաց։ Շունը ուրախուրախ վազվզում էր հօտի շուրջը։

«Շնիկ, այ լաւ շնիկ, եկ միքիչ խաղանք»։

—Ժամանակ չունիմ. ես պահպանում եմ իմ տիրոջ ապրանքը, որ գայլը չյափշտակէ կամ գողը չգողանայ։

Երեխան առաջ անցաւ և տեսաւ մի փոքրիկ թրռչուն։—«Սիրուն թռչուն, միքիչ խաղանք, ուրախանանք միասին»։

—Ես տխուր չեմ, որովհետև գործ եմ շինում. ես դեռ պէտք է մամուռ, խոտ, բուրդ հաւաքեմ և բուն շինեմ իմ ապագայ ձագուկներիս համար։

Արաքն սկսեց ձանձրանալ. ոչ-ոք չէր կամենում խաղալ նրա հետ։ Նա մօտ վազեց առուակին, որ հոսում էր հովտի միջով, նայեց նրա կարկաչուն ալիքներին և ասաց.

«Ինչպէս տեսնում եմ, միայն դու ես, որ գործ չունիս անելու. ուրեմն եկ միքիչ խաղանք ես և դու»։

Առուակն ուռցրեց մէջքը և բարկացած պատասխանեց.

—Ո՞վ չունի գործ. ծոյլ, ծոյլ տղայ. չե՞ս տեսնում, որ ես գիշեր ու ցերեկ աշխատում եմ։ Ո՞վ է ջուր տալիս կենդանիներին ու բոյսերին. ո՞վ է լուանում կտաւիքը. ո՞վ է պտտացնում ջրաղացի անիւները. ո՞վ է հանգցնում հրդեհները, եթէ ոչ ես։ Տեսնում ես՝ ես մի րոպէ էլ հանգստութիւն չունիմ. ուրեմն ձեռք վեր առ ինձանից և դնա գործիդ։

Արաքն ամաչեց և շտապով գնաց ուսումնարան։

Ուղղագրութիւն 1. Վանկեցէք առաջին երկու նախադասութիւնների բառերը. ուր որ հարկաւոր է՝ ը աւելացրէք։ Վանկի հիմքը ձայնաւոր տառն է. բաղաձայն տառերը, վանկելիս, կպչում են նախորդ կամ յաջորդ ձայնաւորին։

2. Տողադարձի ժամանակ միշտ պէտք է ամբողջ վանկ անցկացնել. ու տառը, եթէ մենակ է, առանձին վանկ է կազմում, իսկ եթէ մօտը ուրիշ ձայնաւոր ունի, կցւում է այդ ձայնաւորին

և նրա հետ միասին մի վանկ է կազմում՝ մե-ղու, մե-ղուա-պան. ա-ռու, ա-ռուակ։

3. Վանկելիս, ուրեմն և տողադարձի ժամանակ, յ տառը իր մօտիկ ձայնաւորից չի կարելի բաժանել, Հայ-աս-տան և ոչ Հա-յաս-տան, որովհետև եթէ բաժանելու լինինք, նա կընկնի յաջորդ վանկի սկիզբը և, ըստ կանոնի, կըկարդացուի որպէս հ։

4. Գործողութիւն ցոյց տրուող բառերում ցնել վերջաւորութիւնը միշտ վանկելու էք անբաժան՝ կար-դա-ցնել և ոչ կար-դաց-նել, բուսց-նել, կանգնեց-նել։

5. Ն և ր տառերը բառի վերջում հարևան բաղաձայնի հետ առանձին վանկ են կազմում՝ ձեռք-ձեռքն. ծունկ-ծունքը։

2. ԹՌՉՆԻԿՆԵՐ

Շատ էի սիրում մանուկ հասակում
Ես թռչունների սիրուն ձագերին,
Եւ որսում էի նոցա մեր այգում
Կանաչ, ցօղապատ թրփերի միջին։

Ես հիւսում էի անխոնջ եռանդով
Փափուկ մամուռից քընքուշիկ բըներ.
Հոգս էի տանում կարեկից սրտով
Մերկ ճուտիկներին ցերեկ ու գիշեր։

Բայց ահա նոքա թեւաւորուեցան
Եւ ազատ օդում ճախրել են ուզում.
Ես բաց եմ անում դուռն ու պատուհան,
Որ ուրախ թռչեն, վրխտան թրփերում։

Թռչում են նոքա, երգում, ճրփրփում.
Անհուն ցընծութեամբ լցուում է հոգիս։
Եւ նորից նոցա ես յետ եմ կանչում.
Նոքա գալիս են—ունկընդիր խօսքիս։

Ուղղագրութիւն 6. «Ես սիրում էի թռչունի ծագերին՝ փոխանակ—«ձագեր» կամ «ձագերը»։ Ես մորթեցի մի հաւ. ես հաւ մորթեցի և ես մորթեցի հաւը, բայց ոչ՝ հաւին։—Մարդկանց յատուկ և հասարակ անունները, որոշեալ յօդով, հայցական հոլովում նման են լինում տրականին. Մնացած գոյական անունների հայցականը նման է ուղղականին։

7. Զափաբերական գրուածքների մէջ, վանկերի հաշիւը պահելու և ներդաշնակ կարդալու համար, ը ձայնաւորը սովորապէս դրւում է այնտեղ, ուր նա առանձին վանկ է կազմում՝ «քընքուշիկ բըներ», «որ ուրախ թռչէն, վըխտան թըփերում»։

3. Ա Ր Մ Ի Ն Է

Արմինէն հինգ տարեկան մի աղջիկ էր, երբ մեքենան կտրեց նրա աջ թևը։ Մանկիկը շատ հեծեց, լաց եղաւ, շատ ցաւ քաշեց ու արցունք թափեց։ Բայց Աստուած խղճաց նրան. գտնուեցան բարի մարդիկ, սպեղանի շինեցին և վերքը կապեցին։

Անցան օրեր։ Արմինէն մեծացաւ։ Նա ամեն առաւօտ ուսումնարան էր գնում։ Որպէս ուշադիր մանուկ՝ նա ոչ միայն լաւ կարդում էր, այլև գեղեցիկ գրում էր ձախ ձեռքով։ Վարժապետները շատ էին սիրում նրան և պարգև ու նշան էին տալիս։

Մի օր թագաւորի ամուսինը, որ մի բարի կին էր, գիւղի միջից անցած ժամին, կանգ առաւ և գիւղապետին խնդրեց, որ մի փոքրիկ, բայց խելացի աշակերտ բերեն իւր առաջ։ Մարդ ղրկեցին, Արմինէին բերին վարժարանից։

Աղջիկը թեւազուրկ, բայց ուրախ ու համարձակ եկաւ կանգնեց թագուհու առաջ։ Ազնիւ տիկնոջ աչքերը լցուեցան. նա գգուանքով առաւ նրան իւր գիրկը, համբուրեց և ասաց. «Աղջիկս, գոհ եմ, որ դու այդպէս լաւ գրում ես ու կարդում. դրա փոխարէն կամենում եմ վարձատրել

քեզ. ասա, ի՞նչ տամ քեզ՝ մի նոր գիրք, հագուստ, թէ՞ խաղալիք. գուցէ դու կամենում ես, որ ես քեզ համար շաքարեղէն ուղարկեմ, կամ օղեր ու զարդեր ընծայեմ... Շիտակն ասա, մի՛ վախենար. ինչ որ խնդրես, պիտի տամ»։

Արմինէն, որի սիրտը լցուած էր ուրախութիւնից, բաց արաւ բերանը և խնդութեամբ կանչեց.—«Մի թև տուէք ինձ, Տիկին»։

Ուղղագրութիւն 8. Արմինէ, Գայիանէ, Հռիփսիմէ. Արմենուհի, տիրուհի և Տիրուհի, Վարդուհի, աշակերտուհի. Պերճանոյշ, Հայկանոյշ, Սիրանոյշ. Սանդուխտ, Հայկանդուխտ։ Վերջայար մասնիկները՝ է, ուհի, անոյշ, դուխտ—միակ իգականակերտ մասնիկներն են Հայոց լեզուի մէջ։—Հայոց լեզուն առարկայի սեռը ցոյց տուող վերջաւորութիւններ չունի. գոյական անունների սեռը մեր լեզուի մէջ իմացւում է բառի ներքին նշանակութեամբ։

4. Մ Ա Ն Կ Ա Ն Ը

Ուրախութիւն քեզ անպակաս,
Ո՛վ դու մանուկ սիրելի.
Ծլիս, ծաղկիս ու ծերանաս,
Տալով պտուղ արժանի։

Որպէս ծաղիկ, մանուկ, քաղցր ես,
Եւ շնորհագեղ որպէս օր.
Մանուկ-մանուկ, ինձ չըխաբես,
Միշտ կաց այդպէս լուսաւոր։

Նայիր վերև, տես, ի՞նչ սիրուն
Այնտեղ փայլում են աստղեր,
Ե՛ւ անթիւ են, և՛ շողշողուն,
Որպէս երկու քո աչեր։

Այնտեղ, հոգեակ, բնակւում է
Մեր սուրբ Հայրը երկնքի,
Նա է, որ մեզ ուղարկում է
Ե՛ւ կեանք, և՛ սէր, և՛ հոգի։

Ուղղագրութիւն 9. «Որպէս երկու քո աչեր»։ Երկու աչք, երեք մշակ, չորս աշակերտ. երկու սիրուն աչեր, երեք աշխատաւոր մշակներ, չորս քաղցրաբարոյ աշակերտներ։ Թուական որոշողների մօտ որոշեալը միշտ դրւում է եզակի. բայց եթէ թուական որոշողի և առարկայի մէջ ընկնում է մի այլ որոշող, ապա որոշեալը գործ է ածւում յոգնակի։

10. Երկնքի Հայր—երկնաւոր Հայր. քարի տուն—քարէ տուն. հիւսիսի բնակիչ—հիւսիսային բնակիչ։—Գոյական անունների սեռական հոլովը գործ է ածւում յարաբերական ածականի տեղ։

5. ՖՐԻԴՐԻԿՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՍՊԱՍԱՒՈՐԸ

Պրուսիայի Ֆրիդրիկոս թագաւորը մի օր իւր սենեակի մէջ սաստիկ զբաղուած էր. նա քաշեց զանգը, բայց սպասաւորը չերևեցաւ։ Թագաւորը վերկացաւ, դուռը բաց արաւ և տեսաւ, որ սպասաւորը տախտի վրայ ընկած՝ քնած է։ Մօտ գնաց, որ զարթեցնէ։ Այդ միջոցին աչքովն ընկաւ մի նամակ, որ սպասաւորի գրպանից կիսով չափ դուրս էր ընկած։ Թագաւորը մեղմօրէն դուրս հանեց թուղթը, որ իմանայ թէ մէջն ինչ կայ գրած։ Նամակումն ասուած էր.

«Իմ անգին որդի, անչափ շնորհակալ եմ, որ այս անգամ էլ չուշացրիր ուղարկել ինձ քո ամսականի կէսը. դու քո ծնողասիրութեամբ քաղցրացնում ես մօրդ ծերութեան օրերը. հաստատ յոյս ունեցիր, որ Աստուած դրա փոխարէն պիտի օրհնէ քո կեանքը»։

Նամակը կարդալուց յետոյ, թագաւորը ոսկով լցրեց մի քսակ և նամակի հետ դրեց սպասաւորի գրպանը. ապա

դարձաւ իւր սենեակը և աւելի սաստիկ հնչեցրեց զանգակը։ Սպասաւորը զարթնեց ու ներս վազեց։

«Լաւ էիր քնել», նկատեց թագաւորը։

Սպասաւորը կամենում էր իրան արդարացնել. շփոթման մէջ ձեռքը տարաւ գրպանը և անգիտակցաբար դուրս հանեց քսակը։ Ոսկիները տեսնելուն պէս՝ գոյնը թռաւ։

—Տէր արքայ, ասաց սպասաւորը, թագաւորի ոտներն ընկնելով. չգիտեմ ով է դրել գրպանումս ոսկով լիքը քսակը. երևի մահս են կամենում։

«Բարեկամ, պատասխանեց թագաւորը. Աստուած շատ անգամ իւր բարիքը հասցնում է մեզ, երբ մենք քնած ենք լինում։ Առ այդ քսակը, ուղարկիր մօրդ, ողջունիր իմ կողմից և ասա, որ անհոգ լինի. այսուհետև ես պէտք է խնամք տանեմ նրան։ Իսկ դու, սիրելիս, վստահ եղիր, որ ինձ մօտ բաղդաւոր պիտի լինիս»։

Ուղղագրութիւն 11. մեղմօրէն, մարդկօրէն, քաջօրէն...
Արիապէս, մեծապէս, այսպէս, այդպէս, այնպէս...
Յովհաննէս, Վրդանէս, Արիստակէս...
Աբէլ, Նաթանայէլ, Իսրայէլ, Էմանուէլ...
Գայէն, Ռուբէն, Բարկէն, Սուրէն...
Գինեէտ, հացաւէտ, ծաղկաւէտ, մրգաւէտ...
Քարեղէն, փայտեղէն, հողեղէն, մսեղէն...
Հայերէն, տաճկերէն, ռուսերէն, պարսկերէն...
Թագընկէց, գահընկէց, պատւընկէց, շանթընկէց...
Զրօրհնէք, տնօրհնէք, երբէք, բերէք, տարէք...
Վերոյիշեալ վերջայար մասնիկները դիտեցէք. նոքա միշտ և ամենայն տեղ է-ով պիտի գրուին։

6. «ՁԱՐԸԴ ՏԱՆԵՄ»

Իմ նանը, որդիք, մի շատ լաւ կին էր.
Ժամ ու պատարագ նա շատ կըսիրէր.

Թէ արթնանալուց, թէ քուն մտնելուց՝
Ինձ համար նա միշտ աղօթքներ կ՚անէր.
Ինձ էլ աղօթքի իւր հետ կըտանէր.
Ու թէ պատահէր՝ հիւանդանայի,
Կամ անակնկալ փորձանքի դայի,
Նա, գորովալից ոգևորութեամբ,
Կրծքին փարելով, միշտ կըհարցնէր.
—«Ասա, գաւակս, ի՞նչըդ կըցաւի,
Ասա, դէ, նանը քո չարըդ տանի»։
Իմ խեղճ նանիկը իւր ամբողջ կեանքում
«Չարըս էր տանում», չէի հասկանում։
Ա՜խ, իմ մայրիկը, սիրուն մանուկներ,
Այնքան բարի էր, այնքան անձնուէր,
Որ վերջը, իրաւ, իմ «չարը տարաւ»,
Սիրած զաւակին որբ, մենակ թողաւ։

Ուղղագրութիւն 12. «Կըսիրէր, կըտանէր, կ՚անէր» —փոխանակ՝ սիրում էր, անում էր, տանում էր. կըցաւի—փոխանակ՝ ցաւում է։

13. «Թէ արթնանալուց, թէ քուն մտնելուց» —փոխանակ՝ արթնանալիս, քուն մտնելիս, կամ՝ արթնանալու, քուն մտնելու ժամին։

14. Բայի հետ կը մասնիկը գրւում է կից կամ անջատ։ Բարւոք է կից գրութիւնը, ինչպէս որ ձայնաւորով սկսուող բայերի հետ կից է գրւում (կ՚ասեմ, կ՚անեմ. ուրեմն և կըգրեմ, կըբերեմ)։

7. ՄԻ ՀՈԳԻ ԵՐԿՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ՄԷՋ

Երուսաղէմ քաղաքի տեղը երբեմն մի մշակուած վարելահող էր և այն հողաբաժինը, ուր կառուցած է տաճարը, պատկանում էր երկու եղբօր, որոնցից մէկն ամուսնացած էր, միւսը՝ ամուրի։ Հնձի ժամանակ նրանք իրանց խուրձերը կապեցին և երկու հաւասար դէզ բարձրացնելով, թողին դաշտումը։

Գիշերը ամուրի եղբայրը մտածում էր.

—Եղբայրս կնոջ ու որդոց տէր է և նրանց պէտք է կերակրէ, ուստի իրաւացի չէր լինիլ, որ նրա և իմ ունեցածը հաւասար լինէին։ Գնամ, իմ բաժնից միքանի խուրձ վեր առնեմ և ծածուկ աւելացնեմ նրա բաժնին. եղբայրս չի տեսնիլ և չի ընդդիմանալ ինձ։

Այս ասելով՝ նա գնաց և իւր մտածածը կատարեց։

Նոյն գիշերը միւս եղբայրն արթնանալով՝ իւր կնոջն ասաց.

—Եղբայրս ինձանից փոքր է և, ամուսնացած չլինելով, ոչ-ոք չունի, որ իրան օգնէ ու մխիթարէ. ուստի իրաւացի չէր լինիլ, որ նրա և իմ ունեցածը հաւասար լինէին։ Գնամ, իմ բաժնից միքանի խուրձ վեր առնեմ և ծածուկ աւելացնեմ նրա բաժնին. եղբայրս չի տեսնիլ և չի ընդդիմանալ ինձ։

Այս ասելով՝ նա էլ գնաց, իւր մտածածը կատարեց։

Հետևեալ առաւօտ եղբայրները դաշտ գնացին և շատ զարմացան. երկու դէզն էլ հաւասար էին և անփոփոխ։ Նրանցից ոչ մէկը չկարողացաւ իմանալ այս հրաշքի պատճառը։

Հետևեալ գիշերը դարձեալ նոյնպէս արին... Եւ այսպիսով նրանց դէզերը ոչ պակասում էին, ոչ աւելանում։ Վերջապէս մի գիշեր, այս գաղտնիքն իմանալու համար, երկուսն էլ արթուն մնացին և, երբ խուրձերը շալակած տանում էին միմեանց դէզի վրայ դնելու, յանկարծ իրար տեսան։

Այդ պատճառով մարդիկ օրհնեցին այդ երկու եղբայրների արտը և Աստուծու տաճարը այնտեղ շինեցին։

Ուղղագրութիւն 15. կնիկ, կնկայ, կնկանից. կնիկ, կնոջ, կնոջից. որդիք, որդոց. որդիներ, որդիների. չի տեսնիլ, չի դիմա-

նալ—չի տեսնի, չի դիմանայ—չի տեսներ, չի դիմանար։ Աստուած, Աստուծոյ. Աստուած, Աստուծու, Աստուծուց։

16. Դէզ—դիզել. կէս—կիսել. վէճ—վիճել. գէշ—գիշատիչ. գէտ—գիտուն. գէր—գիրանալ. դէմք—դիմել. զէնք—զինուել. դէպք—դիպուած... Այն բոլոր բառերը, որոնց մէջ, ածանցուելիս, է հնչիւնը փոխւում է ի հնչիւնի, գրւում են է տառով։

8. Հ Ա Յ Ը

Ֆրանսիացոց թագաւորին յայտնում են, թէ նրա իշխաններից մինը ծեծել է մի երկրագործ գիւղացու։ Թագաւորը հրամայում է, որ յանցաւոր իշխանին ճաշի հրաւիրեն։ Ճաշի սեղանի վրայ թագաւորի հրամանով դարսում են բազմատեսակ կերակուրներ, բայց հաց չեն դնում։

Իշխանը գալիս է ճաշի։ Նա շատ է զարմանում, երբ տեսնում է, որ սեղանի վրայ հաց չկայ։ Այդ միջոցին թագաւորը ներս է մտնում և ասում է.

«Ի՞նչպէս է, իշխան, կերակուրները լաւն են, հաւանում ես»։

—Սքանչելի են, տէր թագաւոր. պատասխանում է իշխանը. բայց ներեցէք, եթէ համարձակւում եմ նկատել. սեղանի վրայ հաց չկայ, իսկ դա ամենագլխաւորն է, առանց որի չի կարելի ապրել։

«Ուղիղ է ասածդ, վշտացած նկատում է թագաւորը... Եւ քանի որ ապրելու համար հաց է պէտք, ուրեմն իմացիր լաւ վարուել այն մարդկանց հետ, որոնց շնորհիւ հաց ենք ուտում ես և դու»։

Ուղղագրութիւն 17. հրամայել, հրաւիրել, հարկ, համար. յայտնել, յանցաւոր, յարգ, յամառ։ հ և յ տառերը բառի սկզբում կարդացւում են միապէս—միևնոյն հնչիւնն ունին։

18. Բառի մէջը յ կարդացւում է որպէս ամիսի ի կամ որպէս ռուսաց й—յայտնել—յայտնել, հրամայել—հրամայել...

9. ՀԱՍՈՅԻ ԵՐԳԸ

Ահա ծագեց կարմիր արև,
Տաք և պայծառ է օրը.
Դէհ, քաշեցէք, սիրուն եզներ,
Առաջ տարէք արօրը։

Վարը վարենք, ակօս փորենք,
Խոր ակօսներ հողի մէջ.
Սերմը ցանենք, որ հունձ հընձենք,
Ցորեն դիզենք կալի մէջ։

Կըգայ ձմեռ, մենք վախ չունինք,
Ուրախ կ'անցնի մեր օրը.
Ուտելու միշտ պաշար ունինք,
Երբ լիք լինի մեր հորը։

Դէհ, քաշեցէք, սիրուն եզներ,
Շուտով վարենք արտերը.
Թող որ չասեն մեր դրացիք՝
Ծոյլ են Հայի եզները։

Ուղղագրութիւն 19. դէհ, ախ, վայ, աւաղ, էյ... ձայնարկութիւնները բաժանւում են նախադասութեան միւս անդամներից ստորակէտով։

20. Ծագեց, ծագեցաւ. խօսեց, խօսեցաւ. պատժուեց, պատժուեցաւ. հագաւ շորերը, հագնուեց, հագնուեցաւ. տեսաւ, տեսնուեց, տեսնուեցաւ. պառկիլ, պառկեցի, պառկեցայ. զարթիլ, զարթեցի, զարթեցայ. զարթնիլ, զարթնեցի... (բայերի տարբեր գործածութիւնները պէտք է ուշադրութեան առնել և նրբութիւններն ըմբռնել)։

10. ԲԱՐԵԽԻՂՃ ԽԱՓՇԻԿԸ

Մի հնդկացի խափշիկ ծխախոտ խնդրեց հարևանից։

Հարևանը ժլատ մարդ չէր, ձեռքը գրպանը տարաւ և դուրս հանեց մի բուռը ծխախոտ։ Միւս առաւօտը հընդկացին դարձեալ եկաւ հարևանի մօտ և տուաւ նրան մի հատ արծաթի դրամ, որ գտել էր ծխախոտի մէջ։

«Ինչո՞ւ չպահեցիր այդ դրամը քեզ մօտ, ասաց այնտեղ պատահող սպիտակադէմ մարդը. քեզ ծխախոտ տուողը դրամն էլ է տուել»։

Խափշիկը ձեռքը դնելով սրտի վրայ՝ ասաց.

—Այս տեղումս երկու մարդ կայ՝ մինը բարի, միւսը չար։ Բարի մարդն ինձ ասաց. «Այդ փողը քոնը չէ, ուրեմն տար, տիրոջը տուր»։ Իսկ չար մարդն ասաց. «Երբ տուել են քեզ այդ փողը, ուրեմն նա քոնն է»։ Բարին վրայ բերեց. «Չէ, միմիայն ծխախոտն է քոնը և ոչ փողը»։ Չարը նորից ասաց. «Իզուր ես նեղութիւն քաշում. գնա, դրանով օղի առ, խմիր»։ Ես չգիտէի, թէ ինչ անեմ և պառկեցայ քնելու։ Բայց բարի և չար մարդիկ ամբողջ գիշեր դադար չէին տալիս ինձ և կռւում էին։ Առաւօտեան ես զարթեցայ և յետ բերի փողը։

11. ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Ամեն անգամ երբ թերթում եմ
Ես էջերը Սուրբ-Գրքի,
Միշտ վշտացած մտածում եմ՝
Ո՞ւր է սէրը մարդերի,
Որ Փրկիչը սուրբ կտակով
Մարդկութեանը աւանդեց,

Խաչի վրայ Իւր արիւնով
Գիր կենդանի դրոշմեց։

Մարդիկ վաղուց մոռացել են
Խաչ ու քարոզ կենդանի,
Աւետարանն ուրացել են,
Էլ Սուրբ-Գիրքը գին չունի.
Ամենայն գիրք միշտ կարդում են,
Միրոյ գիրքը չըկամին.
Ո՞ւր, չըգիտեմ, որոնում են
Բախտը իրանց խեղճ կեանքին։

Ուղղագրութիւն 21. Ո՞ւր է սէրը մարդերի՝ փոխանակ—մարդկանց։ մարդ, մարդու, մարդուց. մարդիկ, մարդկանց, մարդկանցից։

22. Գիր կենդանի՝ փոխանակ—կենդանի գիր, մի գիր, մի գրուածք, որ միշտ կենդանի կըմնայ։ «Միրոյ գիրքը չըկամին»՝ փոխանակ—չեն կամենում կարդալ այն գիրքը, որ սէր է քարոզում, չեն կամենում կարդալ Աւետարանը։ Սէր, միրոյ, միրուց։ Յոգնակի չունի։

12. ԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ ՊՏՈՒՂԸ

Երեք մարդ, միասին ճանապարհորդելիս, գանձ գտան և բաժանեցին իրանց մէջ։ Նրանք պէտք է շարունակէին ճանապարհը. բայց որովհետև ուտելու պաշարը վերջացել էր, իրանց փոքրահասակ ընկերին ուղարկեցին քաղաք՝ ուտելիք գնելու։ Սա գնաց և ճանապարհին մտածում էր. «Ես այժմ հարուստ եմ, բայց աւելի հարուստ կըլինիմ, եթէ կարողանամ ընկերներիս բաժինն էլ ձեռք դցել։ Եւ այս դժուար չէ. կըթունաւորեմ այն ուտելիքը, որ պիտի գնեմ, իսկ իմ մասին կ'ասեմ, թէ ճաշել եմ քա-

դաքում. ընկերներս առանց կասկածելու կ'ուտեն թունաւորած կերակուրը և կըմեռնեն»։

Միւս ընկերներն էլ ուրիշ կերպ էին մտածում.

«Ինչու պէտք է մենք անպատճառ բաժին տանք այն պատանի մարդուն. մի՞թէ չենք կարող գործ դնել մեր սուր դանակները, որ մեր հարստութիւնն աւելի կատարեալ լինի. ուրեմն գայ թէ չէ՝ սպանենք նրան»։

Պատանին բերաւ թունաւորած կերակուրը։ Ընկերներն սպանեցին նրան, իրանք էլ մեռան թոյնի ներգործութիւնից։ Գանձը մնաց անտէր։

Ուղղագրութիւն 23. Ճանապարհորդելիս—ճանապարհորդելու ժամանակ, երբ ճանապարհ էին գնում։—«Գնալիս, գալիս, կարդալիս, գրելիս, ուտելիս»... ապառնի դերբայի մի առանձին ձևը, որ վարւում է որպէս ժամանակական մակբայ։

24. «Գայ թէ չէ, տեսնես թէ չէ, լսես թէ չէ»—երբոր գայ, հէնց որ գայ—երկրորդական նախադասութիւններ են ժամանակական մակբայի փոխարէն՝ գալուն պէս, տեսնելուն պէս...

25. Թունաւորած, թունաւորուած, գրած, գրուած. սպանած, սպանուած... Անցած դերբայի ներգործական և կրաւորական ձևերը անխտիր գործ են ածւում միմեանց փոխարէն։

12. ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԵՒ ՄՇԱԿ

Գեղջուկ ծերուկն, իւր մշակը հետն առած՝
Իրիկուան դէմ տուն էր գալիս դաշտերից.
Մի արջ ելաւ ծերի դիմացը յանկարծ,
Երբ անցնում էր մութ անտառի նա միջից։
Ծերուկն էլ՝ «ուհ-վայ» կանչելը չըկարաց.
Արջը նրան տակը կոխեց ու գոռաց.
Նստեց վրան, շուռ-մուռ տըւեց, քաշքըշեց,
Ամեն կողմից զարհուրելի կըծոտեց։

Խեղճ ծերուկի բանը վատ էր, ի՞նչ անէր.
«Մըրտոյ եղբայր, հասիր, հասիր», կանչում էր։
Մըրտոն վազինը առաւ՝
Կայծակի պէս մօտ վազեց,
Արջի գլխին մոլեգին
Կացնի բերնով հարուածեց,
Յետոյ հանեց դաշոյնը,
Կըռնատակից ներս ցըցեց
Եւ ահռելի գազանի
Թոքն ու սիրտը խոցոտեց։
Արջը օռնաց ու վայր ընկաւ կիսամեռ.
Արիւնի մէջ տապալուելով հեծում էր։
Փորձանքը անցաւ։
Ծերուկն ոտք՝ ելաւ
Ու խեղճ Մըրտոյին
Գ ը ֆ ր ե լ սկսաւ։
Մեր քաջ Մըրտոն ապշեցաւ,
Դարձաւ, ծերուկին ասաւ.
«Ինչու կըքըֆրես դու ինձ, մահտեսի»։
—Ինչու կըքըֆրեմ, ա՛յ յիմար, քեզի՞.
Իմ սիրտս այրւում է. դու ուրախացիր.
Չե՞ս տեսնում՝ արջի մորթը փըչացրիր»։

Ողղագրութիւն 26. Մրտոյ, Մրտոյի, Մրտոյից, Մրտոն. քահանայ, քահանայի, քահանայից, քահանան... ոյ և այ վերջացած գոյականները, դիմորոշ յօդ առնելիս, յ տառը կորցնում են։ Ոտք՝ ելաւ՝ փոխանակ ոտքի ելաւ։

14. ՀՕՐ ԽՐԱՏԸ

Մի հայր հինգ որդի ունէր։ Նա միշտ խրատում էր նրանց, որ սիրով ու համերաշխ ապրեն։ Բայց որդիքը

ՊԵՏԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-ում. СССР
Ա. ԱՄՍՄՈՒՆ
им. А. Мясникяна
59969-67

հօր պատուէրը չէին կատարում։ Մի անգամ հայրը կանչեց բոլոր որդիներին և, մի ցախաւել ձեռքին, մօտեցաւ ամենից մեծին։ «Կոտրիր, որդի, այս ցախաւելը», ասաց հայրը։

Որդին չարչարուեց, բայց չկարողացաւ կոտրել։

Հայրը դիմեց երկրորդ որդուն, բայց նա էլ չկարողացաւ կոտրել։ Միւս եղբայրներն էլ չարչարուեցան, բայց չկարողացան։

Հայրը քանդեց ցախաւելի կապերը և ամեն մի ճիպոտ առանձին տուեց եղբայրներին։ Նրանք կոտրատեցին— մանրեցին ճիպոտները։

Հայրն ասաց. «Դուք էլ, որդիք, նման էք այդ ցախաւելին. եթէ համերաշխ լինէք և սիրով ապրէք, ձեզ ոչ ոք չի կարող վնասել, իսկ եթէ բաժանուիք և առանձին-առանձին գործէք, ամենքը ձեզ կըյաղթեն, կ'ոչնչացնեն»։

Ուղղագրութիւն 27. Կանչեց բոլոր որդիներին՝ փոխանակ— որդոցը. որդի, որդու, որդիք, որդոց։ Քանդեց ցախաւելի կապերը՝ փոխանակ—բացեց, յետ արաւ, լուծեց.

28. Ուտէր, ասէր, խօսէր, երգէր. կ'ուտէր, կ'ասէր, կ'երգէր. կ'ասէք, կըբերէք, կըխօսէք, կ'երգէք, կ'ուտէք։—Բայերի մէջ էր և էք վերջաւորութիւնները միշտ է-ով են գրւում։

15. ԿԱՊԻԿ ԵՒ ԱԿՆՈՑ

Կապկի մէկը ծերացել, աչքի ոյժը պակսել էր.
Բայց մարդկանցից լըսել էր,
Թէ այդ չարիքն ունի ճար.
Ճարն էր՝ ակնոց դընել աչքին անպատճառ։
Այս որ լսում, հինգ-վեց ակնոց է գընում
Այս կողմ, այն կողմ դարձընում։
Մէկը առնում, գըլխի վըրայ է դնում,
Յետոյ իջեցնում, պոչի վրայ հագցընում
Հոտոտում է ու լիզում է ապակին,
Բայց ակնոցից շահ չի տեսնում իւր աչքին։
«Գետինն անցնի, գոռում է նա զայրագին.
Խենթ է, ով որ լըսէ մարդկանց ասածին.
Ահա ինչ որ գովեստ արին ակնոցի,
Սուտ է եղած. ես էլ, խենթըս, հաւատացի»։
Կապիկն վշտացած սրտի խոր ցաւով
Ակնոցը ուժգին տալիս է քարով
Եւ փշուր-փշուր
Անում ինչպէս ջուր։

Ուղղագրութիւն 29. Գովեստ արին ակնոցի (տրական հ.)։
Գովեցին ակնոցը (հայցական հոլով)։
Որդին պատիւ տուեց հօրը (տրական)։
Որդին պատուեց հօրը (հայցական)։

16. ՔԱՄԻՆ ԵՒ ԱՐԵՒԸ

Մի անգամ արեգակն ու հիւսիսային ժանտ քամին վէճ բաց արին, թէ նրանցից ո՞րն է ուժեղ։ Երկար վիճեցին նրանք. վերջապէս վճռեցին, որ իրանց ոյժը փորձեն այն ճանապարհորդի վրայ, որ նոյն ժամին մօտից անցնում էր։ «Նայիր՝ թէ ինչպէս կ'ընկնեմ նրա վրայ, ասաց քամին, և մի ակնթարթում կըխլեմ նրա վերարկուն»։ Այս որ ասաց, սկսեց փչել՝ ինչքան ոյժ ունէր։ Բայց որքան շատ էր աշխատում քամին, այնքան աւելի պինդ էր փաթաթւում ճանապարհորդը վերարկուի մէջ. նա, ի հարկէ, դժգոհում էր վատ եղանակից, բայց միևնոյն ժամանակ աւելի շտապում էր առաջ գնալ։ Քամին բարկացաւ, կատաղեցաւ և թափեց խեղճ ճանապարհորդի վրայ անձրև ու ձիւն։ Նեղվելով քամուն՝ ճանապարհորդը վերարկուի թևերը հագաւ, վերևից էլ գօտին կապեց։ Հիմա հասկացաւ

քամին, որ էլ չի կարող նրա վերարկուն խլել։ Արեգակը, տեսնելով իւր հակառակորդի անզօրութիւնը, ժպտաց, դուրս նայեց ամպերի յետքից, ջերմացրեց, ցամաքեցրեց երկիրը, դրա հետ միասին և խղճուկ, սառած ճանապարհորդին։ Արեգակի ճառագայթներով տաքացած, նա քաջալերուեց, օրհնեց արեգակը, հանեց վերարկուն, ծալեց ու կապեց թամբին։ «Տեսնում ես, ասաց այն ժամանակ հեզիկ արևը բարկացկոտ քամուն. քաղցրութեամբ ու բարութեամբ աւելի բան կարելի է անել, քան թէ բարկութեամբ»։

Ուղղագրութիւն 30. Քամի, քամոտ. ոյժ, ուժեղ. զօր, զօրեղ, անզօր. միտք, մտաւոր, անմիտ. հեզ, հեզիկ. գիր, գրաւոր անգիր։

Բառերը սկզբից կամ վերջից աննշան մասնիկներ են առնում և իրանց նախնական նշանակութիւնը փոխում են, ածանցւում են (նախատիպ և ածանցական բառեր. վերջայար մասնիկ. նախայար մասնիկ)։

17. ***

Կանաչ տերևով ծառը ծածկըւեց
Եւ կոկոններով քընքուշ հագնըւեց.
Կենսատու ցօղով մարգարտանման
Ուռճանում էր նա շընչովը գարնան։
Բայց նըրա դալար շիւղերին մօտիկ
Թագնըւեց դաժան ծեր-սառնամանիք։
—«Է՛յ, տուր ինձ, ասաց, մանուկ կոկոններ.
Ձեզ տալ, տես, զօրով ինքըս կըխլեմ...»
«Ա՛խ, թող տուր հանգիստ դու իմ բողբոջներ,
Գոնէ բացուէին նըրա ծաղիկներ...»,
Սառնամանիքին ծառը շըշընջաց
Եւ ողջ էութեամբ արմատից դողաց։

Եւ ահա կամաց-կամաց բացուեցան
Անուշ բուրմունքով քընքուշ կոկոններ,
Եւ արեգակից ջերմ փայփայուեցան.
Իսկ թռչունների անհոգ երամներ
Հընչեցին ուրախ անուշիկ երգեր։
Յանկարծ ծառի մօտ թրռաւ չար քամին.
—«Է՛յ, տուր ինձ, ասաց, սիրուն ծաղիկներ,
Կըյափշտակեմ, թէ չէ, այս ժամին...»։
«Ա՛խ, խնայիր ինձ և մի արգելիր
Իմ ծաղիկներին պտղատու լինել...»,
Կատաղի քամուն ծառը շըշընջաց
Եւ սարսափելով վախից դողդողաց։

Բայց ահա մատաղ պտուղներին խակ
Ջերմութիւն տըւեց ամրան արեգակ,
Եւ ծառը զուգուեց հասուն մըրգերով։
Մօտեցաւ նըրան յուշիկ քայլերով
Մատաղաշ պատանին՝ տապիցը նեղուած.
—«Ա՛խ, տուր ինձ, ասաց, անուշիկ մըրգեր.
Զօրով չեմ խլիլ երախայրիքներ»։
«Ա՛ռ քեզ, պատանի. ահա իմ ճըղներ
Քեզ են ըսպասում վաղուց անհամբեր,
Որ գաս, հեշտացնես նըրանց անուշ բեռ»։
Եւ ծառը սիրով նըրան ողջունեց
Ու խոնարհելով ճըղները կախեց։

Ուղղագրութիւն 31. Կանաչ տերևով ծառը ծած-կը-ւեց, հագ-նը-ւեց. փոխանակ ծած-կուե-ցաւ, հագ-նուե-ցաւ։ Բանաստեղծութիւնների մէջ ու տառը եթէ պէտք է առանձին վանկ կազմի, ածանցւում է ւ-ի և իրանից առաջ առնում է ը գիրը։

32. Նախայար մասնիկների թիւը սահմանափակ է՝ չտալ, չբերք, անմիտ, տգեղ, ակամայ, առարկայ, արտագրել, բաղա-

ձայն, բացառիկ, զերբնական, դերասան, ենթակայ, հակառակ, համաձայն, մակբայ, յարատև, ներհակ, շաղկապ, վերաստուգել, տարբեր, տրամադիր, պարագայ, ստորագրել, վերագրել, փոխադրել։

18. ՆՐԲԱՄԻՏ ՋՈՒԼՀԱԿԸ

Մի թագաւոր նստած էր իր գահի վրայ։ Հեռաւոր երկրից մի դեսպան եկաւ և, առանց խօսելու, թագաւորի գահի շուրջը մի կլոր գիծ քաշեց ու լուռ ու մունջ մի կողմը քաշուեց—նստեց։

Թագաւորը այս մարդու արարմունքից ոչինչ չհասկացաւ. կանչեց իր իշխաններին. նրանք էլ մի բան չհասկացան։ Թագաւորը շատ վատ դրութեան մէջ էր։ Նրա համար մեծ ամօթ էր, որ իւր տէրութեան մէջ մի խելօք մարդ չէր գտնւում՝ դեսպանի արածը հասկանալու համար։ Թագաւորը սաստիկ նեղացած՝ յայտնեց ամենքին, որ եթէ նրան պատասխան տուող չգտնուի, էլ ոչ-ոքի կենդանի չի թողնիլ։

Թագաւորի կողմից խնդրակներ ման եկան ամեն կողմ, և վերջը մի տան մէջ գտան մի ջուլհակ (ոստայնակ)։ Տեսնում են, որ այն մարդը մի տեղ նստած՝ միաժամանակ երեք գործ է շինում.—համ իւր կտաւն է գործում, համ երկու երեխայի օրօրոց է օրօրում, համ էլ տանիքի վրայ ցորեն է փռել ու մօտը մի ճիպոտ տնկել. երբ ինքը իր կտաւի թելերը շարժում է՝ կտաւը գործւում է, օրօրոցները օրօրւում են, այն ճիպոտի շարժուելուց էլ տանիքի ծտերն են փախչում, ցորենից հեռանում։

Նրանք այս բանի վրայ շատ են զարմանում։ Յետոյ նրանք պատմում են, թէ հեռաւոր երկրից մի մարդ եկաւ, թագաւորի գահի շուրջը մի գիծ քաշեց, բայց ոչ ոք չկա-

ղողացաւ իմանալ, թէ դրանով ի՞նչ էր ուզում ասել։ «Վէր կաց, գնանք. եթէ դու նրա միտքն իմանաս, թագաւորը քեզ մեծ պարգևներ կըտայ»։

Ջուլհակը միքիչ մտածում է, յետոյ առնում է երկու վէգ ու մի վառիկ և գնում է հետները։ Հասնելով թագաւորի մօտ, վէգերը հանում է և ձգում դեսպանի առաջը։ Դեսպանը գրպանից մի բուռը կորեկ է հանում ու շաղ տալիս գետնին։ Ջուլհակը բաց է թողնում վառիկը, որ իսկոյն սկսում է կտցահարել կորեկը։

Այս բանը տեսնելով՝ դեսպանը տրեխները հագնում է ու սուսուփուս դուրս գնում։

Թագաւորը ջուլհակին հարցնում է, թէ այդ ի՞նչ արիր։ Ջուլհակը պատասխանում է. «Այդ մարդը եկել էր ասելու, թէ մեր թագաւորը գալիս է քեզ հետ պատերազմելու, քո երկրին տիրելու. խոնարհում ես թէ կռուով ես ուզում պատասխանել։ Ես նրա առաջը վէգեր ձգելով՝ հասկացրի, թէ դուք մեզ համար երեխաներ էք. գնացէք, վէգի խաղացէք. դուք ո՞վ, մեզ հետ կռուողն ո՞վ։ Նա իր շաղ տուած կորեկով ուզեց հասկացնել, թէ մեր զօրքերն անթիւ, անհամար են. դուք ի՞նչ կարող էք անել։ Եւ երբ ես բաց թողի վառիկս, որ նրա բոլոր կորեկը կերաւ, դրանով պատասխանեցի, թէ մեր մի մարդը ձեր հազար մարդուն կըջարդէ. գնա, պատմիր քո թագաւորին»։

Թագաւորը, այս բացատրութիւնը լսելով, մեծամեծ պարգևներ տուեց ջուլհակին և ուզեց նրան վէզիրի պաշտօն տալ։ Բայց ջուլհակը պարգևների մի մասովը բաւականացաւ և թագաւորին ասաց. «Ո՛չ, թագաւոր, թող որ ես ջուլհակ մնամ. միայն այս եմ խնդրում քեզանից. չմոռանաս, որ հասարակ արհեստաւորի մէջ էլ կըգտնուի այնպիսին, որ նեղ օրում քեզ պէտք կըգայ։ Վէզիրներիդ

ինչ պատիւ ուզում ես՝ տուր, միայն ջուլհակին ու կօշկակարին էլ մարդու տեղ դիր»։

Ուղղագրութիւն 33. Թողնել, փոխանակ՝ թողուլ կամ թողել։ Հեռաւոր երկրից մի մարդ եկաւ, մի գիծ քաշեց—փոխանակ մի մարդ է գալիս, մի գիծ է քաշում...

34. Դիտեցէք վերջայարները՝ շրջան, վազկան, սողուն, թրռչուն. նախատինք, բաժինք. զարմացումն, ողբումն. գոչիւն, մռնչիւն. կտրոց, կապոց. պահարան, տեսարան. ծառաստան, բուրաստան, Հայաստան, Ռուսաստան (ստան—աշխարհ).

19. ՆԱՄՈՒՍ ՈՒ ՂԷՅՐԱԹ

Դեռ թոթովախօս մի մանուկ էի
Եւ եօթ տարեկան անգամ չլրացի,
Երբ ինձ աւանդեց հայրս իմ անուս՝
Մի սրբազան խօսք—և դա էր՝ «Նամ՛ուս»։

Դպրոցի շէմքին դեռ ոտ չդրած,
Դեռ նոր էի գիրք ես ձեռքիս առած,
Երբ մօրս համբոյր թրջեց իմ ճակատ
Ու պատուիրեց ինձ անել միշտ «Ղէյրաթ»։

Բայց կարճ մնացի ուսումնարանում.
Աղքատի բաղդը, դէ, ինչ է լինում...
Հօրս պատուէրով սովրեցի արհեստ,
Սիրեցի նրա վաստակը համեստ։

Եւ այն օրից յետ,
Երբ ընկերացայ մուրճ ու սալի հետ,
Քրտինքը դէմքէս ծորում է կաթ-կաթ
Ու ինձ յիշեցնում Նամուս ու ղէյրաթ։

Ուղղագրութիւն 35. Դիտեցէք հետևեալ բառերի վերջայարները և նոցա նշանակութիւնը որոշեցէք. դպրոց, դպրանոց. աղքատանոց, հնդանոց, տանանոց, կապոց, պահոց. որսորդ, ճամբորդ. պահապան, այգեպան. արքունի, ծերունի. մատանի, հովանի, լեզուանի. դեղնուց, սպիտակուց. հագուստ, պահուստ, պահեստ. ծնունդ, խառնուրդ։

20. ՎԵՀԱՆՁՆՈՒԹԻՒՆ

Մի շատ հարուստ մարդ, ծերութեան օրերում, ցանկացաւ իւր ունեցած կայքը բաժանել երեք որդոց մէջ։ Իւրաքանչիւրին իւր մասը տալուց յետոյ՝ նա ասաց. «Մնում է էլի մի շատ թանկագին գոհար. ես այն կըտամ ձեզանից նրան, ով մի վեհանձնութիւն կ՛անէ։ Իսկ դրա համար ես ձեզ երեք ամիս ժամանակ եմ տալիս»։

Շուտով որդիքը ցրուեցին. նրանք ման եկան զանազան քաղաքներ և երբ հօր ուզածը կատարեցին, կրկին վերադարձան տուն։ Նրանք սկսեցին պատմել հօրը իրանց արած վեհանձնութիւնները։

Անդրանիկ որդին ասաց.

—Իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ մի օտարական յանձնեց ինձ իւր բոլոր հարստութիւնը, և թէպէտ նա ինձանից ոչինչ ստացական չառաւ, բայց ես կրկին հաւատարմութեամբ վերադարձրի նրան իւր գոյքը։

—Ո՛րդեակ, պատասխանեց հայրը. դու արել ես այն՝ ինչ որ պէտք է անէիր, և այն մարդը, որ ուրիշ տեսակ կըվարուէր, խաբեբայ կըլինէր. ազնիւ լինելը մարդուս համար մի պարտականութիւն է։ Քո արածի մէջ վեհանձնութիւն չկայ։

Յետոյ խօսեց միջնակ որդին.

—Իմ ճանապարհորդութեան միջոցին մէկ օր ես անց էի կենում մի լճի եզերքով. մի փոքրիկ երեխայ ջուրն

ընկաւ։ Ես իսկոյն օգնութեան հասայ և, չխնայելով իմ կեանքը, ազատեցի նրան։

—Շնորհաւորում եմ, ասաց հայրը. բայց դարձեալ այդ գործի մէջ վեհանձնութիւն չկայ։ Քո արածը կարեկցութիւն է, բարեգործութիւն է, բայց ոչ վեհանձնութիւն։

Վերջապէս խօսեց կրտսեր որդին։

—Մի օր ես իմ թշնամուն տեսայ խորը քնած մի անդունդի ծայրին։ Ամենաթեթև շարժողութիւնն անգամ կարող էր նրան անդունդը գլորել. բայց ես նրան զարթեցրի մեղմաբար և ազատեցի վտանգից։

—Ո՜հ, զաւակս, ազաղակեց բարի ծերունին. գոհարը քոնն է։ Ո՞րպիսի վեհանձնութիւն՝ լաւութիւն անել հակառակորդին, մահից ազատել թշնամուն։

Ուղղագրութիւն՝ 36. Ցրուեցին, փոխանակ ցրիւ եկան, ներգործական՝ ցրել—ցրիւ տալ. կրաւորական՝ ցրուիլ. չէզոք՝ ցրիւ գալ։ Չխնայելով իմ կեանքը—կեանքս վտանգի ենթարկելով։

37. Զարթեցրի մեղմաբար. քաջաբար, արիաբար. ուժգին, լայագին. ուղղակի, յանկարծակի — մակբայակերտ վերջայար մասնիկներ են։

38. Նկատեցէք թէ ինչ նշանակութիւն են տալիս հետևեալ բառերին վերջայար մասնիկները՝ երկնային, դաշտային, արևելեան, արևմտեան, հայկական, գիւղական. քարէ, քարեայ, քարեղէն, աղի, պղնձի, արծաթի, ընկուզենի, խոզենի (միս), դառնենի (միս և մորթ)։

21. ՄԱՐԴԸ ԵՒ ՀՐԷՇԸ

(Հեքեաթ)

ա. Շատ տարի առաջ՝ հին ժամանակը,
Երբ հրաշքներով լի էր աշխարհը,

Իւր ամուսինով և զաւակներով
Ապրում էր մի մարդ իւր առուտուրով։
Ուրախ ու զբաղթ էր նրրա կեանքը,
Պատճառ՝ միշտ ոսկով լի էր քսակը։
Բայց յանկարծ բախտը երես դարձրեց,
Եւ մեր խեղճ մարդը բոլորն կորցրեց՝
Ուրախ կեանք, և՛ փառք, և՛ հարստութիւն,
Եւ նրրանց յետ էլ քաղցր առողջութիւն.
Ընկաւ անկողին, խիստ հիւանդացաւ,
Այժ և զօրութիւն նրանից հեռացաւ.
Չէր կարողանում ոտի վրայ կանգնել,
Մինչև որ նրրան իւր կինը չօգնէր։

Դժբախտ-տարաբախտ նրրա խեղճ կինը
Ստիպուեց կերակրել այժմ իւր տունը.
Գիշեր ու ցերեկ պէտք է աշխատէր,
Որ իւր որդիքը սովից ազատէր։
Ամիս ամսի վրայ այսպէս անց կացաւ,
Վերջապէս կինը խստաձանձրացաւ.
«Ի՞նչ ես վայր ընկել, ասում էր մարդուն,
Գլխիս ցաւ դառել, խլել ես իմ քուն.
Մինչև ե՞րբ պէտք է այսպէս չարչարուեմ,
Կեանքս մաշելով ես քեզ կերակրեմ.
Վեր կաց, մարդ ես, գնա, գլուխդ քարին տուր,
Եւ որդոցդ համար ճարէ կերակուր»։
Պատասխան տուեց խեղճ հիւանդ մարդը.
—Բաւական է ինձ իմ դառը վիշտը.
Քանի ունէի, ե՞րբ բան խնայեցի.
Առողջ ժամանակ ե՞րբ ծոյլ մընացի.
Իսկ այժմ աղքատ եմ և մարմնով տրկար.
Խղճա, մի՛ տանջիր դու ինձ անդադար։

Բայց կինը երկար էլ չհամբերեց
Եւ հիւանդ մարդուն տանից դուրս արեց.
«Գընա, ուր կ'ուզես, գլխիցս հեռացիր.
Դու իմ խեղճ անձը լաւ չարչարեցիր.
Հիմա ինչքան էլ լաս ու աղաչես,
Էլ տուն չեմ թողնիլ, քանի աղքատ ես»։
—Լաւ, ասաց մարդը ձայնով տխրագին,
Կ'երթամ, կըկորչեմ, ով դու անգութ կին.
Կտոր հաց, գոնեա, տուր, հետս առնեմ,
Որ ճանապարհին քաղցած չըմեռնեմ։

Բ. Կինը դուրս բերեց, տըւեց երկու հաց.
Եւ մեր խեղճ մարդը հեռացաւ, գընաց,
Իւր չար բախտիցը գանգատ անելով,
Թողեց իւր տունը անհաստատ քայլով։
Ինքն էլ չըգիտէր, թէ ուր էր գնում.
Միայն միշտ առաջ քայլում էր տըրտում։
Վերջը դադրելով՝ մի քարի վըրայ
Նըստեց, որ սակաւ մի հանգըստանայ։
Այնտեղ նկատեց՝ որ ճանապարհին,
Նրանից ոչ հեռու ընկած էր գետնին
Մի մագից հիւսած երկար սև պարան,
Որ նա վեր առաւ, ասելով այս բան.
«Սա ինքնըստինքեան մի չնչին բան է,
Բայց խեղճիս համար շատ թանկագին է»։
Այսպէս ասելով պարանն փաթաթեց
Եւ իբրև թանգ բան ծոցումը պահեց։
Յետոյ, սակաւ ինչ հացով ու ջրով
Իւր տըկար մարմնին զօրութիւն տալով,
Նորից վեր կացաւ, կամացուկ քայլով
Առաջ ընթացաւ նոյն ճանապարհով։

Այսպիսով անցաւ նա բաւական տեղ,
Մինչև որ հասաւ մի աղքատիկ գեղ,
Ուր անց կենալիս՝ տեսաւ շատ հաւեր։
Հաւերից մինը հանդարտ նըստած էր
Կիտած աղբի վրայ ու ձու էր ածում.
Եւ մեր խեղճ մարդը դըրեց իւր մտքում,
Որ բռնէ նրան ու հետը տանէ,
Մի քանի շահով քաղաքում ծախէ։
Ահա այդ մտքով նա կամաց-կամաց,
Ձու ածող հաւին ըզգոյշ մօտ գնաց,
Բայց հէնց այն կողմը իւր ձեռքը մեկնեց՝
Վեր թռաւ հաւը և մէկ ձու թողեց։
Թողած ձուն իսկոյն վեր առաւ մարդը,
Դըրեց գրպանը, օրհնեց իւր բախտը.
—Է՛հ, փառք Աստուծոյ, ասաց ինքնիրան,
Այս մէկ հաւի ձուն, սա էլ է մէկ բան։
Էլի առաջ գնաց մի կարճ ժամանակ,
Վերջապէս տեսաւ մի փոքրիկ գետակ,
Որ դուրս էր բըղխում մօտիկ անտառից,
Մերթ հանդարտ գնալով, մերթ փըրփրալից։
Յոգնած, վաստակած մեր մեղաւորը
Շատ ուրախացաւ, երբ տեսաւ ջուրը.
Իսկոյն մօտ գընաց, որ պարզ ցուրտ ջըրով
Փոքր ինչ հովանայ, մէջ լողանալով։
Ջրի աւազոտ ափերի վըրայ
Նըստոտած էին միքանի կրիայ.
Մօտեցող մարդուն երբ նըրանք տեսան,
Ըշտապ վազեցին, ջուրը թափուեցան։
Միւսների նըման շուտ հասնել ջըրին
Ձըյաջողուեցաւ նըրանցից մէկին։
Մարդը մօտ գնաց, վեր առաւ նըրան,

Իւր գրպանի մէջ տրւեց բնակարան.
Ինքն էլ լողացաւ, հագաւ շորերը,
Եւ յետոյ գնաց դէպի անտառը,
Որ շատ հեռու չէր, և մի ժամի մէջ
Արդէն գընում էր խիտ անտառի մէջ։

գ. Շատ գընաց, թէ քիչ, վերջապէս նըստեց
Մի աղբիւրի մօտ և շատ մտածեց,
Թէ ինչպէս անէ, որ իւր խղճալի,
Անբախտ դրութիւնն ուղղէ մի կերպի։
Յանկարծ դողըրդաց բոլոր անտառը,
Թընդաց, որոտաց հովիտ ու լեառը,
Եւ հանդէպ լեռան սև ու մութ այրից
Դուրս եկաւ մի հրէշ, որ հին դարերից
Բնակւում էր այնտեղ և սպանում, լափում,
Ով այրի մօտով անցնել չէր վախում...
Ահա այդ հրէշը դուրս եկաւ այրից
Եւ խեղճ մարդու վրայ գոռաց հեռուից.

«Բարով քեզ, բարով, դու համեղ կտոր,
Որին կ'ընդունէ իմ պատուական փոր.
Արդէն կըլինի մի ամբողջ ամիս,
Որ ես չեմ կերել մարդու անոյշ միս»։

—Այդ ի՞նչ խօսքեր են, դարշելի գազան...
Դու յանդգնում ես ասել ինձ այդ բան.
Ապա այդտեղ կաց և դու կըտեսնես՝
Ո՛ւր կըշըպըրտեմ մարմնիդ երկու կէս։
Ասաց և անվախ մօտ գնաց հրէշին
Եւ խիստ բարկացած նայեց երեսին։

«Ոչ-ոք մինչև այժմ—գոչեց գազանը—
Չէ համարձակուել ասել այդ բանը
Ինձ, որի ձեռքից դեռ մինչև այսօր
Ազատ չէ մնացել ոչ մէկ մեղաւոր։
Բայց որովհետև մեծ-մեծ բըրդում ես,
Արի մեր ոյժը փորձենք դու և ես.
Ե՛կ, գօտեմարտենք, և ով որ յաղթուի,
Թող նա յաղթողին կերակուր լինի»։

—Թէպէտ այդ բանում ես քեզ կըյաղթեմ,
Եւ մինչև վիզդ գետին կըխըրեմ,
Բայց քեզ կարող եմ ես աւելի
Հասարակ կերպով յաղթել, գարշելի։

«Լաւ, համաձայն եմ, ցոյց տուր շընորքդ
Եւ իսկոյնևեթ կատարիր խօսքդ»։

—Ի՞նչ ես ըշտապում, ասաց նրան մարդը,
Երեք բան կ'անեմ, թէ կ'անես հատը,
Ես այն ժամանակ քեզնից յաղթուած եմ.
Իսկ եթէ չանես, գլուխդ կըջարդեմ.
Մէկ մազ ես հանեմ, մէկը դու հանէ,
Զափենք ու տեսնենք՝ ում մազն երկայն է։
Եւ ով աւելի երկայն մազ ունի,
Թող նա մեր մէջը յաղթողը լինի։

Թէ որ կարենաս ինձպէս չոր քարից
Գոյն-գոյն ջուր քամել, դու յաղթել ես ինձ։

Եւ ում մարմնի վրայ մեծ միջատ լինի,
Թող որ նա միւսի գլուխը ջարդի։

«Լաւ», ասաց հրէշը ու մի մաղ հանեց
Եւ ուրախ-ուրախ մարդուն դէմ արեց։
—Ա՞յդ է—ասաց սա—և հանեց ծոցից
Գրատած պարանը հիւսած սև մազից։

Հրէշն երբ տեսաւ հիւսած պարանը,
Ահից, զարմանքից բաց մնաց բերանը.
Բայց խկոյնևեթ նորից սիրտ առաւ
Եւ խիստ կատաղած մի քար վեր առաւ
Ու երկու ձեռքով այնպէս պինդ սեղմեց,
Որ աւազի պէս նըրան փըշրըտեց։

Մարդն էլ իւր կողմից մէկ քար վերցրեց
Ու հրէշից ծածուկ գրպանից հանեց
Հաւից խլած ձուն, և հէնց որ սեղմեց,
Իսկոյն երկու գոյն հիւթը դուրս ծորեց։

«Այդ երկու փորձով—կանչեց հրէշը—
Դու ինձ յաղթեցիր. ցոյց տուր ուրիշը»։

Մարդը դուրս հանեց գրպանից կրիան՝
—Ահա միջատիս, ասաց, գարշ գազան.
Ցոյց տուր ինձ խկոյն սրա հատը, տեսնեմ,
Թէ չէ գըլուխդ երկու կէս կ'անեմ...
Ո՞ւր ես փախչում, էյ. չէ, կաց, գարշելի,
Կաց, որ ընդունես մահ սարսափելի...
Բայց լաւ իմացիր, ուր կ'ուզէ գընաս,
Երբէք ինձանից չես մնալ անվնաս։

դ. Իրաւ որ հրէշը, սաստիկ զարմացած
Մարդու արարքից, խկոյն փախաւ-գնաց։

Սա էլ այն կ'ուզէր. ուրախ մտաւ այրը,
Անցաւ մի ծայրից մինչև միւս ծայրը.
Տեսաւ լի արկղեր ոսկով, արծաթով,
Գոյն-գոյն ակներով, մարգարիտներով.
Ախոռների մէջ սիրուն ձիաներ
Պատրաստ էին նրա տանել հարուստ բեռ։
Նա էլ ժամանակ զուր չըկորցրրեց,
Գրատած դանձերը ձիերին բարձեց,
Դուրս եկաւ այրից, փառք տըւեց Աստծուն
Եւ պատրաստւում էր դառնալ դէպի տուն,
Երբ յանկարծ տեսաւ հեռուից հրէշին
Վազելիս դէպ՝ այր, մի աղուէս ուսին։

ե. Բայց թող դեռ պատմեմ, թէ ինչպէս եղաւ
Որ հրէշը յանկարծ կրկին յետ դառաւ։

Մարդուց փախչելով՝ կարճ միջոցի մէջ
Հասաւ հեալով մինչ անտառի վերջ,
Ուր մի կաղ աղուէս պատահեց նըրան
Ու գլուխ տալով ասաց նա այս բան.
«Բարով քեզ, բարով, իշխան ահաւոր,
Դու մեր անտառի հզօր թագաւոր.
Բայց ինչի՞, ասա, այդպէս տըրտում ես.
Խնդրում եմ վիշտդ ծառայիդ յայտնես.
Գուցէ կարող եմ մէկ բանով պէտք գալ
Եւ քո տրտմութեան շուտով վախճան տալ»։

Հրէշը կարճ կերպով, միքանի խօսքով
Պատմեց աղուէսին, թէ ինչ փորձանքով
Ստիպուած է փախչել, թողնել տուն ու տեղ,
Յաղթուած մի մարդուց իրանից զօրեղ։

«Այդ ինչ եմ լսում, կանչեց աղուէսը.
Թոյլ, անզօր մարդուց ոնց պիտ՝ քեզ պէսը
Փախչի, վախենայ, թողնէ տունը, գնայ.
Ասա՝ ինչ կ՝ասէ, ով այդ իմանայ։
Հաւատա՛ ինձ, տէր, նա քեզ խաբել է.
Իւր հնարքներով աչքդ կապել է.
Ե՛կ, դու ինձ լսիր, իսկոյն յետ դարձիր,
Ձեռք ընկած որսը զուր մի կորցընիր.
Բանի դեռ ուշ չէ, շո՛ւտ արա, գընանք.
Գիտեմ՝ պատուական ընթրիք կ՝ունենանք։
Շատ ցանկանում եմ մարդու միս՝ուտել,
Պատճառ՝ այս ոտքս մարդիկ են կոտրել»։

Աղուէսի խօսքերն հրէշը լսելով՝
Իսկոյն յետ դարձաւ, արագ քայլերով
Վազեց դէպի այր։ Բայց ճանապարհին
Աղուէսն ետ մընաց ու խընդրեց հրէշին
Որ ետ չթողնէ իւր կաղ ծառային՝
Շատ ծանր բեռ չէ, շալակէ ուսին։
Այսպէս շալակած—ինչպէս փոքր առաջ
Արդէն ասացի—հրէշը քաջ-քաջ
Եւ արագաքայլ դէպ՝ այրն էր վազում,
Ուր մարդը կանգնած նրան էր սպասում։

Սա մէկ ոտքէում իւր կտրուկ խելքով
Արդէն որոշեց, թէ ինչ հընարքով
Այս երկրորդ անգամ ազատուի հրէշից,
Եւ այս պատճառով գոչեց հեռուից.
—Ա՜յ դու խաբեբայ, անպիտան աղուէս,
Այսօր ինձանից անշուշտ մահ կ՝առնես.
Հաւանոցումըս որ քեզ բռնեցի,

Այն պայմանով միայն կեանքդդ խնայեցի,
Որ դու ինձ համար երկու հրէշ բերես.
Դու էլ խոստացար. այժմ, սեւերես,
Այսքան սպասեցի, միայն մէկն ես բերում.
Դա առանց քեզ էլ ինձ էր պատկանում։

Հրէշն երբ լսեց մարդու խօսքերը,
Բիզ-բիզ կանգնեցան նրա մազերը.
«Խորամանկ աղուէս, որոտաց, մեռէր.
Դու միայն այն մտքով ինձ այստեղ բերիր,
Որ երկրորդ անգամ սրա ձեռը մատնես,
Որից մի անգամ հազիւ պրծայ ես»։
Ասաց ու բռնեց աղուէսի ոտից
Եւ սաստիկ ուժով նետեց իրանից,
Իսկ ինքը փախաւ։ Մարդը ազատուեց,
Ծունկ չոքեց իսկոյն, Տիրոջ փառք տուեց,
Յետոյ վեր կացաւ այնպէս ուրախ-զուարթ,
Կարծես թէ երբէք չէր ցաւել մի մատ։
Բարձած ձիանները դրտած գանձերով
Իրարու կապեց ու ուրախ սրտով
Հեծաւ նժոյգ ձին ու կամաց-կամաց
Առաջ քըշելով դէպի տուն գնաց։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՅՕԳՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ԶԱՓԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ *)։

---

21. ԳԱՐՆԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Զատկից յետոյ Արարատեան նահանգում ով լինի, աչքին մի նոր բան կ'երևի. բոլորը ծառ ու տունկ է. կանաչները նոր դուրս եկած, ցնծին են տալիս այգիների ափերումը. ուռի ծառերը՝ բաց արած իրանց լեզուակ տերևները, գարնան մեղմ քամուց խշխշալով՝ իրար են դիպչում, հէնց իմանաս իրար բարևում են. պողատու ծառերն իրանց կարգին՝ ոբը կոկոնել է, կարծես շարած մարգարիտ լինի, որն էլ ծաղկել է եօթանասուն տարեկան ալևորի նման։ Մանուշակն ու յասմիկը իրանց անուշ հոտերով քաղցը քուն են բերում այգու մէջ զբօսնողին. մանուշակը պստիկ հարսի կամ համեստ աղջկայ նման գլուխը կախ է դցել, մտել է խոտերի տակը, որ մի գուցէ երևալը հպարտութիւն համարուի. իսկ յասմիկը, իւր թփի վրայից ճիթ-ճիթ կախ ընկած ու հոտով աշքարհքը լցրած, հէնց իմանաս թէ կանչում է անց կացողին, որ առանց իրան ու իւր պարկեշտ քրոջը տեսութիւն գալու, անց չկենայ, չգնայ։ Վարդն էլ ձմեռուան մերկութիւնից դուրս եկած՝ հագել է կանաչ-ատլաս շորեր և իւր ոսկէ կոճակի նման կոկոններովը իմաց է տալիս, թէ ես ուղարկել եմ ինձանից առաջ իմ քոյր մանուշակին որ ձեզ ուրախացնէ, մինչև որ ես էլ կըգամ իմ մէկէլ ընկեր ծաղիկների հետ։

Այսպէս ամեն բան իրանց կարգին ընկած՝ մեծ ուրախութիւն էին բերում մարդու վրայ Կարմիր կիրակի օրուան առաջին շաբաթ օրը։ Սարեակներն էլ՝ ծառի ճղներին կանգնած, կարմիր արեգակի դիմացը, հազար ու մի տեսակ ճլվլացնում էին ու իրանք ածում, իրանք պարում։

23. ԳԱՐՆԱՆԱՄՈՒՏ

Քեզ ողջոյն զուարթուն, առուգահասակ գարուն,
Քեզ ողջոյն բիւր անբուն տալիս է Հայոց Տուն։

Անուշաւանի սօսիք տերևով,
Ծըտերն ծառից իրանց ճըռուողով
Օրհնում են գալըդ, երկնքի դեսպան,
Դու ես մեր կեանքի պաշար ու պաշտպան։

Երբ հեզիկ մօտեցար Մասիսի սարերին,
Բքածին ամպերը տարագիր գընացին.
Հին լեռը բացեց իւր թաւոտ կուրծքը.
Քեզ կանաչ դիպայ սփռեց հովիտը.
Սիրահար սոխակը իւր վարդի յետքից
Վազեց Արարատ՝ շինել իւր բունը...
Շատ երկար Հայաստան քո գալուն ըսպասեց,
Ծաղկեցաւ նա ալեօք, շատ լացեց, արտասուեց...

*) Բոլոր յօդուածների համար ուսուցիչը պէտք է պատրաստէ ուղղագրական և քերականական վարժութիւններ, ընդարձակելով և լրացնելով այն գիտելիքները, որոնք առաջ են բերուած նախընթաց հատուածի մէջ. աշակերտներն էլ, նախ ուսուցչի ղեկավարութեամբ և ապա ինքնուրոյն կերպով՝ պիտի կազմեն այն բառերի ցուցակը որոնց առաջին անգամ են հանդիպում ուսանելի նիւթի մէջ։—Այս ամենը պիտի կազմի գլխաւոր աշխատութիւնների մի անհրաժեշտ մասը։

24. ՍԱՐ ԳՆԱԼԸ

Երբ գարունը բացւում է, հայ գիւղացիք սարն են տանում տաւարը։ Աղբիւրների գլխին, ծաղիկների մէջ վրաններ են տնկում և տաւարը ներս անում այս անմահական դրախտը։ Առաւօտը, երբ անկողնից վեր ես կենում, հազար սարի ծայրին ամպն ու ծուխը միմեանց հետ խառնուած՝ երկինք են բարձրանում ու ցօղը անձրևի հետ նստում է մարգկանց շորերի ու երեսների վրայ։ Կանայք կթի տաւարի հետ են՝ կաթն են ժողովում, իւղ և պանիր շինում. տղամարդիկ տաւարն արօտ են քշում, կամ բուրդն ու գործուածքը, իւղն ու պանիրն են տանում փողոց, ծախում, իրանց տան պակասութիւնը լրացնում։

Էլ ինչ ասել կուզէ, որ հարս ու աղջիկ այստեղ կուշ ու ձիգ անելով չեն ման գալիս կամ երեսները կախում, ինչպէս տանը։ Այստեղ մէկ ընտանիքի պէս են և ում օրէն (վրանը) մտնես, ամենքը առողջ, ուրախ ու զուարթ են. այն օդի ու ջրի մէջ, այն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու հաճն առնողի հոգին ու գոյնը ինչ կըլինի ապա։ Երբ սարումը հիւր է պատահում, էլ շաբաթով ու ամսով չեն թողում, որ հեռանայ. աղբիւրների քչքչոցը, ջրերի խըշխըշոցը, ծառերի սըլսըլոցը, թռչունների ծըլվըլոցը, հովուի սրինգը, գառան, ոչխարների ու տաւարի բառաչը՝ այս բոլորը կարծես քեզ ասում են. «Դրախտ ես ուզում, այստեղ կաց, այսպէս կաց. սիրտդ անմեղ, միտքդ խստակ»։

25. ԳԱՐՈՒՆ

Ո՜հ, ինչ անուշ և ինչպէս զով
Առաւօտուց փչես, հովիկ,
Ծաղկանց վերայ գուրգուրալով՝
Եւ մազերուն կուսին փափկիկ.
Բայց չես հովիկ իմ հայրենեաց
Գնա՝ անցիր սրտէս ի բաց։

Ո՜հ, ինչ աղու և սրտագին
Ծառոց մէջէն երգես, թռչնիկ.
Սիրոյ ժամերն ի յանտառին
Զմայլեցան ի քո ձայնիկ.
Բայց չես թռչնիկ իմ հայրենեաց,
Գնա՝ երգէ՛ սրտէս ի բաց։

Ո՜չ, ինչ մրմունջ հանես, վտակ
Ականակիտ և հանդարտիկ.
Քո հայելուդ մէջ անապակ
Նայեն զիրենք վարդն ու աղջիկ.
Բայց չես վտակ իմ հայրենեաց,
Գնա՝ հոսէ՛ սրտէս ի բաց...։

26. ԴԱՇՏՈՒՄԸ

Ո՜րքան հիանալի է լայնատարած դաշտը. ինչ հրաշալի ընդարձակութիւն, ինչ բազմազիմի տեսարաններ ես նշմարում չորս կողմդ։ Ահա հարուստ վարելահողերը—արտերը՝ աշխատասէր գիւղացու քրտունքի վաստակով փարթամացած, տատանում են իրանց պտղալից հասկերը։ Ցորենի, գարու, հաճարի, վուշի արտերը՝ օրօրուելով, քաղցը ժպիտը երեսին, ողջունում են միմեանց. մեղմ զեփիւռը խաղում է նրանց վրայ և երկրագործը՝ կանգնած մօտակայ թումբի գլխին, զուարճանում է, տեսնելով իւր արտերի հէզանց գնալը *)։ Արեգակի ճառագայթները փողփողում են նրանց վրայ։

*) Արտերի ալիքանման տատանումը քամու առաջ կոչւում է հեզանց գնալ։

Բայց ահա մի մութ ստուեր երկչոտութեամբ սահեց արտերի երեսով. դա մի կտոր ամպ էր, որ զովարար ողջոյն մատուցանելով արտերին, եկել էր իմանալու, թէ արդեօք ծարաւ չե՞ն նրանք և իրանց ծաղկած հասկերի դատարկ պողամանները լցնելու համար կարօտ չե՞ն իւր օգնութեանը։ Գիւղացին ձեռքերը տարածեց. «Ա՛ստուած իմ, դարձեալ մի առատ անձրև, և այնուհետև ես կարող եմ անվրդով ննջել ցերեկուան տաժանելի աշխատանքից յետոյ»։ Աստո՞ւած լսեց բարի գիւղացու ջերմ աղաչանքը և մեղմ անձրևը, երեկոյից մինչև առաւօտ, ջրեց ամբողջ դաշտերը։

Գիւղացին ուրախացաւ. այժմ նա հաց կ'ունենայ իւր ընտանիքի և դարման իւր անասունների համար։ Այդ անասուններն էլ շատ են հարկաւոր նրան։ Դրանց կաթը նա ուտում է, դրանցով հերկում է երկիրը, մինչև անգամ դրանց աղբով հողը պարարտացնում է։ Վարուցանքի համար հիւթալի սահող է հարկաւոր. դատարկ աւազի կամ կաւի վրայ հացաբոյս չի բուսնիլ։ Կան այնպիսի տեղեր, ուր ի հնուց բոյսերի և կենդանիների մնացորդների փտելուց սահող է գոյացել. այնպիսի տեղերում գիւղացին հատարձակ սերմ է ձգում. բայց կան և այնպիսի նիհար տափեր, ուր հարկաւոր է արուեստական կերպով հողը պարարտացնել՝ ամեն տեսակ կենդանիների աղբ ածելով, որովհետև աղբից սև հող է գոյանում։

27. ՎԱՐԴԻ ՈՍՏ

Ահա դու ինձ, ոստրդ վարդի,
Ո՞ւր ես ծըլել, ո՞ւր ծաղկել,
Ո՞ր հովիտի կամ ո՞ր դաշտի
Զարդարանք ես դու եղել։

Արդեօք եղե՞լ ես Եդեմում,
Եւ ջրել է քեզ Եփրատ,
Կամ սնուցե՞լ է իր ծոցում
Քեզ ծերունին Արարատ։

Ո՞ր անգութի ձեռն է քաղել
Քեզ քո թրփից մայրենական,
Կամ ո՞ր անգութն է քեզ տընկել
Այս աշխարհում պանդըխդական։

Կամ թէ այն թուփ, քո օթևան,
Թառամեցաւ քեզ համանման,
Թէ՞ սոխակները քաղցրաձայն
Մխիթարում են միշտ նրան։

Բայց դու չունիս մըխիթարիչ,
Ո՛վ թագուհիդ ծաղիկների,
Չունիս դու քեզ սիրոյ երգիչ՝
Թառամում ես երկրիցդ հեռի։

28. ԱՆՏԱՌԸ ԵՒ ՆՐԱ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Մտնենք այս ընդարձակ անտառը. այստեղ մենք կըտեսնենք շատ ու բազմատեսակ ծառեր՝ հացի, բոխի, թխկի, հաճարի, սօսի, լորենի, կաղնի և այլն։ Սակաւ չեն նաև վայրենի պտղատու ծառերը՝ տանձին, խնձորին, դկռին, հոնին։ Անտառում բուսնում են նաև շատ թփեր, բանջարեղէններ, խոտեր և անտառային ծաղիկներ։ Անտառից մարդս մեծամեծ օգուտներ է քաղում։ Բացի նրանից, որ այնտեղ արածում է նրա տաւարը և իւր վառելափայտն այնտեղից է ստանում, անտառը մի մեծ և անփոխարինելի օգուտ ևս ունի՝ ծառերը մաքրում են օդը։ Բացի դրանից

անտառն արգելում է ջրի շուտ ցամաքելուն և օդի խոնաւութեան մէջ հաւասարակշռութիւն է պահպանում։

Գարնանը, երբ ձիւնները հալւում են, ջուրը բոյսերի արմատների և մամուռի մէջ պահուելով, արագ չէ սահում, այլ նրա մեծագոյն մասը, մեղմը հալուելուց և դանդաղ ընթացքից հողի տակ մտնելով՝ շուտով չէ շոգիանում։ Թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի անտառը, երևում է նրանից, որ երբ որևէ լերան վրայից անտառն անխնայ կտրատում են, ամբողջ պտղաբեր նահանգներ մերկ անապատ են դառնում. օդը զըրկւում է իւր նախկին փափկութիւնից, իսկ ձիւնից և անձրևներից գոյացած հեղեղները կատաղաբար ծածկում ու աւերում են դաշտերը։ Անտառների անհաշիւ կտրատելուց մեր երկրի շատ արգաւանդ տարեր և դրախտանման դաշտեր կորցրել են իրանց նախկին գեղեցկութիւնն ու փարթամութիւնը և ամայի անապատի ձև են ստացել։

29. * * *

Երբ-որ ճնշում է քո սիրտը մի վիշտ,
Մի վիշտ հոգեմաշ, ծանրը և յամառ,
Ապա մարդկանցից խուսափիր դու միշտ,
Ուղղիր քո գնացքը դէպի մութ անտառ։

Անտառն ու ժայռերն էլ են ընդունակ
Նոյնպէս բառերով վիշտ արտայայտել.
Չէ՞ որ շատ անգամ մրրրիկն ու կայծակ
Նրանց կուրծքն ու սիրտն են պատառոտել։

Ներանք մարդկանց պէս չեն խօսիլ քեզ հետ,
Որ լոկ բառերով տան մխիթարանք,
Այլ ցաւակցելով՝ քո դանդատներին
Զայնակից կըլինի նրանց արձագանք։

30. ԵՐԱՇՏ

Գարունը քանի գնաց, տաքացաւ. մայիսի կիսին կ'ասէիր օգոստոս ամիսը լինէր... Այն այգիները, որոնք մի քիչ ջրրգլիի են, էլի կանաչի ծեղ երևում է նրանց մէջ. իսկ ինչ ներքի այգիների դրութիւնն է, Աստուած հեռու տանի,—կ'ասես թէ ամայի անապատ լինին. կանաչ տեղ երազումդ չես տեսնիլ։ Աշտարակի որ փողոցովն անց ես կենում, ամենի բերանից էլ լսում ես, թէ այս տարի մենք ունեցած-չունեցածներս պիտի վաճառենք, եթէ մի քանի օր էլ այսպէս գնայ։ «Աստուած մեր մեղքը մեր երեսովն է տալիս. չորային լինելը բաւական չէ, թրթուրն էլ մի կողմից է ծառերը սունդ անում. խնձորենիքը, ծիրանիքն ու շլորենիքը կ'ասես թէ մի-մի քրդի տաղաւար լինին, այնպէս են բռնուել թրթուրի ձեռից։ Տնաշէններ, մեր քրիստոնէութիւնը վերացել է, հաւատներս բոլորովին պակասել. ամենայն տարի այս ժամանակ սուրբ Գէորգի մասունքը երկու անգամ բերած էինք լինում, այս տարի սուրբն էլ ենք մոքից գցել, Աստուածն էլ հետը։ Այս մեր կոտորուած երեխայքն էլ Նուրին գոնէ չեն մոն ածում, որ գուցէ Աստուծու սիրտը քաղցրանայ, մի լիս ու ճար անի մեզ»։

Այսպէս խօսում էին իրար հետ միքանի մարդ, Ճանճապանենց դռանը կանգնած, երբ-որ Գարեգինը շտապելով անց էր կենում այնտեղից։ «Կանգնիր, կանգնիր, կանչեց, նրանցից մինը. Գարեգին վարժապետ, ախար էս ինչ պատուհաս է. գրի սև ու սպիտակը դուք էք հասկանում. ինչ է ասում գիրն էս տարուան համար՝ անձրև պիտի գայ, թէ չէ՝ ձեռքներս լուանանք, յոյսներս կտրենք, ետ նստենք»։

«Ի հարկէ չի գալ, ասաց Գարեգինը. մի տեղ որ Ջերմեռանդութիւն չլինի, սուրբերի պատիւը վերանայ,

Աստուածը մոռացուի, թափօր չլինի, այնտեղից Աստուած չի հեռանալ։ Վաղը ականջներդ ձէնի պահեցէք, պատրաստ կացէք, առաւօտեան զանգակի ձայնը որ լսէք, դուրս եկէք, որ սուրբ Գէորգի մասունքը պէտք է բերենք. գուցէ մի փարատութիւն ընկնի»։

Միւս օրը, արևը մի փոքր բարձրանալուց յետոյ, զանգակները քաշեցին։ Տիրացուները հագան ժամաշապիկները, որը քշոցը վեր առաւ, որը խաչվառը, որն էլ մոմերը բռնած՝ առաջ ընկան։ Գարեգինն էլ, նրանց կարգի գցելուց յետոյ, շարականը խարտեց, տարաւ. տէրտէրներն էլ, շուրջառները ժամհարի կռնատակը տուած, գնացին դէպի Մողնու ուխտատեղին։

Ժողովուրդն էլ մեծ ու փոքր, մայր ու մանուկ, բոլորը տէրտէրների յետևից մասունքի առաջը դուս եկան։ Վանահայր վարդապետը, երբ որ ժողովրդի կամքն իմացաւ, փառաւորուի ինքը, իսկոյն պատրաստուեց, գնաց ժամի դռները բաց արեց, մասունքները խորանից հանեց, տէրտէրների հետ ինքն էլ շուրջառաւորուած, ամենքը մի-մի մասունք վեր կալած, շարական ասելով, խաչ ու խաչվառով, մեծ հանդէսով եկան դէպի Աշտարակ։ Հէնց որ գիւղին մօտեցան, ջերմեռանդ ժողովուրդը, որ այդտեղ սպասում էր, գլուխները բաց, արտասունքն աչքերին, թափուեցին առաջը։ Կանայք ու մարդիկ, ձեռները երկինք բարձրացրած, աղաղակում էին. «Ո՛վ սուրբ Գէորգ, քո զօրութիւնին մատաղ, մեր տէրն ու պահապանը դու ես, այս տաք ջրին մի հով ջուր ածա, մեր լաց ու աղաղակը լսիր, մեր երեխաներին խղճա»։ Այնուհետև հոգևորական դասը, բոլոր ժողովրդի հետ՝ գիւղի չորս կողմը խափօր տալուց յետոյ, սուրբ Գէորգի աջը տարան եկեղեցի և սեղանի վրայ բազմեցրին։

Երեք օր սուրբ Գէորգը մնաց Աշտարակ։ Երեք օրից

յետոյ՝ սուրբ Գէորգի մասունքը ինչ հանդէսով որ բերել էին, նոյն հանդէսով ետ տարան։

Այն իրիկունը, երբ սուրբ Գէորգի մասունքը տարան, մի փոքրիկ ամպ Արագածի գագաթից վեր կացաւ, դէպի Մասիսը գնաց։ Ամպը քիչ-քիչ շատացաւ, երկնքի երեսը թղպեց ու կէս ժամից յետոյ մի այնպիսի անձրև եկաւ, որ աշխարհ շինեց ցեխ ու ըսլթլախ. երեք օր միմեանց վրայ չկտրուեց անձրևը. այգիներն էլ կշտացան, տաւարի արօտն էլ լաւացաւ, քարքարուտ տեղերն անգամ մէկ թիզ կանանչեցին, բոլոն էլ դուս եկաւ, արտերն էլ իրանց կարգին յառաջ եկան։ Թրթուրը հօ՝ այնպէս փչացաւ, որ նշանն էլ չէիր գտնիլ։ Ամեն մարդու բերանից փառք ու շնորհակալութիւն էր լինում Աստուծուն. ամենքն ուրախ էին, ամենքի սիրտը տեղն էր ընկել։

31. Ե՛Կ, ԳԱՐՆԱ՛Ն ԱՆՁՐԵԻ...

Ե՛կ, գարնան անձրև, թափուիր յորդառատ
Ցըրտացած երկրի սառ կըրծքի վըրայ.
Թող նորից երկիրն շունչ քաշէ ազատ,
Թող նորա կըրծքին ջերմ կեանքը եռայ։

Երկար նա տանջուեց դառնաշունչ ձմրան
Ցուրտ կապանքներում, քեզ ըսպասելով.
Նա շատ համբերեց, կենսատու գարնան
Քաղցր կարօտը ջերմ փայփայելով։

Թափուիր, ա՛յ անձրև, ինչպէս մարգարիտ,
Ինչպէս երկնառաք ցօղը կենսաբեր,
Ոռոգիր դաշտեր, անտառ ու հովիտ,
Կանաչով պատիր լեռներ ու ձորեր։

Թող յորդանալով աղբիւր ու գետակ,
Սառցէ շղթաներ անահ խորտակեն,
Դուրս գան ափերից, վազեն համարձակ,
Ազատ խոխոջան, ազատ կարկաջեն։

Թող քեզ լոյս-արև ժըպտայ սիրավառ
Եւ որպէս երկնից հաշտութեան նըշան՝
Քո կաթիլներում փայլուն ու պայծառ
Նա սիրով կապէ կարմիր ծիածան...

Ե՛կ, գարնան անձրև, թափուիր յորդառատ
Ցըրտացած երկրի սառ կըրծքի վըրայ.
Թող նորից երկիրն շունչ քաշէ ազատ,
Թող նըրա կըրծքին ջերմ կեանքը եռայ։

32. Ա Մ Ռ

Յուլիսի տօթային օրերից մէկն էր։ Արեգակը անխնայ կերպով այրում էր։ Հրաբորբոք օրը անտանելի էր։ Ամեն առարկայի վրայ տիրում էր թմրութիւն և տաղտկութիւն։ Թռչունները լռել էին. ծառերը ցած էին թողել իրանց ոստերը. թառամել էին սիրուն խոտերը և կպել էին գետնին։ Այլևս լսելի չէր լինում դաշտային ծաղիկների ուրախ շշունջը. նրանք խոնարհեցրել էին իրանց գլուխները և կամաց-կամաց մեռնում էին ծարաւից։ Կովերը, ձիերը, այծերը հազիւ հազ շարժւում էին։ Զորս կողմում ամեն ինչ լուռ էր, ոչ մի ձայն չէր լսւում...

Մի կողմում, օդի ջերմութեամբ լցուած տարածութեան վրայ, երևում էին խրճիթներ. այնտեղ մարդիկ տրխրութեամբ նայում էին դէպի ժլատ երկինքը, որ նրանց անձրև չէր տալիս։ Այդ սգաւոր գիւղերի մէջ այլևս չեն

լսւում ոչ ծիծաղ, ոչ կատակներ և ոչ ուրախ երգեր։ Մինչև անգամ երեխաները, թուլացած օրուայ տապից, մոռացել էին իրանց խաղը, սուս էին կացել և թափուել էին մարագներում։

Երաշտութիւնը սարսափելի դժբախտութիւն է շինականի համար, որ ապրում է միայն դաշտային դառն աշխատանքով։ Երաշտութիւն—դա մի դանդաղ մահ է հազարաւորների համար, մահ աղետալի և սովատանջ։ Նա աղքատացնում է մինչև անգամ նրանց, որոնց մօտ փոքրիշատէ պահպանուել է ուտեստի հին պաշարից... Շինականները հասկանում են այդ և արտմութեամբ են նայում երկնքին։

Ամբողջ երկու ամիս նրանք ողորմութեան են սպասում երկնքից,—բայց դեռ ոչ մի կաթիլ անձրև չկայ... Այրուեց խոտը. այրուեցան անտառները. նիհարացան, լղարեցին տաւարները։ Մարդիկ յուսահատուած թափառում են որպէս ուրուականներ...

Արդէն միքանի անգամ բարի քահանան սուրբ մասունքներ, խաչ ու պատկեր իւր հետ առնելով՝ հանդիսաւոր կատարեց անտառների և դաշտերի շուրջը, Աստուծուց անձրև խնդրելով։ Շինականների ջերմեռանդ բազմութիւնը հաստատ հաւատով և արտասուախառն աղօթքներով շրջապատել էր նրան։ Զօրաւոր է հաւատը այդ խեղճ ու համբերող մարդկանց մէջ։

Ահա բաց-կապտագոյն երկնքի վրայ երևաց ամպի մի փոքրիկ թափանցիկ պատառ։ Նա նմանում է մի սպիտակ թաշկինակի, որ հազիւ է նշմարւում։ Նա կամաց լողում է, կարծես վախենալիս լինի... Տառապեալ շինականները տեսան նրան և նրանց վշտալի սրտերում ծագեց յոյսի մի պայծառ նշոյլ... Մօտ է փրկութիւնը սովատանջ մահից... Բայց փոքրիկ է ամպիկը, դուցէ մի

բոպէից յետոյ կորչի երկնքի անսահման կապուտակութեան մէջ... Ո՛չ, նա չի դաւաճանիլ. նա կը ցօղէ երկիրը բարեբեր անձրևով։

Սպիտակ ամպիկը մեղմ սիրով նայում է անբախտ գիւղերի վրայ, տխուր խրճիթների վրայ, և հեզգհեզ աճում է, հաւաքում է իւր ուժերը, որ փրկէ սովատանջներին։

—Ի զուր ես աշխատում, փաղաքշելով ասում է նրան արեգակի կիզող ճառագայթը. թող նրանք տանջուին, դու ինչո՞ւ ես հոգ տանում նրանց կեանքի համար։ Դու կանգնած բարձրում, փայլում ես ոսկու մէջ, իսկ նրանք այնտեղ, ներքևում, թաւալւում են փոշիների մէջ։ Քեզ ի՞նչ պէտք են նրանք։ Դու կ'ոչնչանաս, կըմեռնես, նրանց ազատելով։ Մի՞թէ աւելի լաւ չէ քեզ համար՝ լողալ երկնքի կապուտակութեան մէջ, խաղալ մեզ հետ, սլանալ հոգմերի թեևերի վրայ և զուարճանալ կեանքով։

Իսկ սպիտակ ամպիկը դէմքը խոժոռեց և դժգոհութեամբ երեսը շուռ տուեց արեգակի ուրախ ճառագայթներից։ Նա սկսեց աճել և մթին գոյն ստանալ։ Վերջապէս բոլորովին ծածկեց արեգակի շողշողուն ճառագայթները և ականջ չդրեց նրանց ձանձրալի խրատին՝ թէ կըմեռնես, կ'ոչնչանաս... ինչո՞ւ ես դու հոգ տանում ուրիշների համար, մտածի՛ր միայն քո մասին... ապրի՛ր միայն քեզ համար...

Ամպը ականջ չդրեց իւր օդային բարեկամին և շուտով այնքան աճեց, որ դարձաւ ահագին սև մէգ, որ սիրալիր կերպով ցած էր իջնում թշուառացած դաշտերի և տխուր ծառերի վրայ։ Լսելի եղաւ խուլ դղրդիւն, որ հեզգհեզ սաստկանալով, սկսեց որոտման մի հարուածը միւսի ետևից աւելի բարձրաձայն տարածել նիհար անտառների, հեռաւոր լեռների մէջ և, օձի նման գալարուելով, նշմարուեց կայծակը... մի անգամ ևս, մի անգամ ևս... Տեղաց առատ զովացուցիչ անձրև։ Երկար հեղուում

էր նա, ոռոգելով ամեն մի արմատը տոչորուած խոտերի, տխուր խնձորենու, համբերատար ընկուզենու, սգաւոր ուռենու, և նրանք ագահութեամբ ծծում էին նրա զովացուցիչ կաթիլները... Ծառերն սկսեցին ազատ շունչ առնել. խոտերը կանաչ գոյն ստացան. ծաղիկները վեր բարձրացրին իրանց գլխիկները. թռչուններն սկսեցին ծլվլալ. երեխաները դուրս թափուեցան դէպի փողոցները և սկսեցին վազող վտակներից լճակներ կազմել։ Կեանք ստացան գիւղերն ու դաշտերը։

Ամպը, կատարելով իւր բարի գործերը, ճշմարիտ է, մեռաւ, ցած թափուելով փրկարար անձրևի ձևով, բայց նա մեռաւ հաճելի մահով։ Նրա կեանքը սպառուում էր ժպտալով, երբ նայում էր զուարթացած ծառերին, պայծառ խոտաբոյսերին, ուրախ ծաղիկներին։ Եւ նա, կորչելով երկնքի ընդարձակ տարածութեան վրայ, զգում էր, որ մեռնում է ոչ առանց օգուտ բերելու. կանանչ խոտը, յարութիւն առած բնութիւնը, շինականների ուրախ դէմքերը—նրա գործերն էին։

Այնուհետև ամպը բարակ շերտով սկսեց առաջ լողալ. թռչունների ուրախ ձայները, ծաղիկների ու դաշտային խոտաբոյսերի սօսափման անուշ մեղեդին առաջնորդում էին նրան, մինչև նա անկատելի կերպով անհետացաւ երկնքի անսահման կապուտակութեան մէջ։ Նա կորաւ այնտեղ, վերևում, իսկ կաթիլների ձևով սկսեց ապրել այստեղ, ներքևում, ամեն մի թուփի, բոյսի, ամեն մի փոքրիկ կենդանու մէջ...

33. Ա Մ Պ Ե Ր

Հայոց երկնքով ամպեր են վազում
Խիստ քամու ձեռից.

Սև-սև ամպերը սարերի նման
Անցնում վերերից։
«Կացէք, ով ամպեր, ինչու էք փախչում,
Անձրև չէք թափում.
Մեր ծարաւ արտեր օրեր են համրում
Ու ձեզ սպասում։
Քամի, դու քամի, խղճա արտերին,
Թող այդ ամպերին,
Կանգնեն ու թափեն անձրևի շիթեր,
Ջրեն մեր արտեր։
Քամին հանդարտեց, մեղմ անձրև թափուեց,
Արտերը ջրեց.
Արտը բարձրացաւ, ցողուն արձակեց
Ու հասկեր բռնեց։
Գիւղացին գնաց, տեսաւ ու խնդաց,
Խնդաց ու ասաց.
«Փառք Քեզ, ով Աստուած, որ տուիր մեզ հաց.
Զենք մնալ քաղցած»։

34. ԱՄԱՌԸ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ

Ա

Ճաշուայ շոքն անց էր կացել։ Սար ու ձոր գլուխները նորից բարձրացրել էին, որ փոքր շունչ առնեն։ Արեգակը Մասիսի քամակիցը աչքը հանդարտ բաց էր արել, մունջ-մունջ Երևանու բերդին էր մտիկ տալիս և ուզում էր, որ կամաց-կամաց մայր-մտնի։

Թանձր խաւարը, սև մառախուղը եկել, բոլոր դաշտերի, ձորերի երեսը բռնել, օդը ծանրացրել էր։

Թռչունը տեղիցը չէր ուզում շարժուել, հաւը ընկիցը

գլուխը հանել։ Ամեն տեղից ոտքը խաղաղուել, ամեն տեղից ձայն ու ձոր լռուել, պապանձուել էր։

Ջուր ջրողը առուի վրայ էր թեք ընկել, քնած մնացել, վարուցանք անողը՝ հանդումը, այգեպանը իւր ծառի տակին՝ շուաքումը քուն մտել, հանգստացել։ Մարդ, կին, մանուկ գիւղերումն էլ չէին երևում։

Հոտաղներն իրանց գուլթանի լծկանը բաց էին թողել, լուծը յետ արել ու մէկ ստուերի տակ գուլթանը մէկ կողմը, եզները միւս, ջրերի ափին վէր էին թափուել, քաղցը քուն մտել։ Նախիրը մէկ դաշտում, ոչխարի հօտը միւս. շուաք տեղը նստել, ծնօտ ծնօտի էին քսում, փընչացնում, արոճ անում։ Հովիւն էլ, գլուխը մէկ քարի վրայ դրած, ննջել, աչքը կպցրել էր, որ շոքը քաշուի թէ չէ՝ վեր կենայ, հօտը իրիկնահովին մէկ լաւ խոտաւէտ տեղ տանի, արածացնի։

Արթուն շների մէկը այս ցցի վրայ, մէկը միւս թմբի ծայրին, կամ հովուի ոտի տակին՝ գլուխը դրել, նօթերը կլիտել, մարաղ է մտել, որ թէ գող, գայլ, գաղան սիրտ անեն, մօտենան, մէկէն-իմէկ վրայ թռչի, պատառ-պատառ անի, իւր տիրոջ ոչխարները պահի։ Մէկ կանաչ խոտ, մէկ դալար թուփ կամ մէկ ծաղիկ ոչ մէկ տեղ չէր երեւում, որ մարդ հոտն առնի, կամ երեսին մտիկ տայ, սիրտը բացուի ու իւր ճանապարհի երկարութիւնը մոռանայ... Այսպէս էր սար ու ձոր, դաշտ ու հանդ չորացել, խանձուել, պապանձուել։ Միմիայն խոտերի ցողուններն ու թփերի սուր-սուր ծայրերն էին այստեղ-այնտեղ ցից-ցից գլուխնին բարձրացրել, տխուր, տրտում, մոլորուած, պաշարուած կանգնել, մնացել։

Սև-սև գիշակեր ագռաւները կամ վախլուկ տուլաշները էին հէնց մենակ մնացել, որոնք այստեղ մէկ քարափի ծայրի, մէկ բուրջի գլխի, կամ թէ չէ՝ ճանապարհի մի-

ջում իրար գլխի հաւաքուել, նստոտել, կամ պտոյտ էին գալիս, իրար կացահարում, իրար թևերից քաշում, որ մէկի գտած որսը ձեռիցը խլեն, բաժին անեն։

Օձ, կարիճ, մողէս, բզէզ ու ինչ կերպ գազան ասես՝ մորեխ, մժեղ, հանդէս էին բաց արել, որը մէկ թփի տակից, որը մէկ քարափի գլխից, որը խոտերի միջին՝ կամաց-կամաց ժաժ գալով, պոչ ու գլուխ իրանց քաշելով, կամ ծլունգ լինելով, էլ յետ սուս անելով, կամ գետնի, ապառաժի վրայ սողալով, փշտացնելով, շուացնելով, փըշշացնելով, ծվվալով, ծղրտալով, ոտն էլին ելել, ուզում էին իրանց արևի ձէնն ածեն, որն էլ իւր բնի առաջին արևակող անելով, գլխները հանել, մունջ-մունջ ականջ էին դրել, սուր-սուր աչքները ցցել, պելացել, այս կամ այն կողմն էին մտիկ տալիս, որ ոաքը խաղաղուելիս՝ դուրս գան, միքիչ շունչ քաշեն, իրանց կերը ճանկեն, էլ ետ իրանց բունը մտնեն, էլ ետ գնան քնեն, հաղստանան։

Բազի պատածակի արտնքից կամ քարի ծայրից էլ մէկ անճար բու, գլուխը վէր թողած, քիթ ու պռունկ կիտած, ծանրացած, գետնին էր նայում, իւր սև օրը ողբում։ Հաւի թշնամին ուրուրն էլ՝ թևերը փռած, ճանկերը սրելով, բացուխուփ անելով, կտուցը սրբելով կամ կուրծքը քըջըջելով, երկնքի երեսին, գլուխը կրծքի տակին քաշ գցած, սուր աչքերն այս կողմն այն կողմն էր գցում, պտրտում, պատրաստւում, որ մէկէն-իմէկ, ական թօթափել, վայր վազի հաւի լխպոր ճուտերի գըլխին, որոնք մօր թևերի տակին կամ մօր գլուխը քորելով, թևը քաշելով, ծվծվալով, կակաչալով, կամ կտուց կացի տալով, մօր կոբխտալուն, ծլվլալուն ականջ դնելով, սուսուփուս նըստում էին իրար հետ, կամ քջուջ էին անում...

Բ

Այսպէս մեռել-լռել էր բնութիւնը ու ոչ մէկ շփթոս մէկ տեղից չէր լսւում։ Միմիայն հեռու տեղից մէկ բարակ քամի երբեմն-երբեմն փչում, ծառի տերևները սըլսլացնում, ժաժ էր գցում ու գոլ-գոլ մարդի երեսին, բերնին քնքուշ ձեռը քսում, շուտով անց կենում ու փշերի, խոտերի, քարափների, ձորերի մէջը մտնում։

Ինչպէս ծխի մէջ խրուած՝ հեռու տեղից դաշտի գիւղերը, հանդերը, փոսերը մթնած, լռուած, ինչպէս սև ամպի կտորներ կամ այրուած, խանձուած տեղեր, այստեղից, այնտեղից սևին էին տալիս ու խառնիխուռն երևում։

Արաքսը, ինչպէս մէկ նետ օձ կամ արծաթի գօտի, արևմտեան կողմիցը, ձորերի միջիցը իւր սուր, լուսափայլ ճակատն ու գլուխը բաց էր արել ու մրմունջ, լուռ, հանդարտ գալիս՝ Մասիսի փէշին միքիչ խփում, շփում էր ու էլի խեթ-խեթ նայելով, նրան սպառնալիք տալով, ձէնը-ձոր անելով, գլուխը պտըտելով, գնում, Զանգու ու Գառնի գետերը իւր ծոցն առնում և խաղալով, խայտալով, վըշվշտալով՝ հեռանում քոյրերի հետ ու պռունկ պռունկի, լանջ լանջի, քամակ քամակի տուած, իրար գլխի, երեսի ձեռ քսելով, փաղաքշելով, հանաք անելով, աչքերը խփում, նղղում ու Շարուրի տափարակ ծոցումը ծեծուած, ջարդուած քուն մտնում։

Այս տխուր հրապարակի չորեքշուրջը՝ աչքդ որ բաց չես անում, մէկ էլ ես տեսնում, որ երբեմն երկինքն ամպակալած՝ ուզում է որ սար ու ձոր ոտնատակ տայ, Արարատի, Մասիսի ու միւս սարերի գլխին բամբաչի, գետին խցկի, որ համարձակւում են իրանց գագաթն այնպէս բարձր վեր քաշել, որ բոլոր ամպերը վերևը ոտը բռնելու տեղ չունենալով, իրանց երկինք մօրիցը խռոված, վէր են

գալիս ու նրանց գլխին քուլայ-քուլայ դիզում ու այնպես իրար վրայ նստում, որ շատը, տեղ չունենալով, միւսներին քունչ է տալիս, բոթբոթում, դուրս է գցում ու նրանց տեղը բռնում։

35. ԿԱՐԿՈՒՏ

Անցել էր գարուն, ամառ էր մտել, բիւր անթիւ բարիք գիւղացուն բերել. կանաչ արտերի ցորենն ու գարին, կորեկն ու հաճար ուռել ու լցուել, ոսկեգոյն ներկուել, և այգիների խնձորն ու տանձը, դամբուլն ու ծիրան հասել, կարմրել, ծառերը բռնել. իսկ սեխաստանի սեխն ու ձմերուկ, դդումն ու գազար փորերն ուռցրել, մեղրի համ առել...

Գետը պարզուել էր, խոտը երկարել, հօտեր, նախիրներ դաշտերը փռուել. ծառերի գլխին և կամ արտերում թռչունք բուն դրել, ձագուկներ հանել...

Սողում էր օձը խոտերի միջին. մեղուն թռչկոտում ծաղկից դէպ՝ ծաղիկ. կրիան էլ վիզը հանած պատեանից, քաշւում, քաշկըրտւում թփերի տակին...

Պայծառ էր օրը. պայծառ էր երկինք. ուրախ են թռչունք, անասունք, մարդիկ...

Բայց այն ինչ ամպ է, որ սարի գլխից գալով, գալիս է ու իրան յետքից, կարծես շղթայած, քաշում է բերում մեծ ու սև ամպեր՝ ամեն տեղ փռում...

Մի ըոպէ ևս, խորին մթութիւն ամեն ինչ պատեց. որոտաց երկինք, երկիր դղրդաց. փայլակն ու կայծակ իրարու խառնած, մարդկանց սրտերը ահ ու դող գցեց։ Մռընչաց քամին, շարժուեցին ծառեր. կաթեց, կաթկաթեց, յորդ անձրև թափուեց. անձրևի եռքից սառցէ գընդակներ, շրը՛խք ու չրը՛խք, երկիր գլորուեց։ Թափւում

է, թափւում, սար ու ձոր ծածկում. ոչ դաշտ հարցնում, ոչ այգի ասում։

«Ա՜խ, կարկո՛ւտ, կարկո՛ւտ, կանչում են մարդիկ...
Այս ի՞նչ պատիժ է, խնայէ՛, երկինք»...

Ծերը ծնկաչոք, արտասուքն աչքին, Աստուած է կանչում խնայել երկրին. պառաւը հանած երկթէ կասկարան բակն է շպրտում ու նզովք կարդում. հարս ու աղջիկներ, պատի տակ շարուած, սուր դանակներով կարկուտ են կտրում՝ երկնքին նայում. իսկ նրանց մօտը մշակ երկրագործ յուսահատ կանգնած, ձեռը իւր ծոցում, ախ-ախ է քաշում, գլուխը շարժում...

Բայց հանդերի մէջ այս ինչ շփոթ է ու իրարանցում... Հօտը ցրուել է, նախիրը փախել, ձիերը խրտնել, դէս ու դէն ընկել. թռչունքը թռել, բունի մէջ պահուել, հովիւ, հորթարած, փայտհատ, կովարած, ամենքն էլ իրանց գործերը թողած՝ թփերի տակին մնացել են սառած...

Դադարեց կարկուտ, որոտը լռեց. ամպերի ճեղքից արևը նայեց. երկիրը ժպտաց, նորից փայլ առաւ, բայց տխուր փայլ էր, որ նա ստացաւ։

Այգեպանն վազեց իւր այգին մտաւ, դէս ու դէն նայեց, մնաց քարացած. — ծառեր տերևթափ, ճիւղեր կոտրատուած, բոլոր պտուղներ կարկտահար եղած։ — «Վա՛յ իմ աշխատանք, ափսո՛ս իմ այգի», ասաց հեռացաւ, աչքերը լցուած...

Արտատէրն գնաց, իր արտը հասաւ։ Թուլացան ոտները, սևացան աչքեր, երբ տեսաւ հասկը ջարդուած, փշրուած, հողին հաւասար, անգութ հեղեղից աւազով ծածկուած. «Կորա՜ւ իմ յոյսը, փչացաւ իմ արտ», ասաց ու գնաց սիրտը մորմոքուած...

Դրսում մնացած թռչունքն էլ թռան, գտան իրանց բուն. բայց ա՜խ, ինչ տեսան. բունը աւերուած, ձագուկներն ընկած, չորսից միայն մէկն ողջ էր մնացած. իսկ այն միւսները թափուած ցեխի մէջ, անշունչ ընկել են, աչքները փակել՝ որի գլուխը, որի թևիկը կարկըտից ջարդուել։

Ծըլվըլաց թռչունը, սրգաց ի՞ւր ձագուկ,
Դէս ու դէն ընկաւ՝ արեց ողբ ու սուգ...
Այսպէս ամեն տեղ, որ մի ժամ առաջ
Տիրում էր յոյս, կեանք, ցնծութիւն անբաւ,
Այժմ յաջորդեց, կարկըտի շնորհիւ,
Յուսահատութիւն, տառապանք ու ցաւ...

36. Ա Ղ Օ Թ Ք

«Տէր, եթէ ղղթունս իմ բանաս՝
Բերանն իմ երգեսցէ զօրհնութիւնս քոյ։

Գիշեր ու ցերեկ, Տէր, Քո սուրբ անուան
Մենք պիտի լինինք յաւէտ փառաբան.
Թէ արև ծագէ,—քարոզ Քո փառաց,
Թէ գիշեր հասնի, – պարգևդ ողորմած.
Մենք խոնարհ հոգով Քո մեծ բարութեան,
Կանգնած ենք՝ պատրաստ լինել սրբաբան։

Բայց մարդիկ վաղուց, մոռացած Քո խրատ,
Դահիճ են դարձել եղբարցն հարազատ.
Ուրացած անմահ խօսքըդ մարդասէր,
Հզօրն աշխարհին դարձել է արդ տէր.
Եւ փոքրը չունի այլևս բերան՝
Կարդալ սաղմոսը Քո օրհներգութեան։

Ընդունիր արդ, Տէր, մեր խունկն աղօթից,
Տուր մեզ վայելել խոստացած բախտից՝
Թէ վաստակեալներն ու բեռնաւորներ
Պիտի գտանեն հանգիստ երկնաւոր։
Եւ բաց մեր շրթունք, Տէր Ադոնայի,
Երգել օրհնութիւնն Քո անբաւ փառքի։

37. Ա Յ Գ Ե Կ Ո Ի Թ

Ցերեկը գիշերին յաղթելով՝ ցրիւ տուեց նրա թանձր մութը. մարդկանց քունը փախաւ-գնաց աշխարհի տակը. Սուրբ-Խաչի մեռելոցին, երկուշաբթի օրը, արևը դեռ նոր էր իւր գլուխը հանել, որ հինգ-վեց հարիւր հոգի կարբերցիք ու հանավանքցիք, կթոցները շալակներին, մի երկու ցամաք հաց միջին, մօտեցան Աշտարակի այգիներին։ Աշտարակցիք այսօր մի մարդ են ուղարկում բանուորներ բռնելու։ Դեռ արևը նոր էր բարձրացել, որ այնքան բանուորներից մէկը չմնաց. բոլորը ցրուեցան այգիները։ Քաղն սկսուեց։ Խաղողի տեսակները՝ ինձապտուկը, քիշմիշին, ասկեարին, մսխալին, կոթոռունջը, եզնաչքը, ճիլալը, եզանդարին, մէկ խօսքով՝ ինչքան պատուական խաղողներ կային, բոլորը թլթլում էին, բոլորը քաղող էին կանչում։ Կեանքը եռում էր այգիներում։ Քաղող քաղողի, ուտող ուտողի, տանող տանողի էր։ Աղքատների չունևորների աչքն էլ լիքն է այդ օրերը։ Սրանից յետոյ, մինչև այգեկութի վերջը, ինչ որ այգետէրերի դրութիւնն է, Աստուած ոչ շհանց տայ. մարդ որքան էլ հարուստ լինի, հագին այնպիսի ցնցոտի կըլինի, որ ծըլաքներն ուռենու տերևի պէս երկար-երկար քաշ ընկած կըլինին. բոլորը պատառոտուել են խաղողի թփերի մատներից կամ տաշտակներից։ Կանայք որոնք տանն են

քնում, առաւօտանց շտապելով իրանց բանը կըպրծնեն ու՝ դէպի այգին. մէկ խօսքով՝ մի մաքուր շոր չես գտնիլ, որ շիրոտ եղած, կուպը դարձած չլինի։ Հէնց որ քաղից պրծան, բոլոր խաղողը ջոկըկեցին. պահունին տուն տարան՝ կախան անելու, իսկ մնացածը հնձանը հաւաքեցին։ Քաղը վերջանալուց յետոյ խաղողատէրերը և նրա վարձուորները ոտները հանեցին, իստակ լուացին, Աստուծու անունը տուին, մտան առագաստի մէջն ու խաղողը տրորեցին. տրորելուց յետոյ դիրք դրին, ժողովեցին և վրան տախտակներ շարեցին, որ քամուի։

Մարդու սիրտ փառաւորում է, երբ որ քաղցուն, աշտարակցու սրտի ուրախութիւնը, նրա տարեկան ապրուստը, առու է լինում առագաստի միջով ու թափւում տաքարը։ Աշտարակցու սրտին զանգի ձայնից քաղցը է թւում այն զընգզընգոցը, որ լսւում է տաքարից՝ քաղցուն նրա մէջը լցուելիս. բայց մանաւանդ որքան մեծ է լինում նրա ուրախութիւնը, երբ որ, մին էլ ես տեսնում, տաքարը շրթունքներից հետ լցւում և քաղցուն եկած տեղիցը յետ է դառնում, առագաստումը լճանում, իմաց տալով իւր տիրոջը, թէ ինձ կրիր, պրծիր, կարաներդ լցրու։ Քանի՛ ու քանի՛ փառք և գոհութիւն է վեր ուղղում մարդ այդ ժամանակ դէպի Արարիչը։

38. Ա Շ Ո Ի Ն Ք

Աշունքացու։ Արարատեան դաշտի կանաչ այգիները, որոնք մարդու սիրտ ուրախացնում էին իրանց գեղեցիկ տեսքով ու անուշ հոտով, Աստուծուց փռած կանաչ խալիչաներով, հազար տեսակ ծաղիկներով, հիմա այն դրութեան էին, որ մարդու սիրտ չէր տալիս, որ նրանց վրայ նայէ. խաղողի թփերը, որ մի օր գլուխ գլխի կպցրած՝

իրանց սաթի նման ողկոյզներով մարդիս բերանի ջուրը բերում էին ու նրա երեսին ծիծաղում, հիմա մեռած մարդկանց գերեզմանների նման հողի կոյտերով էին ծածկուած։ Ծառերը, որ մի թեթև քամուց իրանց տերևներով տարուբերւում ու մարդու տխրած սիրտն էլ բաց էին անում, հիմա մերկացած, մի տերև էլ չես գտնիլ վրանները—չոր-չոր չոփերն են երևում միայն բիզ-բիզ։ Զրերի ափերը, որ բազմերանգ խոտերի և ծաղիկների շատութիւնով մարդու ախորժակը բաց էին անում, հիմա հէնց իմանաս թէ ութ օրէն մեռած մարդու երես են դարձել։ Ամեն բան էլ փոխուած՝ մի տխուր տեսարան է ներկայացնում։

Բայց գործի տէր մարդիկ նոր են սկսում ուրախանալ, այգու բաներից պրծել են ու դադարել. ունեցողչունեցողն էլ հիմա տանիցը մաքուր հաղնուած է դուրս գալիս։ Մարդ չկայ, որ իրան կարողութեան չափ գինի չունենայ։ Ով որ հոգս ունի, ծախում է գինին ու իրան տունը նորում, ձմեռուայ պատրաստութիւնը տեսնում։ Մի գիւղացի իւր ցորենի աւելորդը, միւսը իւր գինու ու արաղի մի մասը, երրորդը իւր ձեռատունկ ծառատանի կորուածքը՝ ամեն մարդ իւր առատութիւնից մի բաժին վաճառում, իրանց միւս պակասութիւնները ծածկում են։ Ում հասած աղջիկ կամ աղայ ունի, շտապում է հարսանիք անել։ Գիւղացու ուրախութիւնները, մեծ մասամբ, աշնան սկզբներումն են լինում։

39. Զ Մ Ե Ռ

Բարիկենդան էր։ Զիւնն եկել, դիզուել, սար ու ձոր բռնել էր։ Պարզկայ գիշերն այնպէս էր գետինը սառցրել, որ ամեն մէկ ոտը կոխելիս՝ հազար տեղից տրաք-տրաքում,

ճրճռռում, ճաքճքքում էր և մարդու մարմինը սրսռացնում, ձայն տալիս։ Ամեն մէկ ծառի ճղներից, ամեն մէկ տան բաշից՝ հազար տեսակ սառուցի լուլայ, հազար տեսակ ձիւնի քուլայ՝ կախ էին եղել ու բիզ-բիզ իրար վրայ սառել։ Հէնց գիտես սար ու ձոր կամ նոր էր ծաղկել, կամ նոր ծերացել՝ մահուան դուռն ընկել։ Թռչուն, գազան, անասուն, սողուն՝ որ՝ը փէտացել, այստեղ-այնտեղ վայր էր ընկել, որ՝ն էլ վաղուց, ամսով առաջ, բունը մտել՝ ձայնը կտրել, պաշարը վայելում, գարնան գալուն էր սպասում։ Գետերի, առուների երեսը սառուցը մէկ գազ եկել, հաստացել, իրար վրայ դիզուել և այնպէս էր ջրի, աղբիւրի բերնին հուպ տուել, որ մօտերին կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձայնն էր լսում, որ սառուցի տակին տխուր-տրտում քլքլում էր ու էլ յետ այստեղ, այնտեղ կամաց-կամաց ձայնը կտրում, պապանձւում, սառչում։

Արեգակն այս առաւօտ որ քնատեղիցն ու աղօթարանիցը գլուխը չբարձրացրէց ու աչքը աշխարհի վրայ չգցէց, շողքը (ճառագայթները) սարերի գագաթին, դաշտերի գլխին այնպէս էր փայլում, պսպղում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս՝ որ հէնց իմանաս ադամանդ, զմրուխտ, եաղութ ու հազար տեսակ անգին քարեր լինէին՝ դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, կրծքին փռած։ Սարերի սառը բուքը, ձորերի դառնաշունչ քամին այնպէս էր հրապարակ բաց արել, գոռում, փչում, հոսան անում, ձիւնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ ճանապարհորդի քիթ ու պռունգը կպցնում, ճաքացնում, երեսը պատռում, գլխին հազար անգամ խըփում, աչք ու բերան լցնում, շատին էլ կամ ձորերը գցում, խեղդում կամ ձնումը թաղում, շունչը կտրում, կամ ոտ ու գլուխ փէտացած, ճանապարհից խռկում, սալ ու ձոր գցում, խեղդում կամ քարէքար էր տալիս։

40. ԻՄ ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐԸ

Տունը, ուր ես բնակւում եմ, մի բարձր և երկար շինութիւն է։ Նա շատ նոր չէ և գտնւում է Շուշի քաղաքի մի հեռացած ծայրում, բաժանուած միւս տներից մեծ ու խոր ձորով, որ սկսւում է նրա հիւսիսային կողքից։ Այդ ձորը շատ մռայլ տեսք ունի։ Գարնանային հեղեղները տարէցտարի քանդում, խորացնում են նրան. դարիվայրը, որ սկսւում է տան պատերի մօտից, աւելի և աւելի ուղղաձիգ է դառնում։

Իմ վարձած երկու սենեակների առջև կայ մի փոքրիկ դատիկոն։ Այդտեղից երևում է մեծ բլուրը, որի գագաթիվայր լանջերի վրայ խիտ կուտակուած են տները։ Բայց միշտ իմ ուշադրութիւնը ամենից շատ գրաւում է մեր տան ներքին յարկը։ Այդտեղ ամեն անգամ աչքիս երևում է սևացած մռայլ պատը մի փոքրիկ պատուհանով և նոյնպիսի դռնով, որ բացւում է դէպի ձորը։ Սկզբում ես կարծում էի, թէ այդտեղ նկուղ է, ուր պահւում են անպէտք բաներ։ Բայց շուտով իմացայ, որ դա բնակարան է մի փոքրիկ ընտանիքի՝ մի այրի մօր և մի փոքրիկ աղջկայ։ Վերջինիս շատ անգամ էի տեսնում շէմքում նըստած, գլուխը ցած գցած, մենակ խաղալիս։ Նրա անունը Հեղինէ էր...

Բարձր, երկար տան միւս սենեակներում կենում են մի քանի ուրիշ տընկիցներ։ Ահա դրանք էին իմ հարևանները։

Զմեռն է։

Տխուր ու ցուրտ օրերը անփոփոխ յաջորդում են միմեանց։

Ձիւնն ու ցեխը բոլորովին արգելում են տանից դուրս

գալ։ Տաք վառարանը թմբացնում է անդամներդ, իսկ ձմեռային երկար գիշերները բոլորովին ծուլացնում են մենակ մարդուն, որ սովոր է անփոփոխ ընկերութիւն վարել մի կոյտ գրքերի և մի գրչի հետ միայն։ Ձմեռը իւր սառը կնիքը դրել է այդ մշտական ընկերների վրայ։

Տաղտկալի միանմանութիւնը ժաշում է ինձ։ Ի՞նչ կըլինէր դրութիւնս, եթէ հարևան սենեակում չապրէր մի բազմամարդ ընտանիք, բաղկացած գլխաւորապէս փոքրիկ արարածներից։ Մի պատ միայն բաժանում է ինձ նրանցից,—բարակ պատ, որ սակայն չէ կարողանում անջատել իմ հոգին այն ուրախ, անհոգ և մշտածիծաղ կեանքից, որ նրա միւս կողմումն է տիրում։ Լուսաբացին այնտեղ արդէն ոտքի է լինում կանգնած այդ աղմկաւոր աշխոյժ կեանքը, որ լռում է միայն ձմեռային գիշերուայ կէսին։ Անընդհատ լսւում են ծիծաղի, ուրախութեան, ոստիւնների ձայներ, լսւում են մանկական երգի կցկտուր, խառնիխուռն հնչիւններ. երբեմն լինում է և պար։ Ծիծաղում է ընտանիքի մայրը, ծիծաղում են երեխաները, ուրախութեան ձայներ է արձակում խուլումունջ փոքրիկ աղան։ Ուրախութիւնը սրտի գործ է, անպատճառ լեզու չի հարկաւոր նրան արտայայտելու համար։

Այդ կենդանի աղաղակների ժամանակ գործել չի կարելի, և ես լուռ նստում եմ և ականջ դնում. լսում եմ պատի քամակին տիրող իրարանցումը, որ հոգում է օրուայ ապրուստը և հէնց այդ պատճառով զուարթարար, հրապուրիչ է ինձ համար։ Լսում եմ և ինքս էլ ուրախանում, մինչև անգամ սկսում եմ երգել։ Բայց լինում է ժամանակ, երբ երգեցողութիւնը խանգարում են ծանր ու զգոյշ քայլերը, որոնք անցնում են սենեակիս մօտով։ Ընտանիքի հայրն է դա, որ գալիս է տուն ծանր աշխատանքից հանգստանալու։ Եւ յոգնած անդամներին ուրիշ հանգստութիւն չկայ, բացի այդ աղմուկով լիքը սենեակը։ Երջանիկ մարդ։

Երեկոն մօտենում է։ Մոխրագոյն ամպերի տակ հեռզհետէ հաստատւում է խաւարը։ Ես դուրս եմ գալիս դռտիկոն՝ ծառայիս կանչելու համար։ Ձիւնի առատ տարափը թափւում է մեծ եռանդով. ձորը արդէն մթնել է, աւելի ևս տգեղացնելով իւր կերպարանքը։ Կիսամթութեան մէջ ես նկատում եմ մի մարդկային պատկեր, մի ուրուական, որ ձորի խորութիւնից բարձրանում է նեղ զառիվեր շաւղով, որ դեռ նշմարելի է ձիւնի մէջ։ Նրա մարմինը խոնարհուած է մի ծանրոցի տակ, քայլերը դողդոջուն.. նա քաշ է տալիս իւր ահագին ասիական կօշիկները, միևնոյն ժամանակ ոյժ է գործ դնում յետևից եկողի համար էլ, որ կպած է նրա կանացի հագուստի փէշից։ Ծառային մոռանում եմ, ուշադրութիւնով նայում եմ այդ պատկերին, որ նոյնինքն աղքատութիւնն է։ Ահա նա բոլորովին դուրս եկաւ ձորից և կանգնած է փոքրիկ դռան առաջ։ Դա ներքին յարկի բնակչուհին է, այն միայնակ կինը։ Գլխի վրայ կրում է լուացքի ահագին կապոցը. իսկ նրա յետևից եկողը աղջիկն է՝ Հեղինէն։ Փոքրիկ արարածը լռիկ-ճնջիկ հեկեկում է. նրա գլուխն ու դէմքը փաթաթած են ցնցոտիներով. նա հիւանդ է։

Խեղճ...

Նրա համար պառկելու մի տաք անկիւն չկայ... ոչ մի տեղ...

41. ՍԱՌՆԱՄԱՆԻՔ

Ձրմեռ է, ձրմեռ, սիրուն երեխէք,
Ձրմեռն է, և դուք դողում, մրսում էք.
Բայց դուք մենակ չէք. ես էլ եմ մրսում,
Ես էլ եմ ձեզ պէս դողում, սարսռում։

Եւ գիտէք արդեօք ինչ է ձմեռը,
Այդ պատկառելի համարուած ծերը։
Ո՜հ, մի՛ հարցնէք, ես սարսափում եմ,
Երբ դրբա՛ արարք մէկ-մէկ յիշում եմ.
Այդ անիրաւը, ուր ոտք է դնում,
Մահ է տարածում ամեն կողմերում.
Երեսին առած ծերունու դիմակ,
Մեղնից ծածկում է բուն դէմքն այլանդակ։
Շատ ժամանակ չէ ինչ որ դա եկաւ,
Եւ դուք լաւ տեսաք, թէ ինչե՞ր արաւ.
Դրբա երկիւղից գետը քար կարեց,
Քըշքըշան առուն լռեց, պապանձուեց,
Դալար բոյսերը թրռան, փէտացան.
Նախշուն հաւերը թրռան, հեռացան.
Բայց էլի շատին իր ճանկը դրցեց,
Բուք բորան արաւ, բոլորին խեղդեց,
Սիրուն վարդենու թուփը չորցրրեց,
Սոխակի լեզուն տակիցը կըտրեց...
Զբրաղաց չըկայ—ջուրը սառել է.
Ճանապարհ չըկայ—ձիւնը կապել է.
Թէ մարդ, թէ տաւար միակերպ քաղցած,
Ողբում-լալիս են, մահուան դուռն ընկած։

Օրը կարճացել, գիշերն երկարել,
Լոյսը նուաճուել, խաւարն է տիրել,
Երկինքն ամպապատ, գետինքը սառած,
Գարունը հեռու, ցուրտը կատաղած...
Այսպէս է ահա սոսկալի ձըմռան
Ալիքով ծածկած պատկերը դաժան...

Ցուրտ է, սաստիկ ցուրտ, սիրուն երեխէք.
Եթէ ինձ նման դուք էլ մըրսում էք,

Եկէք՝ միասին մի հնար գըտնենք,
Ձըմռան ճանկերից մեր գլուխն ազատենք.
Ես իմ բազմամեայ հասակիս փորձով,
Դուք ձեր մանկական անարատ մտքով,
Եթէ կամենանք, խելք-խելքի կըտանք
Եւ, ինչից ասես, կըրակ կըստանանք—
Կրակ լուսատու, պայծառ, անըստուեր,
Որ տաքացնէ սառնեղէն սըրտեր,
Որ կենդանացնէ գօսացած ձեռներ,
Որ հալեցընէ սառցապատ լեռներ...

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԲՈՐԴ

(ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ)

---

42. ՄԱՐԴՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

Մի անգամ մարդու մարմնի անդամները վիճեցին միմեանց հետ և վճռեցին այլևս չծառայել իրար։ Ոտներն ասացին՝ ինչի՞ մենք պէտք է կրենք մեզ վրայ ամբողջ մարմինը. թող նա իրան համար ուրիշ ոտներ շինի և ման գայ, որքան կամենում է։ Ձեռները նոյնպէս ասացին՝ մենք այլևս չենք կամենում ուրիշների համար ծառայի պաշտօն վարել, շինեցէք ձեզ համար ուրիշ ձեռներ և թող նրանք գործեն։ Բերանը փընթփընթաց՝ հապա ես յիմա՞ր եմ, ինչ է, որ ոչինչ օգուտ չունենալով՝ ստամոքսի համար սկսեմ կերակուր ծամել, որ նա յետոյ, պարոնի նման ձգուած, մարսէ նրան. չէ՞, թող իրան համար ուրիշ բերան գտնէ. ես այսուհետև էլ չեմ կամենում նրան ծառայել։ Աչքերն ևս շատ էին զարմանում, որ իրանք պէտք է նայեն ամբողջ մարմնին և շարունակ հսկողութիւն անեն։

Այսպէս խօսեցան միմեանց հետ մարդու մարմնի բոլոր անդամները և վճռեցին այլևս միմեանց չծառայել։ Բայց գիտէք ինչ պատահեց։ Որովհետև ոտները չէին կամենում ման գալ, ձեռները դադարեցին գործ շինելուց, բերանն էլ չէր ուտում և աչքերը փակուեցան, ապա ամբողջ մարմինը, անսնունդ և անշարժ մնալով, սկսեց թուլանալ, նիհարիլ և փոքր էր մնացել, որ մեռնէր։ Բոլոր

անդամները, որոնցից կազմուած էր մարմինը, ծանրացան և աւելի վատթար վիճակի մէջ կ՚ընկնէին, եթէ չհասկանային, թէ որքան անմիտ է իրանց վարմունքը։

—«Ո՛չ, վատ է այս տեսակ ապրելը», մտածեցին նրանք, հաշտուեցան և սկսեցին ըստ առաջնոյն միասին և միաբան գործել։ Այնուհետև ամբողջ մարմինն էլ ուղղուեց, նորոգուեց և առողջ, ուժեղ դիրք ընդունեց։

43. ԿԱՐԱՊԸ, ԶՈՒԿԸ և ԽԵՉԱՓԱՐԸ

Երբ ընկերաց մէջ միութիւն չկայ,
Ոչ երբէք նրանց գործն առաջ կ՚երթայ.
Գործ էլ մի՛ կոչիր դու այն աշխատանք,
Այլ անտանելի վիշտ ու չարչարանք։

Մի օր Կարապը, Զուկն ու Խեչափար,—
Չեմ գիտում ինչպէս-որ գտան իրար,—
Մի բեռնաբարձ սայլ տանիլ կուզէին,
Երեքը մէկէն լծուեցան սայլին.
Երեքն էլ արիւն-քրտինք են մանում,
Սակայն իւր տեղից սայլը չէ շարժւում։
«Զարմանք, ասում են նրանք մէկ-մէկու.
Զըգիտենք ինչո՞ւ
Չենք կարողանում շարժել այս սայլը.
Ո՛չ ճամբան է վատ, ո՛չ ծանրը բեռը»։
Հապա չէ՞ս ասիլ՝
Կարապն ըսկսեց դէպի վեր քաշիլ,
Խեչափարը յետույետ,
Զուկն իւր կողմից դէպի գետ։

Ծուռը ո՞վ էր, կամ թէ ո՞ւմն էր իրաւունքը,
Այն թողունք.
Բայց բանն այս է որ
Հէնց մինչև այսօր
Սայլն այնտեղ է բեռնովը.
Այսպէս կ՚ասէ Կրիլովը։

44. Ա Ր Ա Մ Ը

(Արտաքին զգայարան)

Արամը շատ շուտ զարթնեց, բացեց իւր աչքերի վարագոյրները՝ երկար ու թուխ արտեւանունքը. նրա յետևից շարժուեցին, բարձրացան աչքի ծածկոցները—*շարժական կոպերը*։ Արեգակի ճառագայթները ներս մտան սենեակը, լուսաւորեցին պատուհանում դրած ծաղկամանը և պատի վրայ կախած փոքրիկ գանգրաւոր մանուկի պատկերը, որոնց վրայից արտափայլելով՝ ընկան Արամի փոքրիկ աչերի *ոսպի* վրայ, անցան ջրային մասի միջով և պատկերացան *ցանցաթաղանթի* վրայ։ Այնտեղ նեարդային մոխրագոյն թելերը յափշտակեցին նրանց և հաղորդեցին գլխի ուղեղին, որի միջնորդութեամբ խկոյն ամենայն բան իմացաւ տանուտէրը—հոգին։

«Ա՜, արդէն լուսացել է և ինչպէս գեղեցիկ առաւօտ է», ասաց Արամը և խկոյն վեր թռաւ անկողնուց։ Նա ձեռներով շփեց իւր գեղեցիկ, դուրս ցցուած ճակատը և արագապէս սկսեց հագնուիլ։ Հագնուելուց յետոյ նա շտապով ձեռներն ու երեսը սառը ջրով լուացաւ և մաքուր երես-սրբիչով սրբեց։ Արամը սառը ջրի շոշափումից աւելի ևս զուարթացաւ, կենդանացաւ։

Այդ րոպէին էր, որ օդի արագ հոսանքը ներս մտաւ

նրա ականջը, ցնցեց խողովակի առաջը կապող թմբկամաշկը և նրա յետևից շարժուեցին երեք փոքրիկ ոսկրները՝ *մուրճ, սայլ* եւ *սապանդակը*։ Այս փոքրիկ շփոթութիւնը ականջի հեղանիլթին շարժողութիւն պատճառեց, որի մէջ քնքուշ նեարդը՝ այդ շարժողութիւնից գրգռուելով, յանձնեց նրա տպաւորութիւնը ուղեղին։ Արամը ռանդագին կոչեց. «Ա՜խ, ինչպէս քաղցր է երգում մեր պարտէզում թռչնակը»։

Արամը մօտեցաւ լուսամուտին, գլուխը դուրս հանեց դէպի պարտէզ և կամենում էր զուարճանալ թռչունի գեղեցիկ երգով. բայց այդ րոպէին ծաղկային անուշահոտ փոշիով լիքը օդը, ներս մտնելով նրա մաքուր քթածակերից, շոշափեց այնտեղ տարածուած *լորձային մաշկը*։ Ծաղկի փոշիները գրգռեցին նրա մէջ ճիւղաւորուած նեարդերը, իսկ սրանք այդ տպաւորութիւնը հաղորդեցին մայր ուղեղին և իմացրին նրան, թէ ինչ է պատահում իւր շուրջը։ Լեզուի նեարդերը շարժուեցին և Արամը ուրախագին բացականչեց. «Ի՜նչ գեղեցիկ անուշահոտութիւն է բարձրանում մեր պարտէզի ծաղիկներից»։

Արամը կամենում էր դուրս գնալ պարտէզ, փունջ կապել այդ անուշահոտ ծաղիկներից. բայց այդ րոպէին օդը մերձակայ սենեակից մօտեցրեց նրա շրթունքներին և լեզուին սուրճից, սերից և պատրաստի նախաճաշիկից բարձրացած խոնաւութիւնը։ Նրա բերանում առատ լորձունք գոյացաւ. բերանի և լեզուի *ծծիկներից* նեարդերը յափշտակեցին այդ խոնաւութիւնը, հաղորդեցին գլխի ուղեղային զանգուածին և տանուտէրը—հոգին, կարծես, ասաց Արամին. «Նախաճաշիկը պատրաստ է, իսկ դու ուտելու ցանկութիւն ունիս»։ Արամը ուրախ մտաւ սեղանատուն, վազեց, ողջունեց իւր մօրը. նրա ձեռների նեարդերը շարժուեցին և ահա նա մատներով շոշափեց, թէ

որքան փափուկ է այն հացը, որ նա վերցրեց և սկսեց ախորժակով ուտել։ Նախաճաշելուց յետոյ նա զուարթագին խաղում եւ վազվզում էր պարտէզում և ծաղիկների տեսքով ու նրանց անուշահոտութեամբ զմայլում էր։

45. Գ Ա Ր Ե Գ Ի Ն Ը

(Գլուխ)

Գարեգինը երբ ծնուեց, շատ փոքր էր և թոյլ, ինչպէս առհասարակ թոյլ են լինում բոլոր նորածինները. նրա գլուխը այս ու այն կողմն էր տատանուում, որովհետև դեռ ոսկորներ չունէր։ Գլխի աճառները (ղրճ-ղրճուկները) իրանց ասեղնաւոր ծայրերով դեռ չէին միաւորուել միմեանց հետ։ Սկզբումը Գարեգինը միայն ճչում էր, իսկ փոքր ժամանակից յետոյ աւելի բարձրաձայն էր ցանկութիւն յայտնում ուտելու. նա այնպէս գոռում ու լաց էր լինում, որ կարծես ողջ տունը իրանն է. միևնոյն բանը նա անում էր, երբ անհանգիստ էր պառկած լինում, կամ երբ նրա բարակ ու կարմիր մաշկը փոքր ինչ ցուրտ էր զգում։ Նրա բերանի, լեզուի ու շնչափողի կապերը դեռ այնքան ամրացած չէին, որ կարողանային շրջապատողներին հասկանալի ձայնով արտայայտել նրա զգացմունքները։ Գլխի ուղեղն էլ դեռ այնքան ամրացած չէր. առհասարակ նրա գլուխը դեռ կանոնաւորուած չէր, այդ պատճառով էլ չէր կարողանում նրան գործ ածել, ինչպէս իրան պէտք էր և յարմար։ Գարեգնի բերանում դեռ ատամներ չկային. շրթունքները ձգուում էին դէպի ամենայն բան, որ մերձենում էր նրանց։

Բայց սակաւ առ սակաւ նրա վերին անշարժ ծնօտի և ստորին շարժական ծնօտի վրայ ընդերքն սկսեցին ուռչիլ

ու կարմրիլ և նրանց տակից դուրս երևեցան առաջին երկու կտրող ատամները, որոնք սպիտակ էին և գեղեցիկ։ Այն ժամանակ Գարեգինը աւելի էր աշխատում ամեն բան բերանը կոխել, որովհետև նրա ընդերքը սաստիկ քոր էին գալիս։ Գարեգնի մարմնի մէջ այդ ժամանակ շատ ֆոսֆոր ու կիր էր ժողովուել. նրա աճառներն սկսել էին պնդանալ, ոսկոր դառնալ. հոգին ևս սկսել էր իր առաջին գործողութիւնները։ Գարեգինն սկսեց ճանաչել հօրը, մօրը, ժպտալ նրանց երեսին... Բայց միևնոյն ժամանակ նա այժմ աւելի էր հիւանդանում, նիհարանում, գոռում, լաց լինում։ Այն սպիտակ ոսկորները, որոնք իրանց արմատից ծլում-շարուում էին նրա ծնօտի վրայ, ինչպէս երևում է, շատ էին անհանգիստ անում նրան։

Գարեգինը փոքր առ փոքր մեծանում էր։ Աստիճանաբար նրա գլուխը կանոնաւորուեց, կոլորացաւ, դուրս ցցուած ճակատից սկսած դէպի բարձր՝ *գագաթը*, *ծոծրակը* և *քունքերի* մի մասը զանգրաւոր մազերով ծածկուեցին, որոնց արմատները գլխի մաշկի մէջ եղած մածուցիկ հիւթը ծծելով՝ ամրապէս հիմնաւորուեցին։ Այսպէս փոքր առ փոքր նրա երկու ծնօտների վրայ ատամներ դուրս եկան, որոնց երեսները ծածկուած էին մաքուր և սպիտակ *էմալով* (արծնապակի)։ Գարեգինն էլ այն մանուկը չէր. նրա դէմքն աւելի խոհուն կերպարանք էր ստացել։ Նրա փափկիկ, վարդագոյն շրթունքներն այժմ պարզ արտասանում էին ոչ թէ անկապ բառեր, այլ ամբողջ պարբերութիւններ։ Այժմ ոչ թէ նա չորեքթաթ էր անում, կամ առաջուայ պէս կարասիներից բռնելով էր ման գալիս, այլ ազատ ու համարձակ թռչկոտում էր ու խաղում։

Ահա Գարեգինը նստած է սեղանի մօտ և պատրաստում է իւր դասերը. նա այժմ գիտէ, որ թէև ինքը շատ

մեծ չէ, բայց մարդ է, որովհետև այնպիսի հոգի և այնպիսի մարմին ունի, ինչպէս միւս մարդիկը։ Նա գիտէ և այն, որ իւր գլուխը բաղկանում է միքանի մասերից, որոնցից առաջին մասը կոչւում է դէմք, վերին մասը—գագաթ, յետին մասը—ծոծրակ, իսկ կողմնային մասերը—քունքեր։ Դէմքն ունի ճակատ, յօնքեր, աչքեր, քիթ, այտեր, թշեր, բերան և ծնօտ. վերջինս բաղկացած է վերին և ստորին ծամելիքից, որոնց վրայ շարուած են սպիտակ ատամներ։ Ատամների թիւը (չափահասներինը) 32 է։ Ատամները բաժանւում են՝ առաջնատամների, որոնք կտրող էլ են կոչւում. նրանց աջ և ձախ կողմումը գտնւում են ժանիքները, իսկ ժանիքներից յետոյ—սեղանատամները, իւրաքանչիւր ծնօտի վրայ հինգ-հինգ ամեն մի կողմից։ Առաջնատամներով կտրում են ուտելիքը, ժանիքներով նրան բռնում կամ պատառոտում են, իսկ սեղանատամներով մանրացնում են նրան, որպէս երկանով, ուստի դրանք աղօրիք էլ են կոչւում։

Այս բոլոր բաներն այժմ Գարեգինը լաւ և գիտակցաբար իմանում, հասկանում է, նոյնիսկ կարող է հաղորդել ուրիշներին. բայց երբ նա աւելի կըմեծանայ և իւր կըրթութեան վրայ հիմնաւորապէս ուշք կըդարձնէ և երբ նրա վերջին սեղանատամներն էլ դուրս կըգան, որոնք կոչւում են հասունութեան ատամներ, այն ժամանակ նա շատ բան կըգիտենայ և աւելի հիմնաւորապէս։

46. ՄԱՆՈՒԿԻՆ

Ինչո՞ւ այդպէս ամբողջ օրը
Զարշարւում ես, անչափ տանջւում,
Մի՞թէ քեզ էլ մթնոլորտը
Ծանր է գալիս, ծանր է ազդում։

Դու մանուկ ես. դեռ քեզ շատ օր
Խոստանում է քո արևը.
Դու դեռ ժպտա՛, խաղա՛ անհոգ
Եւ հեզ ընկիր մօրդ գիրկը,
Ու թոթովիր մի երգ սիրուն
Քո մանկական անուշ ձայնով,
Ու միշտ յիշիր դու այն անուն,
Որ պաշտում է քեզ իւր սիրով։
Մայրդ է, որ օր ու գիշեր
Անթարթ աչքով քեզ է հսկում,
Եւ կարդալով շատ աղօթքներ,
Երկար օրեր է միշտ խնդրում։
Խաղա՛, մանուկ, թըրթռալով,
Քնիր, զարթիր սիրահեզիկ.
Մայրըդ կ'երգէ քեզ փարելով,
Որ շատ ապրիս դու երջանիկ։

47. ԱՐՇԱՒԻՐ

(Ներքին գործարան)

Արշաւիրը առաւօտեան վաղ վեր կացաւ մի բաժակ կաթ խմեց, հետո էլ մի կտոր հաց կերաւ ու գնաց ուսումնարան։ Նա վեր էր առել իւր պայուսակը, որի մէջ դրած էին նրա գրքերն ու միւս դասական իրեղէնները, և մտածում էր այդ օրուան դասերի վրայ. իսկ հացը, որ նա կերել էր, այդ բոպէին ճանապարհորդում էր նրա մարմնի մէջ։ Ատամները լաւ ծամել էին նրան, լորձինի բշտիկները նուրբ լորձինով պատել, իսկ փափուկ լեզուն շոսպով ներս էր մղել որկորի մէջ։ Ճանապարհին նա քիչ մնաց որ ընկներ շնչափողը, բայց փոքրիկ մսեայ

խցանը—կատիկը ծածկեց նրա անցքը և ծամած պատառը սահելով գլորուեց դէպի ցած և ընկաւ այն մսեայ պարկի մէջ, որ ստամոքս է կոչւում։ Այդտեղ տաք էր ու մութը և որ կողմը դառնում էր, ամեն կողմից նրան շրջապատում էր ստամոքսային տհաճելի հիւթը, որ կողքից պատրաստում է կարծր փայծաղը։ Բայց նրան չէր վիճակուած երկար ժամանակ շրջել այնտեղ, որովհետև իւր ընկեր կաթի հետ ստամոքսային հիւթի մէջ լուծուելով՝ դարձաւ մի տեսակ թանձր խիւս։ Խիւսը ստամոքսի ստորին դռնով ցած իջաւ. այդտեղ նրա հետ խառնուեցին լեղի կաթիլներ և աւելի կերպարանափոխուած՝ աղիքներով առաջ գնացին։ Այդ ուղին առաջ լայն անցք էր. փոքր առ փոքր նա նեղանում ու նեղանում էր և հէնց ինքը հիւթն էլ աստիճանաբար փոխւում էր։ Այդ նեղ անցքերից անցնելիս՝ նա կարմիր գգեստ էր հագել և իբրև արիւն այլևայլ երակներով վազում էր դէպի մարմնի ամեն կողմերը։ Արիւնը որքան հեռանում էր, այնքան իւր պիտանի մասերով սննդելով մարմնի այլևայլ մասերը, ինքն ստանում էր նրանց անպէտք հիւթերը և նրա կաթիլներն աստիճանաբար մգանում էին։ Կարծր ոսկորներին մօտենալով՝ նա իւր դեղին գիճութիւնից նրանց էլ իրանց սնունդը տուեց—ֆոսֆոր և կիր։ Եւ ահա նա բոլորովին մգացած, ամբողջ մարմինը ման եկած, ուղեղի մեծագործութիւններին և շարունակ սեղմուող ու բացուող մկնամսերի գործունէութեանը ականատես լինելուց յետոյ, վերջապէս թափւում է այն աւազանը, որ երկու մուտք ունի և երկու ելք, և որին մարդիկ սիրտ են անուանում։

Սիրտը ձևով տանձի նման է։ Կաթիլ առ կաթիլ վերևից ու ներքևից ներս են մտնում ու դուրս են գալիս այդ մսեղէն պարկից արեան կաթիլները և նրա դռնակներն ուրիշ գործ չունին, բացի փակուիլն ու բացուիլը։ Սիրտը

մսեղէն միջնապատով բաժանուում է երկու հաւասար մասերի՝ աջակողմեան և ձախակողմեան, որոնցից իւրաքանչիւրը նոյնպէս երկու բաժանմունք ունի՝ վերին և ստորին։ Անմաքուր արեան կաթիլները թափւում են սրտի աջակողմեան վերնասենեակը և, հրելով ու բանալով փոքրիկ դռնակը, մտնում են աջակողմեան *սրտախորշը*։ Բայց սիրտը անմաքուր արիւն չի սիրում, ուստի մկնամսերի անդադար սեղմուելով մի այլ ճանապարհով հալածում է նրան դէպի այն ընդարձակ թևերը, որոնք կազմուած են բազմաթիւ բշտիկներից։ Մարդիկ դրանց թոքեր են անուանում։ Այդտեղ կաթիլները հանդիպում են օդին, որով լցւում ու դատարկւում են թոքերը։ Օդը քթի և բերանի խոռոչներից արագապէս մտնելով, անցնում է դէպի թոքերի բշտիկները, շուտափոյթ նայում է նորեկ հիւրերին, որոնք փաթաթուած են մուգ վերարկուի մէջ, մօտենում է նրանց և նրա այրող ոյժը—*թթուածինը* յափշտակում է արիւնի մուգ ծածկոցը և դրա փոխարէն տալիս է նրան վարդագոյն զգեստ. այդ բոպէին սեղմւում են թոքերի բշտիկները և օդը արագապէս դուրս թռչելով միևնոյն ճանապարհով՝ տանում է իւր հետ արեան անպէտք մասը—*ածխային թթուն*։ Արեան մաքուր վարդագոյն կաթիլները, թողնելով թոքերը, նորից վերադառնում են դէպի սիրտը, բայց այժմ մտնում են նրա ձախակողմեան մասը—նախ վերին բաժանմունքը, ապա ստորին և այնտեղից դուրս գալով՝ դարձեալ սկսում են իրանց վազեմի ճանապարհորդութիւնը։ Այդպիսով նրանք տալիս են Արշաւիրին կեանք, ոյժ և առողջութիւն։

Արշաւիրն ուսումնարանում աշխատում էր առանց իմանալու, թէ ինչ բաներ են կատարւում իւր ներսը. նա մինչև անգամ մոռացել էր, թէ ինքը հաց ու կաթն է կերել։

48. ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ

«Բարի եկար, հազար բարի, բարեկամ,
Ո՞ւր էիր՝ տեսնամ»։
—Թանգարանիցն է գալիս.
Զորս ժամ եղաւ մանգալիս։
Ամենայն կողմ պտրտեցի, պլըպլըտացի,
Բոլորը տեսայ, ոչինչ չըթողի։
Աշխարհումս ինչեր են եղել,
Իրաւ խելքից, մրտքից վեր.
Ո՛ր կողմ նայես՝ արմանք-զարմանք, հրաշալիք.
Ո՛ն էլ դիտես՝ մէկը միւսից գեղեցիկ.
Ի՜նչ գազաններ, ինչ թռչուններ,
Թիթեռնիկներ, բըզէզներ,
Ի՜նչ զատիկներ, ինչ կերպ ճանճեր,
Որքան ոսկի եղնակներ՝
Ո՛րը կանաչ՝ զմրուխտի պէս,
Ո՛րը կարմիր՝ բուստի պէս.
Հապա մանրիկ բոտոտնէրը, հաւատա՛,
Գընդասեղի գլխիցն էլ շատ փոքր կայ։

«Հապա փըղին ինչ ասիր,
Ի՜նչ ահագին վիթխարի,
Հարկաւ մաքով կարծեցիր,
Թէ մի լեռ է սոսկալի»։

—Մի՞թէ փիղը այնտեղ էր։
«Այնտեղ էր. ինչ, չըտեսա՞ր»։

—Ախսո՛ս, ինչ ասեմ, ա՛ղպէր,
Փիղն աչքովս չի ընկել։

49. ՀՐԱՇԱԼԻ ՏՆԱԿ

Ես մի հրաշալի տուն եմ ճանաչում, որի մէջ ամենն բան կարգաւորուած է և չունի ոչինչ պակասութիւն։ Նա ունի կանոնաւոր աղօրիք, ունի խոհանոց, ուր գիշերցերեկ տաք կերակուր է պատրաստուում։ Տունը շատ մուտքեր և անցքեր ունի, որոնցով արիաջան ծառաները կրում են տաք կերակուր դէպի նրա ամենայն անկիւնները։ Տունը մի հմուտ տնտես ունի. նա այնքան աշխատասէր է, որ գիշեր ու ցերեկ մի բոպէ չի հանգստանում. անդադար թըխկ-թըխկացնելով՝ նա իւր առոյգ և արագաշարժ ծառաներին մղում է այլևայլ կողմեր, ուր որ հարկաւոր է լինում կամ կերակուր, կամ ըմպելիք, կամ ջերմութիւն և կամ որևէ անկիւնը նորոգելու համար նոր նիւթ։ Տունն ունի ընդարձակ դահլիճ, ուր մաքուր օդը ազատ ներս է մտնում. ունի նոյնպէս երկու պայծառ լուսամուտներ շարժական փեղկերով։ Գիշերն այդ փեղկերը փակւում են, իսկ ցերեկը բացւում։ Տան մէջ ապրում է անտեսանելի տանտիկինը։ Թէև նրան չի կարելի տեսնել, բայց նա ամենն բան գիտէ և ամենին բարեկարգողը և կենդանացնողը նա է։ Նրա համար է հոգում տնտեսը, նրա համար են գործում փոքրիկ ծառաները. նա ինքն է նայում պայծառ լուսամուտներից. նա է բանում և փակում նրանց։ Գիշեր և ցերեկ քնել չգիտէ նա. նրա աչքերը —միաքը շատ հեռու են տեսնում։ Եթէ տանտիկինը դուրս է գնում տանից, այնուհետև ամբողջ տունը խոր քնով ծածկւում, թուլանում ու լռում է. տնտեսը դադարում է գործելուց, ծառաները կաշկանդւում էն անցքերում և ամբողջ տունը խոր լռութեան մէջ մնալով՝ սառչում է և քայքայւում։ Բայց ո՞ւր է գնում տանտիկինը։ Նա գնում է այնտեղ, որտեղից եկած էր. նա գնում է երկինքը։ Երկրի վրայ նա

ժամանակաւոր հիւր էր. հեռացաւ հիւրը և նրա բնակարանը—մարմինը դրեցին մի այնպիսի արկղի մէջ, ուր ոչ կարելի է կանգնել. ոչ շարժուել և ոչ ուտել։ Արկղն էլ ամփոփեցին հողի մէջ և տունը քայքայուելով հող դարձաւ։

50. ԵՐԳԻՉՆԵՐ

Երեք երգիչ շնորհեց երկինք մեր երկրին,
Որ վշտերի և հիացման տաղերով
Նոքա այրեն և բորբոքեն մեր հոգին,
Մեր սրտերը յուզեն խօսուն լարերով։

Մէկը մատղաշ պատանի էր սիրավառ.
Նա մտահոգ թափառում էր դաշտերում.
Նա երգում էր՝ սիրոյն ձօնած իւր քընար,
Մեղ ցընորքի վառ եղեմն էր նկարում։

Միւսը առոյգ, հասուն այր-մարդ, քաջի պէս,
Իր քաջ երգերն ամբոխին էր նա երգում.
Շուկաներում միշտ բաց առած մեծ հանդէս,
Նա ամբոխին նոր կեանքի էր պատրաստում։

Իսկ երրորդը—ալևորած մի ծերուկ.
Ջերմ հաւատով սուրբ տաճարն էր յաճախում.
Այնտեղ, ուր միշտ ջերմ ծխում են խունկ, կընդրուկ,
Նա իր երգով մեր սրտերն էր ըսփոփում։

Եւ վէճ բացուեց, անվերջ մի վէճ մարդկանցում,
Թէ երեքից ո՞րն է, իրաւ, մեծ տաղանդ,
Վիճում էին՝ արդեօք նոցա երգերում
Չի՞ զգացում անհաւասար ոյժ ու խանդ...

Օ՜, ոչ... նոքա երգիչներ են համազօր,
Երեքն էլ մեծ, հանճարաւոր ընտրեալներ,
Միայն ունին երեք ուրոյն ձիրք ու շնորհ՝
Դիւթել, կըրթել և ըսփոփել մեր սրտեր...

51. ԿԱՊԻԿԻ ԵՂԲԱՅՐԸ

Փոքրիկ կապիկի մայրը վախճանուեցաւ և նա բոլորովին որբ մնաց։ Տխրագէմ նստած էր նա ծառի վրայ և իւր սև օրն էր լալիս։ Կապիկը գեղեցիկ չէր. նրա դէմքը փոքր էր և կնճռոտ, բունը փոխ և ունէր չորս երկար ձեռներ։ Նա դեռ ևս չէր կարողանում մէկ ծառից միւսը ցատկել և նրանց վրայ բարձր ու ցածր անել՝ կերակուր ճարելու համար... Ինչպէս երևում է, նրան վիճակուած էր քաղցածութիւնից մեռնել, ինչպէս կըմեռնէր մի փոքրիկ մանուկ, եթէ մօր մահից յետոյ բոլորովին անտէրունչ մնար։ Ուրեմն ո՞վ պիտի հոգար մեր կապիկի համար։ Նրա ցեղակիցներն ապրում էին խմբերով, որոնց մէջ էր և նրա մեծ եղբայրը. սա ամբողջ խմբի մէջ ամենաճարպիկ խեղկատակներից մէկն էր և միքանի տարի շարունակ արդէն շատ աւերումներ էր անում անտառում։ Եթէ մի տեղ կռիւ պատահէր, պէտք է հաստատ իմանայիք, որ կուողներից մինը նա էր։ Եթէ կապիկները ժողովուէին արշաւելու և կործանելու գիւղացիների սիմինդրի արտերը կամ ապատակելու նրանց այգիները, անպատճառ մեր կապիկի եղբայրն այս արշաւողներից առաջինը կըլինէր։ Այդ խեղկատակը տեսաւ իւր եղբօրը և բարձրացաւ դէպի նա։ Կարելի էր կարծել, թէ կամենում է փորձանք բերել նրա գլխին, կամենում է ցնցել ու վայր գլորել նրան ծառից։ Բայց ոչ։ Նա նստեց եղբօր կողքին և քնքշաբար բռնեց նրա ձեռքից։ Մանուկն սկսեց փարել նրանով և իւր առա-

ջին ձեռներով փաթաթուեց նրա պարանոցով, իսկ յետին ձեռները պատ տուեց մէջքին. նա մեծ կապիկի հետ վարուում էր ինչպէս իւր մօր հետ, իսկ վերջինս խնամում էր նրան իբրև ծնող. իւր կենդանի բեռը գրկած՝ նա թռչում էր մի ծառից միւսը, միջատներ էր որսում և կերակրում նրան. ջոկում էր նրա համար ամենահիւթալի պտուղները. նրա հետ և յատկապէս նրա համար որոնում էր թռչունների բներ և հանում էր նրանց միջի ձուները։

Երբ փոքրիկ կապիկը սակաւ ինչ մեծացաւ և ուժեղացաւ, այն ժամանակ նրան դաստիարակը ցոյց տուեց, թէ ինչպէս պէտք է ցատկել և վեր ելնել ծառը. սա սովորեցրեց նրան այն ամեն ճարպիկութիւնները, որ պիտի իմանայ իւրաքանչիւր կապիկ, եթէ կամենում է կուշտ լինել և չընկնել փորձանքի մէջ։

Մի անգամ փոքրիկ կապիկը ծարաւեց և եղբայրը տարաւ նրան սառն աղբիւրի մօտ։ Յանկարծ թփերի տակից բարձրաձայն հաչելով դուրս վազեց որսի շունը։ Բոլոր կապիկները, որոնք այնտեղ ներկայ էին, շուտափոյթ փախան այլևայլ կողմեր և թռչունների պէս թաղ կացան ծառերի վրայ։ Միայն փոքրիկ կապիկը չկարողացաւ վեր բարձրանալ ծառը։ Երկիւղի առաջին րոպէին՝ նա ցատկեց մի բարձր քարի գլուխ և ամբողջ մարմնով դողում էր. իսկ չար շունը քարի մօտից կատաղաբար հաչում էր նրա վրայ։ Ահա հեռուից երևաց և որսորդը։ Խեղճ կապիկն անշուշտ կըկորչէր, եթէ եղբայրը նրան չփրկէր։ Երբ սա նկատեց, որ իւր սանիկը վտանգի մէջ է, իսկոյն յետ դարձաւ և համարձակ ընթացաւ դէպի քարը. յետոյ զայրացած նայեց շանը և այնպէս սպառնագին կրճատացրեց ատամները, որ նա չհամարձակուեց յարձակուել կապիկի վրայ։ Այսպիսով նա հասաւ իւր որդեգրին, գրկեց նրան և բարձրացաւ ծառը։ Որսորդը, զթաշարժուած նրա անձնանուիրութիւնից, չարձակեց հրացանը և այսպիսով փոքրիկ կապիկը մահից ազատուեցաւ։

52. ԿԱՊԻԿՆԵՐ

Ուրիշներից թէ խելքով առնես քեզ մի օրինակ,
Զարմանք չէ որ մեծ օգուտ շահիս ամեն ժամանակ.
Բայց թէ հետևիս մէկին կուրօրէն,
Վայ ու թուք ու մուր լսիր ամենէն.
Այս բանիս հաստատութիւն
Ա՛ռ քեզ ահա նոր պատմութիւն։

Ով որ կապիկ տեսած ունի՝ նա գիտէ,
Թէ այս վտիտ կենդանին
Ուրիշներին տընազ տալ շատ կըսիրէ,
Կ՛ուզէ նմանն անել ամեն տեսածին։

Աֆրիկէի մէջ կապիկը խիստ շատուոր է ու ցեղ-ցեղ,
Մի օր մի մեծ ծառի վերայ ժողովեցան միատեղ.
Ո՛րը վերևից, օրը ներքևից,
Ո՛րն էլ ճղների տակից ու գլխից
Ծըկրակում էր աչքը տնկած ու նայում,
Թէ որսորդի մէկն ի՞նչ կերպով
Գետնի երեսին մի ցանց փըռելով,
Ինքը նորա մէջն էր գլորուում
Տակըն էր մտնում, վերև բարձրանում։

Ամեն կապիկ մօտինին հըրում, նըշան էր տալիս,
Եւ ասես թէ ականջին այսպէս լինէր ասելիս.
«Ըրան նայիր Եղբայրիկ, ինչ է անում ժամերով,
Ինչպէս ելնում-մտնում է ծռմըռուելով, յոգնելով,

Մերթ պառկում է, երկարում և մերթ կըծիկ է դառնում,
Այնպէս որ ոչ ոտքերը և ոչ ձեռքն է երևում.
Մենք դըրանից, եղբայր, ինչով ենք պակաս,
Այդ արհեստը չունինք, սակայն ի՞նչ վընաս.
Եկէք, մենք էլ փորձ փորձենք,
Գուցէ իրանից անցնենք.
Նա հերիք խաղաց իւր ուզածին պէս,
Տեսնենք՝ երբ կ'երթայ—հեռացածին պէս...»։
Մէկէլ տեսնես իրօք ելաւ, մէկ կողմ գընաց որսորդը,
Այնտեղ թողեց իւր ցանցերով թակարդը։

«Շուտ անենք, ասին կապիկք իրարու.
Բոպէն չըկորցնենք, երթանք փորձելու»։
Իսկոյն ծառից վայր թափուեցան խաները,
Ցանցի վըրայ շարուեցան նոր հիւրերը՝
Տակը մըտան, վըրան ելան,
Կըծկըւեցան, գըլորուեցան։

Կապիկների կանչ ու ճիչը աշխարհ բռնեց խնդալուց,
Բայց ի՞նչ փորձանք՝ թակարդի մէջ բըռնըւել են շատ վաղուց.
Զեն իմանում, ինչպէս ազատուին՝
Տակից դուրս գալու հընարը չունին։
Որսորդն էլ այդ էր կամենում.
Շուտով պարկեր է վեր առնում,
Գալիս՝ հիւրերին մօտենում։
Ո՞ւր փախչէին, ի՞նչ անէին,
Նըրա ձեռին գերի էին։
Բըռնեց ամենքին,
Ծախեց թանկագին։

53. ՈՉԽԱՐ

Ոչխարը մի հանդարտ և անվրդով կենդանի է։ Բնութիւնը նրան պաշտպանուելու զէնք չի տուել, այս պատճառով նա մի թեթև որս է իւր բոլոր թշնամիների համար։ Ընտանի ոչխարներն իրանց վայրենի ցեղակիցների ճարպիկութեան և անվեհերութեան հետքն անգամ չեն պահել։ Ոչխարը մարդուս հետ միասին տարուել է աշխարհիս ամենայն մասերը, բայց սառը կամ տաք երկիրներ տանելը նրան ոչինչ օգուտ չի տուել։ Այսպիսով թէև բաւականաչափ փոխուել է ոչխարի արտաքին տեսքը, բայց ամենայն տեղ նա մնացել է նոյն անբաղդ ոչխարը։

Ոչխարի արտաքինը գեղեցկութիւնից զուրկ չէ. մարմնի և անդամների մեծութիւնը համապատասխան են. գլուխը տգեղ չէ, իսկ բարակ ոտները կոկ են և սիրուն։ Բայց ոչխարի կերպարանքը չունի արտայայտութիւն. աչքերն անիմաստ և անորոշ են նայում. ամենայն վտանգ նրան շփոթութեան, անգիտակցութեան և կաշկանդման մէջ է գցում, և ոչխարը կամ անմտաբար իւր տեղը կանգնած է մնում, կամ առանց մտածելու առաջ է վազում։ Նա փախչում և միամտաբար, գլուխը վեր բարձրացրած, առանց չորս կողմը դիտելու, առանց յետ նայելու. իսկ սա վատ նշան է թէ կենդանիների և թէ մարդկանց համար։ Հրդեհը, հրացանաձգութիւնը, որոտում ու կայծակը բոլորովին շփոթում են նրան։

Ոչխարը սեփական կամք չունի. նա կատարելապէս ենթարկւում է առաջնորդողին՝ արու ոչխարին, հօտը պաշտպանող շանը, երկարամազ այծին և հովուի սրնգին։ Եթէ ոչխարների առաջնորդողը փարախից դուրս գայ և ցատկէ մի տեղով, միւս բոլոր ոչխարները, անգիտակցաբար նրան հետևելով, կըցատկեն. եթէ նա նեղ շաւղից

ջուրը գլորուի, շատերը՝ նրան հետևելով, կըգլորուեն նոյն ջրի մէջ, նրանք այդ ժամանակ ոչինչ չեն կամենում, բայց հետևում են իրանց առաջնորդողին, որովհետև սեփական կամք չունեն։

Ոչխարների մայիւնը համարեա միաձև է և անմիտ։ Ձին խրխնջում է համարձակ, ուժեղ և խելացի. նոյն եռանդով բառաչում է և եզը. իսկ ոչխարը մայում է անվստահ, երկչոտ, համարեա երեխայաբար։ Բայց չնայելով այս բանին, մայրը ճանաչում է իւր գառան ձայնը, իսկ գառը որոշում է իւր մօր մայիւնը հազարաւոր ձայների մէջ և երկուսն էլ անխափան գտնում եմ միմեանց։ Թըշնամու ձեռքն ընկնելով՝ ոչխարն անմռունչ տանում է ամենատեսակ տանջանքներ. նա հազիւ է ընդդիմանում, երբ մսագործը դաշոյնը նրա կոկորդն է կոխում։—Ոչխարին բարկացնելն էլ դժուար է. արու ոչխարն է միայն մի աննշան բարկութիւն արտայայտում։ Մինչև անգամ մայրական սէրը նրա սառնասրտութիւնը չի վրդովում. բոլոր կենդանիների մէջ միայն ոչխարն է, որ թողնում է յափշտակել-տանել իւր մայող գառը, առանց արտայայտելու ոչ զրկանք ու ցաւ, ոչ տխրութիւն ու խռովութիւն։

Բայց չնայելով այս անմեղ կենդանու բոլոր մտաւոր անընդունակութիւններին, նա է, համարեա, ամենաօգտակարը բոլոր ընտանի կենդանիներից։ Ոչխարը ամբողջովին մարդուս օգտին է ծառայում։ Նրա երկար և փափուկ բրդից պատրաստում են թէ նուրբ և թէ հաստ մահուդներ, որ մարդու ամենալաւ հագուստն է։ Նրա մորթուց տաք մուշտակներ են կարում. նրա ճարպից պատրաստած մոմերը մենք վառում ենք. դմակը իւղի տեղ ենք գործածում։ Նրա կաշուից կօշիկների համար պատուական ապրանք է պատրաստւում. միսը համեղ կերակուր է. կաթնից շինում են իւղ և պանիր։

54. Ձի

Ձին խելացի կենդանի է։ Մարդս նրանից շատ օգուտներ է ստանում։ Դուք նրան ամենայն տեղ կըտեսնէք՝ դաշտերում, երբ նա քաշում է արօրը.—ճանապարհներում, երբ նա ամենայն ջանք գործ է դնում, որ գառիվայրի տակից վերև հանէ բեռնած սայլը.—ախոռում, երբ նա ախորժակով ուտում է գարին.—արօտատեղերում, երբ նա ազատ արածում է ջոկի մէջ։ Բարի, չարքաշ, գեղեցիկ կենդանի է ձին։ Ապա մտաբերեցէք, թէ ինչ առանձնութիւններ էք նկատել նրանում։—Նրա գլուխը երկայն է, բայց գեղեցիկ. դնչի ծայրը դուրս ցցուած է, ականջները մանր են և դէպի վեր են նայում. երբ մի օտարոտի ձայն է լսում, կամ երբ քայլերից կամ ձայնից ճանաչում է իւր տիրոջը, նա խլշում—վեր է ցցում ականջները։ Ճակատի վրայ ձին մի մազէ փունջ ունի. իսկ նրա գեղեցիկ ու խոշոր աչքերը որքան իմացականութիւն են արտայայտում։

Ուշադրութեամբ դիտեցէք և ձիու ատամները. առջից նա ունի թիականման կտրողները, որոնք վեց-վեց են իւրաքանչիւր ծնօտի վրայ. սրանցով է նա կծում-կտրում խոտը. իսկ յետին կողմումը նա ունի վեց-վեց հաստ ատամներ վերևից և ներքևից, որոնք ձիու սեղանատամներն են և այնպէս լայն են ու խորդուբորդ, որ կ'ասես աղօրիք լինին։ Եւ իսկ որ՝ ձին սրանցով աղում-մանրացնում է խոտը, դարմանը, գարին, որ յետոյ ստամոքսի համար դժուար չլինի նրանց մարսելը։

Ձիու պարանոցը կորանում է ինչպէս կարապինը. պարանոցի վրայ նա երկար բաշ ունի։ Նրա կուրծքը լայն է ու դուրս ընկած, իսկ ամբողջ մարմինը կոլորաւուն, երկարաձև. մէջքին նստելու տեղը տափակ է։ Եւ ինչպիսի վսեմ, գեղեցկատեսիլ ձիանք են լինում. նրանք արշաւում

են այնպիսի թեթևութեամբ, որ շատ անգամ մարդ չի նկատում, թէ ինչպէս են փոխում իրանց բարակ ու երկար ոտները։ Ձիու յետին ոտներն աւելի ուժեղ են. ում որ նա քացի է տալիս, շատ անգամ հէնց տեղն և տեղը անշնչանում է. գայլերն էլ են վախենում ձիու այդ հարուածից։ Ձին ամեն մի ոտի վրայ սմբակ ունի. սա մեհնոյն է, ինչ որ մեր եղունգը, այնպէս որ եթէ կտրես նրա ծայրերից, ամենևին ցաւ չի զգալ։ Էլ հարկաւոր չէ յիշել ձիու գեղեցիկ երկայնամազ պոչը, որով նա զանազանւում է միւս միասմբակ կենդանիներից։

55. ԷՇՆ ՈՒ ՍՈԽԱԿԸ

Բացուել էր գարուն, սար ու ձոր ծաղկել,
Անուշ հոտն ու հովն ամեն տեղ բռնել.
Ամեն աշխարհից, հեռու տեղերից
Փախած թռչուններն իրանց բներից
Եկան ողջունել գալուստը գարնան,
Մայր ու ձագ նստած թրփերի վրան։
Պարկեշտ սոխակն էլ իւր այրուած սրտի,
Իւր սիրուն վարդի սէրն ու իւր մտքի
Կարօտն ու աշխոյժ բերան բերելով՝
Խոր ձորում նստած, վրշտերը լալով,
Նայում էր Ջրին, իւր վարդի թփին,
Սպասում էր որ՝ բացուի սիրելին։
Բայց վարդն անիրաւ մընացել էր փակ.
Սոխակի սիրտը դարձել էր կրակ։
Այս դառն ըսպէին սատանի քամին
Որտեղից հանեց մեր կորած իշին.
Քունը էր հատել, թէ կերը պակսել,
Գայլն էր յետ ածել, թէ տէրը դընքսել,

Ականջներն խլրշած,
Սարն-իվէր ընկած,
Վազեց ու հասաւ, դունչը վրայ բերեց,
Անմեղ վարդի թուփն ու կոկոնն բռնեց,
Փշրեց ու ջարդեց, արաւ կտոր-կտոր
Ու ինքն վայր-իձոր
Գլուխն առաւ գնաց։

Սոխակն այս բանը որ տեսաւ՝
Եկաւ
Վարդի վրայ կանգնեց,
Իւր սուգն սկսեց.
«Աննման իմ վարդ, ցանկալի հոգոյս,
Սրտիս բերկրանքի ապաւէն ու յոյս,
Ինչի՞ դառն օրհաս հանեց քեզ աշխարհ,
Երբ ոչ-ոք գինրդ պէտք է չիմանար.
Երկինքն է տեղրդ, ինչի՞ ես մնում
Իշի կերակուր այս փշի միջում.
Քանի փուշ ու էշ երկրից չեն պակաս,
Մտածում եմ որ՝ անտէր կըմնաս.
Կամ այրիր դու ինձ, որ մի օր պրծնեմ,
Կամ թև՛ առ, թռչենք, երեսիդ մեռնեմ»։

—Իմ սիրուն սոխակ, մի՛ այդքան ցաւիր,
Կա՛ց մեր միջումը, քո վարդը գովիր.
Էշն աղբի մէջ է առել իւր ծնունդ,
Նրբա հոտովն էլ առնում է սնունդ,
Քեզ ծառ ու ծաղիկ, քեզ վարդ, մանուշակ
Պարգևել է Տէրն, իմ ազնիւ սոխակ։

56. Փ Ի Ղ

Փիղը ցամաքային կենդանիներից ամենամեծը և ամենաուժեղն է և հեշտ է ընտելանում։ Նա 4—5 արշին բարձրութիւն և 6—8 արշին երկարութիւն ունի. մարմնի ծանրութիւնը 160 փթից աւելի է։ Փղի կաշին այնքան հաստ և կարծր է, որ հրացանի գնդակով անգամ դժուար է ծակել։ Նրա գլուխը մեծ է և փոքր ինչ երկայն. աչքերը մանր են և խմաստալի, ականջները լայն և կախ ընկած։ Փիղը վերին ծնօտի վրայ միայն երկու առաջնատամներ ունի. սեղանատամների թիւը զանազան է՝ մէկից մինչև երեք իւրաքանչիւր ծնօտի վրայ։ Ժանիքը երկու են, որոնցից իւրաքանչիւրը մինչև մէկ սաժէն երկայնութիւն է ունենում։ Բայց սրանք իսկապէս ժանիք չեն, այլ արու փղի երկարացած ատամները, որոնք շատ թանգ են և վաճառւում են փղոսկը անունով։ Իսկական ժանիքներ փղերը չունին, որպէս և միւս խոտաճարակ կենդանիները, և սրանով նրանք զանազանւում են իրանց ցեղակից ամենակեր խոզից։ Փղի ոտները հաստ են և իւրաքանչիւրի վրայ կայ հինգ կճղակ։ Սակայն նրա մարմնի ամենահետաքրքրական մասը կնճիթն է, որ նրա քթի շարունակութիւնն է և չափազանց շարժական։ Կնճիթը մի սաժէնից աւելի երկարութիւն ունի և ընդունակ է սեղմուելու, կարճանալու, երբ ինքը կամենայ։ Կնճիթը նրա համար մի այնպիսի գործածական և կարևոր անդամ է, ինչպէս մեզ համար մեր ձեռքը։ Նրանով փիղը կարող է վերցնել գետնից թէ ամենամեծ և թէ ամենափոքր բաներ. փիղը իւր կերակուրը նրանով է տանում բերանը՝ նրանով կարող է պարանի կապը լուծել, փակած դուռը բանալ և կրկին փակել, շիշերի խցանները դուրս հանել և այլն։ Բացի այդ հատկութիւններից, կնճիթը սաստիկ

ուժեղ է և նրա մի հարուածով փիղը հեշտութեամբ կարող է մարդ սպանել։ Նրանով մինչև հինգ փութ ծանրութիւն բարձրացնում է գետնից. իսկ իւր մէջքի վրայ 50—100 փութ ծանրութիւն կարող է տանել։ Փիղը վեց ձիու ոյժ ունի։ Երբ փիղը գնում է սովորական ընթացքով, ձին սրընթաց միայն կարողանում է նրա յետևից հասնել. բայց փղերը կարող են նաև արշաւել և լաւ են լողում։ Փղերը բնակւում են մեծամեծ խմբերով, երբեմն մինչև 400 հատ միասին։ Նրանք տաք կլիմայի կենդանիներ են։ Փղերը չափազանց երկարակեաց են և ապրում են մինչև 200 տարի։ Նրանք կերակրւում են բոյսերով, ուստի շատ անգամ մեծ վնասներ են տալիս այն դաշտերին, ուր բրինձ է լինում ցանած։ Ընտանի փղերի պահելը մեծ ծախս է պահանջում. միջին թուով նրան օրական փութ ու կէս բրինձ են տալիս և այդքան էլ խոտ կամ տերև։

Ընտանեցրած փղերին մարդիկ գործ են դնում զանազան բաների համար, օրինակ՝ բեռն են կրում, նրանցով որսի են գնում. իսկ Հնդկաստանում նրանց վրայ բարձում, ման են ածում զօրքի թնդանօթները։ Հին ժամանակ փղերին պատերազմների ժամանակ ևս գործ էին ածում։ Փղերին սայլերում չեն լծում, այլ առհասարակ նրանց մէջքի վրայ փոքրիկ տուն են շինում մէջը նստած՝ ճանապարհորդում են։ Նրանց քշելու համար գլխին նստում է փղապանը և սուր մուրճով գլխին խփում է, որ երթայ։ Փղապանի բոլոր իրաւացի պահանջները փիղը խոնարհաբար կատարում է և առանց բարկութեան կրում է արժանի պատիժը, բայց անիրաւացի և խիստ վարմունքի համար սաստիկ վրէժխնդիր է լինում։ Մի ճանապարհորդ պատմում է, թէ մի անգամ փղապանը՝ փղի վրայ նստած, կոկոսի պինդ ընկոյզները իւր հաճոյքի համար կոտրում էր և ուտում։ Կենդանին համբերութեամբ տանում էր սաս-

տիկ ցաւը, բայց միևնոյն օրը փողոցից անցնելիս, փիղը կանգնում է կոկոսի ընկոյզի կոյտի մօտ, կնճիթով վեր է առնում նրանցից մինը և այնպէս զարկում է նրանով իւր քշողի գլխին, որ նա մեռած վայր է ընկնում։

57. ԱՌԻԾ ԵՒ ՎԱԳՐ

Առիւծը, որին իւր վսեմ տեսքի, սաստիկ ոյժի և զարհուրելի ձայնի համար գազանների թագաւոր են կոչում, սովորապէս մութ դեղին գոյն ունի. նրա մարմնի երկարութիւնը մօտ երեք արշին է, իսկ բարձրութիւնը— արշինուկէս։ Նրա ձէաը երկար է, ծայրը փնջամազ. պարանոցի վրայ ունի երկար, թաւամազ բաշ։ Էգ առիւծը բաշ չունի։ Առիւծը բնակւում է Աֆրիկայում և հարաւային Ասիայում։ Ամենամեծ առիւծները Պարսկաստանումն են լինում։ Առիւծը միևնոյն ժամանակ վեհանձն է. նա, ինչպէս ասում են, միայն քաղցած և բարկացած ժամանակն է մարդու վրայ յարձակւում. իսկ միւս կենդանիների վրայ յարձակւում է ոչ միայն քաղցած, այլև կուշտ ժամանակը։ Առիւծի ոյժը ցոյց տալու համար բաւական է ասել, որ թաթի մի հարուածով նա կարող է ձիու ողնաշարը կոտրել և եզանը գրկած փախցնել, ինչպէս գայլը փախցնում է գառանը։ Նա առաջ է գալիս մեծապանծ և իւր որսի վրայ յարձակուելիս՝ չորս սաժէնաչափ ցատկումներ է անում։ Ահա թէ ինչ է պատճառը, որ երբ անապատի մէջ, կէս գիշերին, առիւծի մռնչիւնը ամպի նման որոտում է, բոլոր կենդանիները, նաև վագրը, շտապում են թաղնուիլ։

Վագրը կենդանիներից ամենազարհուրելին և ամենաչարն է։ Նա ունի դեղնակարմիր գոյն, սև շերտերով։ Վագրը առիւծից քիչ փոքր է, բայց չափազանց ճարպիկ

է և արագաշարժ. նա ահագին ցատկումներ է անում և յարձակւում է ամենատեսակ կենդանիների վրայ, առանց զանազանելու և մարդուն, ոչ միայն իւր քաղցած, այլև կուշտ ժամանակը։ Ուժի կողմից վագրը պակաս է առիւծից, բայց յանդգնութեան կողմից նրանից գերազանց է։

58. ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ

Շունը հաչում է. գայլը ոռնում է. էշը զռում է. ձին խրխնջում է. ոչխարը մայում է. կովը բառաչում է. փիղը գոչում է. խոզը խռնչում է. արջը մ'ըրմ'ըրթում է. առիւծը մռնչում է. եղնիկը խորոտում է. աղուէսը ղոռանջում է. վագրը խռնչում է. կատուն մլաւում է. գորտը կռնչում է. ագռաւը կռաւում է. արծիւը կառաչում է. աքաղաղը երգում է. սիրամարգը ճչում է. հաւը կարկաչում է. սապը ռնգում է. օձը սուլում է. աղաւնին մնչում է. տատրակը գուրգուրում է. թութակը խօսում է. ճընճղուկը ճռուտղում է. բուն աղաղակում է. սոխակը դայլայլում է. ճանճը ըզզում է. միայն մարդն է, որ իր միտքը յայտնում է խօսքերով։

59. ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Ա.

Կենդանածինները մի անգամ են ծնւում, իսկ թռչունների համար կարելի է ասել, որ ծնւում են երկու անգամ՝ առաջ—իբրև ձու, իսկ յետոյ—ձուից։ Օրինակ՝ հաւը ձու է ածում. եթէ ձուերը թողնենք և վեր չարնենք, նա նրանց վրայ թուխս կընստի ամբողջ երեք շաբաթ և ձագեր կրնանի։ Հաւի բնական ջերմութիւնից ձուի դեղնուցի մէջ

զարգանում է սաղմը, կերակրւում է դեղնուցով և սպի-
տակուցով, միայն այս կերակուրը ոչ թէ բեռանումն է
մտնում մարմնի մէջ, այլ այն շիւղովը, որ դեղնուցից ձգւում
է դէպի նրա փորը. յետոյ մեծանալով՝ նա ներսից կոտրում
է ձուի կեղեւը և դուրս գալիս իբրև դեղնագոյն, փափկա-
փետուր վառիկ և դուրս գալուն պէս սկսում վազվզել
և իւր համար կերակուր որոնել։ Ձուի կեղեւը կազմւում
է այն կրային մասերից, որ կուլ է տալիս թռչունը ման-
րիկ քարերի, սերմահատերի և այլ կերակուրների հետ։
Այդ կեղեւն առժամանակ պահպանում է քնքուշ սաղմը, իւր
մէջ եղած ծակոտներով օդ է մատակարարում նրան, և
նա շունչ է առնում։ Փորձի համար մոմով պատիր ձուն
այնպէս, որ ծակոտինները լցուեն, ծածկուեն, և սաղմը
կը սատկի, կ՚ոչնչանայ։

Հաւը չորքոտանիների նման թոքերով է շունչ առնում
նա ևս նրանց պէս ստամոքս ունի, ուր մտնում է կերա-
կուրը, միայն թէ ատամ չունի։ Նրա փոքրիկ գլուխն ունի
եղջերային կտուց, որի վերին մասը խողովակի նմանու-
թիւն ունի։ Կտուցով նա հողը քրքրում է—քշուշ է անում,
կտցահարում է սերմեր, որդեր, ծառերի պտուղներ... բայց
չէ ծամում. Ուրեմն նա ի՞նչպէս է մարսում ամենայն
ամուր կերակուր.

Հաւի ստամոքսը սաստիկ ուժեղ է, այնպէս որ նա
անվնաս կուլ է տալիս մինչև անգամ մանր քարեր։ Բացի
դրանից կերակուրը ստամոքսը մտնելուց առաջ փափկում
է քարճիկի (կոնարքի) մէջ։ Հաւի ռունգները կտուցի
կողքերումն են, իսկ աչքերը ոչ թէ ճակատի վրայ, այլ
գլխի այս ու այն կողմումը, այնպէս որ նա երկու աչքով
միանգամից միևնոյն առարկան չի կարող տեսնել. նրանք
փոքր են և իւրաքանչիւրի անկիւնում մի տեսակ կոպ
կայ—թոթափողական թաղանթ, որ ցանկացած ժամանակ

առաջ է գալիս և ծածկում է աչքը։ Ականջը ծածկուած
է գլխի մէջ (ականջի արտաքին մասը չունի)։ Գլխի վրայ
նա ունի կարմիր կատար (աքաղաղինը առաւել մեծ), իսկ
ներքից, կտուցի տակը, երկու կարմիր մսաթերթիկ։ Հաւի
պարանոցը երկար է և փետրապատ, մարմինը կոնաձև, որ-
պէս իւր ձուն—կրծքի կողմը հատ, իսկ պոչի կողմը բարակ։

Բ.

ԸՆՏԱՆԻ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐԻՆ պատկանում են՝ հաւերը, սա-
դերը, բադերը, աղաւնիները, հնդկահաւերը։ Բայց կան և
վայրի հաւեր, սագեր, բադեր, աղաւնիներ։ Օրինակ՝
միևնոյն հաւի տեսակներն են դշխոյահաւը, փայտմորիկը,
կաքաւը, լորամարգը, որոնք ազատ ապրում են անտառ-
ներում ու սարերում։ Մարդս շատ վաղուց ընտելացրել,
բազմացրել է ընտանի թռչունները միևնոյն վայրի թռ-
չուններից։ Սովորապէս տանը ապրելով և իրանց համար
պատրաստի կերակուր ունենալով, նրանք, կարծես, մոռացել
են թռչելը։

Թռչուններն ընդհանրապէս թռչում են իրանց համար
կերակուր որոնելու. այս նպատակով վայրի թռչունները
դարեբեան ճանապարհորդում են հազարաւոր մղոններ։ Այդ-
պիսի թռչունների կրծոսկրը ամուր է և ունի ուժեղ մըկ-
նակներ, որոնցով նրանք շարժում են իրանց թեւերը։ Այդ
թեւերն ամուր են ու երկար. մարմնի ոսկորներից շատերը
դատարկ են՝ այսինքն ոսկրուղեղ չունին։ Այս բոլորն օգնում
է թռչունին հեշտութեամբ թռչելու։ Առհասարակ թռ-
չունները մեզանից արագ են շունչ առնում և առաւելապէս
շատ օդ են ներշնչում. այդ է պատճառը որ նրանցից
ամենափոքրերն անգամ այնպիսի ուժեղ ձայն ունին. այդ
է պատճառը նմանապէս, որ նրանք կարողանում են թռչել
հողմի դէմ և շնչասպառ չեն լինում։

Կաթնասուն կենդանիներին միմեանցից զանազանում են առաջներին և թաթերին նայելով, իսկ թռչունները զանազանւում են կառուցի և ոտների կազմութեամբ։ Օրինակ՝ բադին նայելով. իսկոյն երևում է, որ նա ջրային թռչուն է. նրա ամբողջ մարմինը տափակ դիրք ունի, իսկ կուրծքը դուրս է ընկած. ոտները պոչին աւելի մօտ են. այդ ամենն այնպէս է յարմարեցրած, որ նա կարողանայ աւելի ազատ լողալ։ Նայեցէք նրա ոտներին և դուք կըտեսնէք, որ մատները միացած են իրար հետ լողացողական թաղանթով. ջրի մէջ իւր ոտները դէպի առաջ շարժելիս, նա սեղմում է մատները, որ հեշտութեամբ կտրէ ջուրը, իսկ յետ վարելիս—բաց է անում, տարածում իրրև լայն թիակներ։ Նրա կառուցը, որի եզերքին փշանման եղջրատամներ են շարուած, շրջապատուած է զգայուն շօշափողական մաշկով, այդ պատճառով որսը չէ ազատւում նրանից, եթէ նոյնիսկ ջուրը պղտոր է լինում. Երբ նա դուրս է գալիս, ջրի կաթիլները նրա վրայից սկսում են սահել, որովհետև նա իւր փետուրները իւղոտում է։ Իւղը նրա պոչի մօտ եղած մի առանձին պարկի մէջ է գտնւում։ Սագը և կարապը նոյնպէս ջրային թռչուններ են։

Կտցարը, կռունկը, արագիլը բնակւում են ճահիճների վրայ։ Իրրև սկզբնապատկեր ճահճային թռչունների՝ վերառնենք *ձկունկուլը*։ Ձկնկուլը, որ մի արշինից աւելի բարձրութիւն ունի, արտաքուստ այնպէս ծիծաղաշարժ է, կարծես սապատաւոր պառաւ լինի. հանդիստ կանգնած է նա մէկ ոտքի վրայ որևիցէ ճահճի մօտ, գլուխը մի կողմը թաղցրած։ Բայց ահա յանկարծ նա մեկնում է իւր *ձիգ պարանոցը* և իւր երկար, սուր կառուցով արագապէս բըռնում է մի գորտ, ողջամբ կուլ է տալիս ու նորից կանգ-

նում նոյն հանդստութեամբ, կարծես թէ ոչինչ չէ պատահել։ Նրա ոտները շատ երկայն են և ունին մեծ-մեծ մատներ, սուր-սուր, երկար եղունգներով, իսկ միջին մատն աւելի լայն է և առաջնաւորուած։ Ձկնկուլի մերկ ոտներն այնպէս են կազմուած, որ նա կարողանայ մաղ ճահիճներում և դուրս քաշել նրա միջից ամեն տեսակ ճիճուներ, խխունջներ, գորտեր... Երկար ոտներ ունենալուց յետոյ, հարկաւ պէտք էր և երկար պարանոց։ Ճահճային թռչունները թշնամի են օձերին, որոնց սպանում ու կլանում են պատահածին պէս։

Փայտփորը *), ընդհակառակն, *մագլցող թռչուն* է։ Նա ունի կարճ ոտներ՝ դէպի դուրս հակուած պճղակներով, որոնց վրայի չորս մատներից երկուսը դէպի առաջ է ուղղուած, իսկ երկուսը դէպի յետ։ Մատների վրայ կան ծուռ-ծուռ, սուր եղունգներ։ Այդպիսի ոտների օգնութեամբ նա մագլցում է ծառերի բնափայտի վրայով և արագ-արագ պտոյտ է գալիս նրա շուրջը։ Մէկէլ ես տեսնում՝ նա կանգնում է, ամուր կպչում ոտներով, պոչն էլ ցածից դիսհար տալիս և սկսում է եռանդագին ծակել ծառի կեղևը իւր քառանկիւնաձև ամուր կառուցով։ Այսպիսով փայտփորը հալածում, դուրս է անում այն փքասակար որդերը, որոնք բուն դրած են լինում փայտի մէջ։ Միմեանց յետևից յաջորդող հարուածից վախենալով՝ որդերը դուրս են սողում կեղևի տակից և թռչունը, որ արագ-արագ պտոյտ էր կազմում բնափայտի շուրջը, ուտում է նրանց։ Երբեմն պատահում է, որ որդերը վախենալով՝ աւելի խորն են մտնում. այն ժամանակ փայտափորը իւր երկար և սուր լեզուն

---

*) Ծառածակի, ծառակուտակուտ։

ներս է տանում կեղևի տակ և նրանց դուրս հանում այնտեղից։ Փայտփորներն անտառներին վնաս չեն. նրանք միայն փտած և չորացած ծառերն են ծակում։ Ընդհակառակն նրանք օգտակար են և պահպանում են ծառերը վնասակար միջատներից։ Շատ տեսակ փայտփորներ կան։

Դուք ամենքդ էլ լաւ էք ճանաչում ՃՆՃՂՈՒՆԵՐԻՆ (ծառեր), որոնք ունին կլոր գլուխ և հաստ կոուց. գիտէք որ նրանք հաւերի պէս չեն կարող քայլել գետնի վրայ, այլ ոստոստում են և ծլվըլալով ցատկոտում։ Նրանք մարդկային բնակարանների մօտ են իրանց համար բնակութեան տեղ ընտրում. խոտից բուն են շինում և նրանց մէջը փափկացնում են փետուրներով և աղուամազով։ Նրանք դաշտերում ուտում են շատ ցորեն, գարի և այլ հացահատիկներ, այդ պատճառով մարդիկ մի անգամ մտածեցին բոլորովին ջնջել նրանց, բայց տեսան որ՝ ուր չկան ծառեր, այնտեղ շատ անգամ որդերից փչանում է բոլոր հունձը։

ՃՆՃՂՈՒՆԵՐԻ տեսակին են պատկանում արտուտները, սարեակները, ղեղձանիկները, քնարիկները, սոխակները, և ուրիշ երգող թռչուններ։ Սրանց թւում պէտք է համարել նաև ծիծեռնակը, որ իւր բարակ և թոյլ ոտներով հազիւ է կարողանում ման գալ, բայց, դրա փոխարէն, թռչելում շատ վարպետ է։ Նայեցէք, թէ նա որպիսի երկար սրածայր թևեր և եղանաձև պոչ ունի։

Ծիծեռնակը գարնան է մեզ մօտ գալիս տաք երկրներից և մի որևէ ծածկոցի տակ իւր համար կաւից բուն է հիւսում. այդ բնի մէջ ձու է ածում, ձագեր է հանում ու մեծացնում։ Այդ ժամանակ նա կոտորում է անհամար

միջատներ, որ իւր ձագերին կերակրէ։ Այս կողմից ծիծեռնակը ամենաօգտակար թռչունն է մեզ համար։

Փոքրիկ թռչուններից շատ բարձր, օդի մէջ, թռչում են մեծամեծ յափշտակողները—շահէնը, բազէն և արծիւը։ Դրանք ամենքն էլ ունին սուր-սուր կտուցներ, ուժեղ թևեր, սրատես աչքեր, որոնցով նկատում են առարկան անագին հեռաւորութիւնից, և պինդ, մանգաղաձև եղունգներ (ճանկեր, ճիրաններ)։ Բազէները և արծիւները մրրկի նման նետւում են իրանց որսի վրայ, ճանկերով պատառոտում են և ուտում ոսկորների ու փետուրների հետ միասին, կերածի ամուր մասերն էլ, որոնք չեն մարսւում ստամոքսում, բերանից դուրս են որձկում։ Բազէն դեռ այնչափ մեծ չէ, իսկ արծիւը, երբ իւր թևերը տարածում է, մի սաժէն լայնութիւն և մի արշինից աւելի երկարութիւն է ունենում։

Բազէն իւր գեղեցիկ թռիչքով ամենին գերազանցում է. նա սլաքի նման վեր է բարձրանում և այնտեղ, իւր թևերը տարածած, օդային ովկիանոսում ազատ լողում է։ Թռչելիս նա արագապէս յափշտակում է վայրի աղաւնիներ, բադեր, կաքաւներ, բայց երբ նրանք խմբով են լինում, սովորապէս չէ յարձակւում։ Բազէները փոքրուց բռնուելով՝ ընտելանում են իրանց տիրոջը և վարժւում են որսորդութեան։ Արծիւը, բացի թռչուններից, որսում է նոյնպէս գառներ, ուլեր, ճագարներ, նապաստակներ, կատուներ... բայց, բարեբաղդաբար, մարդկային բնակութեան շատ հազիւ է մօտենում։ Գիւղացիների համար հափշտակող թռչուններից ամենավնասակարը ցինն է (ուրուրը)։

Գիշերային յափշտակող թռչուններից յայտնի են բոցփետուրը և բուն։ Սրանք ցերեկը ծառերի խոռոչներում կամ աւերակ շինութիւնների ճեղքուածներում նստած են մնում, իսկ գիշերը դուրս գալով՝ որսում են թռչուններ, մկներ և ուրիշ մանր կենդանիներ։ Բոցփետուրը թանձր մազով ծածկուած է, իսկ ականջակոթերի մազերն աւելի երկար են. նրա մեծ-մեծ փայլուն աչքերը ոչ թէ գլխի այս ու այն կողմն են դասաւորուած, այլ առաջին կողմը, որոնք նոյնպէս շրջապատուած են երկար մազերով։ Նրա աչքերի խոշոր բիբերը չեն կարող տանել ցերեկուայ լոյսը. իսկ գիշերային ամենանուազ լոյսն անգամ բաւական է, որ նա առարկաները որոշ տեսնէ։ Նա ունի անախորժ և թափանցիկ ձայն։ Տգեղ կազմուածքը և գիշերային շարունակ միաձև գոչիւնը վատ գաղափար են տուել խեղճ թռչունի մասին, այնպէս որ նրա անունը պարսաւանքի առարկայ է դարձել։ Տգէտ մարդիկ մանաւանդ վախենում են նրանից և նրա գոչիւնը մի չարագուշակ մարգարէութեան տեղ են ընդունում. մինչդեռ բուն մի անվնաս թռչուն է և միանգամայն անտեղի է նրան արհամարհել և նրանից վախենալ։ Առհասարակ թռչունները մեզ աւելի օգուտ են տալիս, քան թէ վնաս։

60. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ ԶՈՒԿԸ

Գուցէ դուք ամենքդ տեսած լինիք գեղարքունին, բայց հազիւ թէ ձեզանից մէկը ուշադրութեամբ քննած լինի նրան։ Գեղարքունին, մեզ ծանօթ կենդանիների նման, ունի ողնաշար, գանգ և կողեր, բայց նրա մարմինն այն յարմարութեամբ է կազմուած, որ կարողանայ ջրի մէջ ապրել։ Ամբողջ մարմինը ձիգ է, իսկ պոչի կողմից աւելի

սուր. սա պատած է թեփերով, որոնք կլորիկ բլթակների նման ցրուած են նրա վրայ. կաշին արտադրում է լորձիւն, պահպանում է մարմինը ջրի ճնշասակար ներգործութիւնից։ Գեղարքունին ոտների կամ ձեռների փոխանակ ունի լողացողական փետուրներ, լողնակները, որոնք կազմուած են մանր եղջերանիւթ մազերից և միացած են թաղանթով։ Լողնակները ութ հատ են, որոնց չորսը կենտ կենտ, իսկ մնացածները զոյգ-զոյգ։ Մի զոյգը դետեղուած է կրծքի վրայ (գլխի այս և այն կողմը, շնչառութեան քիմուխատի մօտ), իսկ միւս զոյգը — փորի վրայ։ Կրծքի լողնակները ծառայում են նրան իբրև ձեռներ, իսկ փորինը — իբրև ոտներ. թէ մինը և թէ միւսը գեղարքունին գործ է դնում ջրի մէջ բարձր ու ցածր անելու համար։ Անզոյգ լողնակների օգնութեամբ ձուկն ընթանում է հորիզոնական ուղղութեամբ ջրի մակերևոյթի հետ. այս բանին աւելի ևս օգնում է պոչի կիսալուսնակաձև լողնակը (ազին). պոչը լի օգնում է պոչի կիսալուսնակաձև լողնակը (ազին). պոչը ձախ շարժելով, ձուկը շատ արագ է լողում։ Բացի աջ ու ձախ շարժելով, ձուկը շատ արագ է լողում։ Բացի պոչի լողնակից՝ միւս անզոյգ լողնակները դանուում են վրայ՝ թիկունքի կողմից։ Գեղարքունու գլուխը միաբնի հետ առանց պարանոցի, գլխի երկու կողմը դանուում է երկու մեծ-մեծ, դուրս ընկած աչքերը, որոնք չունին կոպեր. ունդներն առաջին կողմից են. նրա ականջները արտաքուստ չեն նշմարուում, բայց կարող է հաւատացած լինել, որ նա ունի լսողութեան զգայարանք, որովհետև շատ լաւ է լսում. շրթունքները մաշկապատ են և կորթնարդ. բերանում, ծամելիքների վրայ, մանր առաջներ կան, որոնք ոչ թէ կերակուր ծամելու, այլ նրան որսալու համար են։ Գեղարքունին կերակրուում է ջրային բզեզներով, որդերով, ճիճուներով և այլն. նա ունի կարճ և կոշտ լեզու։ Գեղարքունին բոլոր ձկների նման ջրումն է ապրում և շունչ է առնում շնչառութեան

ականջներով — քիմուխներով, որոնք գտնուում են գլխի երկու կողմերում, ականջափակի տակը. բարձրացրէք այդ ականջափակերը և դուք կընկատէք նրա տակը կամարաձև ոսկրներ, որոնց վրայ տարածուած են կարմիր, լորձիւնոտ արիւնաբեր երակներ, որոնք փոցխի նման ատամնաւորուում են նրանց վրայ։ Կամարաձև ոսկրները չորս-չորս են իւրաքանչիւր կողմում։ Ձուրը մտնում է ձկան բերանը, անցնում է այդ ոսկրային ծալքերի միջից և իւր մէջ եղած օդը նրան մատակարարելով՝ մաքրում է այնտեղ ժողոված անմաքուր արիւնը, իսկ ինքը դուրս է գալիս ականջափակի տակից. ընչառութեան ժամանակ ականջափակերը շարունակ բաց ու խուփ են անում։ Ձուկն էլ, գորտի նման, սառն արիւն ունի։ Եթէ նրա փորը ճղէք, դուք այնտեղ կըգտնէք ստամոքս, աղիքներ, լողացողական փամփուշտ, իսկ մարդիկների փորում — մեծաքանակ ձկնկիթ։ Լողացողական փամփուշտն օգնում է ձկանը բարձր ու ցածր անելիս. օդով լցնելով նրան, գեղարքունին թեթևանում է և իւր դոյդ լողնիկների օգնութեամբ բարձրանում է. իսկ օդը դուրս մղելով՝ նա ծանրանում է և խորասուզուում։

Ձկները ձկնկիթներով են բազմանում։ Մարդն այդ ձկնկիթները մեծ թուով քարի և բոյսերի վրայ կափուցանելուց յետոյ, այլևս չէ հոգում նրանց մասին։ Այս ձուերի մեծ մասը կերակուր է լինում միւս մեծամեծ ձկներին, իսկ մնացած մասից ձկնաձագեր են գոյանում, որոնք իրանց մանկական հասակում նոյնպէս ազատ չեն մեծամեծ ձկների հեռամտութիւնից։ Եթէ ձկների բազմանալն այսպիսի նշանաւոր վտանգների ենթարկուած չլինէր, նրանք անչափ կըշատանային, որովհետև մի ձուկը հազարաւոր ձկնկիթ կարող է ածել մի տարում։

Հայաստանի ջրերը շատ գովական և քաղցրահամ ձկներ

ունին, որոնցից միքանիսը յիշենք։ Գեղամայ լիճը լի է ազգի-ազգի ձկներով՝ իշխանը, պլատակը, գեղարքունին, կողակը Արարատեան նահանգի իւրաքանչիւր հային ծանօթ են. նրանցից իշխանը, որ իւր մէջքին կարմրագոյն բծեր ունի, ամենագովականն է. նրա միսը նոյնպէս կարմրագոյն է և անչափ համեղ, որի համար և արժանապէս կրում է իշխան անունը։ Հայաստանի մի ուրիշ լիճ հռչակուած է մի տեսակ մանր, կաթնահամ ձկներով, որոնք տարեկան են կոչուում և որոնց աղ դրած ծախում են թէ Վասպուրականի և թէ այլ նահանգներում։

61. Հ Օ Տ

Ոչխարների հօտ, ձիաների ջոկ, եզների անդեայ, խոզերի երամակ, այծերի հորան, գայլերի ու շների վոհմակ, թռչունների պար կամ երամ, ագռաւների ջոլիր, կռունկների տարմ, ձկների վտառ, աստղերի հոյլ, ծաղիկների քոյլ, խոտերի դէզ, յարդի և կրակի շեղջ։

62. ԽԵՑԵՄՈՐԹԸ ԵՒ ԱՐԾԻՒԸ

Ստորջրեայ ժայռի վրայ, ծովեզերքի մօտ, նստած էր մի հսկայական խեցեմորթ։ Նրա երկու փեղկերը մեծութեամբ հաւասար են մի-մի լուացուելու կոնքի, իսկ երբեմն աւելի ևս մեծ են։ Նա այնպէս ծանր է, որ մինչև անգամ չափահաս մարդը կըդժուարանայ տանել նրան գոնէ մի փոքր տարածութիւն։ Ջնայելով իւր ահագին մեծութեանը, այս խեցեմորթը, ըստ երևոյթին, ամենախաղաղ արարածն է աշխարհիս երեսին։ Նա անշարժ ու հանգիստ նստած է ժայռի վրայ. ժամանակ-առժամանակ բաց ու խուփ է անում իւր փեղկերը և ջուր է խմում. իսկ ջրի հետ նա

կուլ է տալիս բազմաթիւ մանր, հազիւ նշմարելի, ջրային կենդանիներ. սա է նրա մշտական կերակուրը։

Ծովի ջուրն ամենայն օր յետ է քաշւում—տեղի է տալիս (տեղատուութիւն)։ Խեցեմորթն այն ժամանակ մնում է իւր նախկին տեղը, ժայռի վրայ և նրա հետ միասին դուրս է երևում ջրի տակից։ Խեցեմորթի մէջ խխունջ է ապրում։ Նա փակում է փեղկերը և համբերութեամբ սպասում է այն ժամին, երբ ջուրը վեց ժամից յետոյ նորից կըծածկէ իրան։

Նոյն ծովի մօտ ապրում էր և մի արծիւ։ Նա իրան համար բուն էր շինել ծովեզերեայ ժայռի վրայ։ Շատ անգամ արծիւը ևս ամբողջ ժամերով նստում էր այնտեղ։ Նա անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ չի՞ երևալ արդեօք որևէ ձուկը կամ ուրիշ ծովային կենդանի ջրի մակերևոյթի վրայ, ճարպիկաբար բռնում էր որսը իւր երկար ճանկերով, պատառ-պատառ գիշատում էր և ուտում։

Մի անգամ այս արծիւը նստել էր նոյն տեղի հանդէպ, ուր պառկած էր հսկայական խեցեմորթը։ Սա բաց էր արել իւր փեղկերը, ինչպէս աշակերտը իւր գիրքը։ Տեղատուութեան ժամանակը մօտեցաւ, ջուրն սկսեց յետ քաշուիլ։ Խեցեմորթի փեղկերի վերին կողերը երևացին ջրի տակից և նա արդէն կամենում էր ծածկել իւր խուփերը, երբ յանկարծ քաղցած արծիւը նկատեց նրան։ Կայծակի արագութեամբ ցած նետուեց նա և իւր երկար ճանկերը կոխեց բացուած փեղկերի մէջ, որ դուրս քաշի նրանց միջի պարարտ կենդանուն։ Բայց խեցեմորթը, երբ զգաց կոպիտ ու անկոչ հիւրի ներկայութիւնը, իսկոյն սաստկութեամբ փակեց իւր ծանր փեղկերը և սեղմեց նրանց մէջ արծուի ճանկերը։ Արծիւը շատ ուշ հասկացաւ սխալը. հսկայամարմին խեցեմորթը նրա համար շատ ծանր էր. նա չկարողացաւ վեր բարձրացնել նրան։ Խեցեմորթը նրանից ուժեղ հան-

դիսացաւ, այնպէս որ արծիւը մինչև անգամ իւր թաթերը չկարողացաւ հանել հուպ տուած փեղկերի միջից։ Իզուր էր ճչում նա և թեերը թափէթափ տալիս. խեցեմորթը նրա ոտները պինդ էր բռնել։ Վեց ժամից յետոյ ջուրը նորից բարձրացաւ (մակընթացութիւն) և խեղդեց յափշտակողին։ Միայն այն ժամանակ, երբ արծիւը դադարել էր շարժուելուց, խեցեմորթն արձակեց յափշտակողի ոտները։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

---

63. ԸՆՏԱՆԻՔ

I.

Իմ մանկութիւնից շատ փոքր բան կարող եմ գրել, որովհետև նա անցաւ այնքան շուտ և այնքան դարտակ կերպով, որ շատը ես ինքս չեմ յիշում։

Բայց երբ մտաբերում եմ անցեալը, իմ տխուր և յիմարութիւններով լի անցեալը, կրկին զարթնում են վաղեմի յիշողութիւնները, և որպէս մթին խաւարի միջից, նկարւում է իմ առջև մանկութիւնը իր անմեղ-երեխայական կերպարանքով։

Ահա մինը միւսի ետևից երևան են գալիս ծանօթ պատկերները։

Ես տեսնում եմ հայրենի տնակը իր հին, ժամանակի աւերմունքից մաշուած պարիսպներով։ Դեռ նոյն տերևախիտ ծառերը հովանաւորում են նրան իրանց հսկայական ճիւղերով, դեռ նոյն ճնճղուկները երգում են ոստերի վրայ։ Ինձ թւում է, որպէս թէ ծանօթ լինէին նրանց խորամանկ երեսիկները։

Կարծես, շատ ժամանակ չէ անցել, կարծես, հէնց երէկ լինէր այդ, — ես տեսնում եմ իմ պառաւ տատին, նստած իր սովորական տեղում, մեր խրճթի դռան հանդէպ։ Դարձեալ նոյն ընկուզենին պատսպարում է ալևոր գլուխը

ամառնային արեգակի կրակոտ ճառագայթներից։ Նա նստած է, որպէս միշտ, լուռ և մտախոհ կերպով։ Նրա ծնկների վրայ մրափում է իր մտերիմը՝ ահագին մագոտ կատուն, երևի, քաղցը երազներ է տեսնում։

Սիրելի տատ, և այս բոպէիս քո երեսի մոյգ-գեղնագոյն խորշոմների մէջ ես տեսնում եմ նոյն բարութիւնը, որպէս առաջ, և այժմ քո լի գթով աչքերը նայում են իմ վրայ վաղեմի սիրով։ Ինձ թւում է, որպէս թէ դեռ լսում եմ քո իմաստալից խրատները.— Ֆարհատ, որդի, բաց գլխով մութի մէջ ման չգաս, չարքերը կըզարկեն գլխիդ... յօրանջելու ժամանակ երեսիդ խաչ հան, որ սատանան չմտնէ փորդ... գիշերը մատաք չծամես, մեռելները կընեղանան... —Այսպիսի շատ խրատներ տալիս էիր դու ինձ. զգուշացնում էիր, որ աւերակների մէջ չմտնեմ... զգուշացնում էիր, որ գերեզմանատան մօտից մենակ չանցնեմ... ու սև կատուի հետ չխաղամ...

Տատս կոչւում էր Շուշան։ Նա ժառանգել էր իր մօր անունը։ Թէ քանի տարեկան էր, — ես հիմայ էլ չգիտեմ։ Բայց նա ակնատես էր եղած այնպիսի անցքերի, որոնց վրայից դարեր էին սահել։ Այսուամենայնիւ, նա բոլորովին չէր կորցրել իր ժրութիւնը։ Կըտեսնէիր, մի անվաստակելի մեքենայի պէս, առաւօտից մինչև երեկոյ, անդադար շարժման մէջ էր։ Նրա ամենատես աչքերը ամեն բանի վրայ կընայէին և ամեն բան կըդիտէին։ Նրա անհանգիստ լեզուն ամեն բանի մասին հարցմունքներ կ'անէր և անվերջ հաշիւ ու համարներ կըպահանջէր։ Մինչև մահ նա չթողեց ձեռքից իր կառավարութեան գաւազանը՝ —ահագին փայտեայ շերեփը, որով նա ընթրիքի և ճաշի ժամանակ կերակուր էր բաժանում։ Մինչև նրա մահը մեր տան թէ մեծը և թէ փոքրը ամենայն խոնարհութեամբ հպատակւում էին նրա հեղինակութեանը։

Տատս շատ աշխատասէր կին էր։ Ես դեռ յիշում եմ, թէ որպէս գիշերի մեծ մասը, նստած այծի մորթի վրայ, դնում էր իր առջև մանելու մեքենան, և ոսկրացած ձեռքով, պտոյտ տալով ճախարակի թևքը, բամբակից թել էր պատրաստում։ Ինձ թւում է, թէ դեռ զարկում է իմ ականջներին պառաւի դողդոջուն մեղեդին իր տխուր, մելամաղձական հնչիւններով. ինձ թւում է, թէ դեռ լսում եմ նրա նահապետական մեքենայի խուլ ճռճռոցը։

Մեր գիւղում տատս համարվում էր խելացի պառաւներից մէկը, իսկ իր տան մէջ նրա իմաստութիւնը հասնում էր անսխալականութեան։ Ճշմարիտն ասաց, ես էլ փոքր ժամանակս հիացած էի նրա իմաստութիւնով։ Նա ամեն բան գիտէր։ Նա գիտէր, թէ ինչ նշանակութիւն ունի այս և այն երազները։ Նա գիտէր, թէ ինչ խորհուրդ ունին, երբ մարդու մարմնի այս և այն մասերը «խաղում են»։ Նա հասկանում էր կաչաղակի լեզուն, և բացատրում էր, թէ ինչ լաւ խաբարներ է բերում նա, երբ մեր պատի վրայ նստած, կըչկըչում է։ Նա լսել չէր կարող բուի չարագուշակ ձայնը, և պատուիրում էր ինձ՝ քարով սպանել նրան, երբ կը նստէր մեր պատի վրայ։

Այո, տատս շատ բան էր իմանում։ Նա պատմում էր ինձ, թէ ինչպէս կըհասնի աշխարհի վերջը. կամ երբ կը յայտնվի նեռը։ Նա ասում էր, թէ անիծեալ նեռը կըգայ մի ահագին էշի վրայ նստած, թէ նրա աւանակի ականջները այնքան երկար կըլինեն, որ մի ականջին ծայրը կըհասնի մինչև արևմուտք, իսկ միւսինը մինչև արևելք։ Նա ասում էր, թէ այնժամանակ կըյայտնվին «աջուջ-մաջուջները», թէ դրանք այնքան փոքրիկ թզուկներ են, որ իմ կօշիկները կարող էին նրանց համար բնակարաններ լինել։

Բայց ես աւելի սիրում էի տատիս հէքիաթները։

Ես դեռ յիշում եմ մի քանի հէքիաթներ, որ գիշերները պատմում էր նա։ Երբեմն, մի անգամ սկսած հէքիաթը վերջացնում էր մի ամբողջ շաբաթուայ ընթացքում։ Ա՜խ, ինչպէս լաւ պատմում էր նա։ Ես բոլորը հասկանում էի և միշտ ուրախութեամբ էի լսում։ Բայց երբ պատմում էր դևերի, սատանաների, կրողների և դժոխքի մասին,— ես սարսափում էի, և աւելի շատ էի վախենում, երբ խօսում էր մեռելների մասին։

Իսկ երբ տատս մեռաւ, նրանից չէի վախենում։ Նա խիստ հանդիստ կերպով պառկած էր դագաղի մէջ, կարծես քնած լինէր։ Նրա դէմքը էլի այնպէս բարի էր, որպէս առաջ։ Ես մտածում էի, թէ նա հրեշտակների մօտ կըգնայ, նրա համար որ, ինձ երբէք չէր ծեծում։ Երբ նրան թաղեցին, ես շատ լաց եղայ։ Մայրս ասում էր, թէ նա մի օր գերեզմանից կըվերկենայ. ես ուրախանում էի։

II.

Իմ մօրը կոչում էին Նիգար։ Դուք տեսել էք դեռ նոր բացված մի ծաղիկ, որ թառամել էր իր կոկոնի մէջ, —այդ իմ մայրն էր։ Խեղճ կնիկ, ես երբէք չեմ կարող մոռանալ քո միշտ տխուր և գունաթափ դէմքը։ Ինչո՞ւ դու ուրախ լինել կարող չէիր... Ինչո՞ւ այնպէս սպանված էին քո գեղեցիկ աչքերը, որոնցից արտասուքը շատ քիչ էր պակասում...

Մայրս մի բարձրահասակ կին էր, նիհար և թոյլ կազմուածքով։ Ոտքի վրայ նա միշտ հիւանդ էր, բայց երբէք չէր պառկում։ «Ո՞վ պիտի պահէ իմ երեխաներին», պատասխանում էր նա, երբ նրան ասում էին, թէ պէտք է փոքր ինչ հանգստանալ, թէ պէտք է փոքր ինչ կազդուրել սպառված ուժերը։ Ամբողջ օրը դադարում չունէր. նա էր թխում մեր տան հացը, նա էր եփում կերակուր-

ները, նա էր լուանում մեր շորերը, նա էր կարում և կարկատում մեր հագուստը։ Բայց անային հոգսերը չէին, որ մաշում էին նրան.—նրա ցաւը սրտիցն էր... Ես այն ժամանակ չէի հասկանում, բայց հիմայ հասկանում եմ...

Մեր գիւղում գովասանված էր մօրս վարպետութիւնը կարելու և ձևելու մէջ. բայց շատ քիչ էին վճարում նրա աշխատութիւնների համար։ Շաբաթական մի քանի շահի հազիւ էր աշխատում և նրանցով ապրում էինք։ Տատիս մեռնելէն յետոյ տան հոգսը բոլորովին մնաց մօրս վրայ։ Քոյրերս, Մարիամը և Մագթաղը, դեր փոքրիկներ էին, դրանք աւելի խանգարում էին մօրս, քան թէ օգնում էին։

Մարիամը և Մագթաղը երկուորեակներ էին, այնքան նման միմեանց, որ ես շատ անգամ սխալվում էի մինը միւսից որոշել։ Մայրս նրանց ճանաչելու համար կարել էր զանազան գոյներով գդակներ, Մարիամինը կանաչ գոյնով, իսկ Մագթաղինը կարմիր։ Ես դեռ յիշում եմ այն անմեղ կռիւները, որ ծագում էին այդ երկու հրեշտակների մէջ իրանց գդակների մասին։ Պատճառները շատ ծիծաղելի էին. օրինակ, երբ Մարիամին սիրում էին, Մագթաղը խլում էր նրա գդակը, դնում էր իր գլխին, որ ինքն էլ Մարիամ դառնայ և նրան էլ սիրեն։

Ես շատ անհանգիստ երեխայ էի, բայց դարձեալ մայրս ինձ չէր ծեծում, որովհետև նրա մի հատիկ տղան էի։ Մօրս սէրը հասնում էր մինչև այն թուլութեանը, որ շատ անգամ ներում էր իմ անկարգութիւնները։ Կըպատահէր՝ վաղ-առաւօտեան, ամենևին երեսս չլուացած ու մազերս չսանդրած, տունից դուրս կըգայի, և ամբողջ օրը կըխաղայի, կըթափառէի դատարկաշրջիկ երեխաների հետ։ Մայրս մասամբ գոհ էր լինում, երբ ես տանը չէի գտնվում, նրա համար որ, եթէ տանը մնայի, անպատճառ կամ մի բան կըկոտրէի, կամ մի բան կըվնթէի, և եթէ ոչինչ չլինէր, կըսկսէի քոյրերիս ծեծել։ Խեղճ երեխաներ, ինչպէս համբերում էին չար եղբօր կոպտութիւններին։ Կարծես, նրանք զգում էին, թէ իրանք աղջիկներ էին, իսկ ես—տղայ. կարծես մտածում էին, թէ ես շատ բանով բարձր էի նրանցից, ուրեմն, իրաւունք ունէի տանջելու։ Եւ այսպէս, մանկութիւնից պատրաստվում էին լինել տղամարդի ստրուկներ... Ո՞վ մտցրեց նրանց մէջ այդ զգացմունքը։

III.

Իմ հօրս յիշում եմ որպէս մի երազ։ Այսքանը միտքս է գալիս, որ նա մի չոր ու ցամաք մարդ էր, մօրս նման բարձր հասակով, և դէպի ցած կռացած մէջքով։ Նրա գլուխը պատած էր, տարաժամ ալևորած, սպիտակ մազերով։ Երեսուն և վեց տարեկան տղամարդ էր նա, բայց վաղահաս ծերութիւնը բոլորովին փոխել էր նրա երիտասարդական դէմքը։

Մեր տանը խիստ սակաւ էի տեսնում հօրս։ Նա, որպէս սովորաբար ասում են, դաշտի մարդ էր. տարուայ երեք եղանակներում՝—գարուն, ամառ և աշուն—նա մշակում էր իր հողերը և փոքրիկ այգին, իսկ ձմեռը իր ջուլհակի հորի մէջ կտաւ էր գործում։ Բայց դարձեալ մնում էր միշտ աղքատ։ Հայրս շռայլ մարդ չէր. ոչ արաղ էր խմում, ոչ ծխում էր և ոչ էլ լաւ ուտում կամ հագնվում էր։ Ես դեռ չեմ մոռացել նրա բազմամեայ հողաթափները, որոնք ստէպ կարկատվելուց այնքան ծանրացել էին, որ հազիւ կարելի էր շարժել։ Նրա մորթէ գդակը բոլորովին կորցրել էր իր մազերը։ Էլ ինչով պէտք էր բացատրել այդ խնայող և աշխատասէր մարդու դառն աղքատութեան պատճառները։

Լինում էր, շատ անգամ տանը հաց չունեինք ուտելու. քոյրերս լաց էին լինում սովից։ Եւ ահա, գիշերային տարաժամ պահուն յայտնվում էին հարկապահանջները։ Սկսում էին դուռը զարկել։ Կրկոտրէին, եթէ իսկոյն չբաց անէինք։ Ներս էին թափվում մի խումբ կատաղի ֆէրրաշներ։ Բոլորովին դժոխք էր դառնում այն ժամանակ մեր տունը։ Ամենքս սարսափում էինք։ Հայրս մեռելի գոյն էր ստանում, իսկ մայրս երկիւղից սկսում էր դողալ։ Ես և քոյրերս փախչում էինք ու մտնում մեր քնաշորերի մէջ. թէև երբէք քնել կարող չէինք, բայց սուս էինք կենում։

Ֆէրրաշները հօրս բռնում էին ու կապում մեր խրճթի սեան վրայ, այնքան պինդ, որ շարժվել կարող չէր, կարծես ամբողջ մարմնով մեխած լինէր սեան հետ։ Նրա մօտ դիզվում էր մի ահագին խուրձ դալար ճիպոտների. սկսում էին ծեծել հօրս։ Նա մորմոքում էր, աղաղակում էր, աղաչանք էր անում,—բայց ո՞վ էր նրա ձայնը լսողը...

Ֆէրրաշները հարկ էին պահանջում։ Եւ եթէ մի փոքր ուշանում էր, սկսում էին հօրս մերկ ոտների տակ կրակ լցնել. այդ բաւական չէր, նրա մարմինը այրում էին տաքացրած շամփուրներով։ Այդ սոսկալի տանջանքների ժամանակ, ինչ որ իմ մօր դրութիւնն էր, Աստուած ազատեմ անկարող եմ նկարագրել։ Նա բոլորովին գժվում էր։ Նա կորում էր իր գլխի և պառանոցի զարդերից ամենաթանկագինը և տալիս էր ֆէրրաշներին։ Նա աղաչում էր, պաղատում էր, որ չծեծեն հօրս, որ չսպանեն նրան, որ սպասեն մինչև առաւօտ, մինչև լոյսը ծագի, որ հայրս կարողանայ մի տեղից պարտք անել և պահանջած հարկը վճարել։

Այս բոպէիս էլ իմ մարմնի վրայ դող է ընկնում, երբ մտաբերում եմ այն սարսափելի գիշերները... Ֆէրրաշները գալիս էին միշտ գիշերով, ինչպէս չար երեխաները միշտ

գիշերային մթութեան ժամանակն են քանդում խեղճ ծերը, և գիշերով են բռնում նրան, որովհետև գիտեն, որ ողորմելի թուչունը այն ժամանակ մի ուրիշ պատսպարան չունի բացի իր օթևանը։

Զարհուրելի գիշերներ... Ո՞րքան արտասուքի և որքան տանջանքների պատճառ էին դառնում նրանք մօրս... Նա գիշերային այն մթին խաւարի մէջ, մենակ դուրս էր գալիս տունից, առնում էր իր հետ մի պղինձ, կամ մի ուրիշ բան, և տանում էր գինետուն, որ գրաւ դնէ և նրանց համար ըմպելիքներ բերէ։ Նա մորթում էր մեր հաւերը և նրանց համար կերակուրներ էր պատրաստում. բայց անողորմ հիւրերի ուտելուն և խմելուն չափ չկար։

Այսպիսի դէպքեր պատահում էին համարեա միշտ, որովհետև հարկերը վերջ ու սահման չունէին։ Ամեն բանի համար պահանջվում էր՝ թէ ցանքի համար, թէ անասունների համար և թէ մեր ընտանիքը կազմող հոգիների համար։ Հաշիւ չկար, հաշիւը կախված էր պահանջողի կամքից միայն։ Վերջապէս հարկերը կարող էին ծագել հաղարումէկ հանգամանքներից, և այնքան զանազան միմեանցից, որ շատերի անունները մոռացել եմ։ Ո՞րտեղից պէտք էր վճարել։—Պէտք էր տունից մի բան ծախել, մի բան գրաւ դնել։ Բայց մեր տանը ոչինչ չէր մնացել. մեր տունը նմանում էր մերկ գերեզմանի։ Այդ կարող էր հասկանալ ֆէրրաշը։ Նա ինքն էր ծախել տալիս մեր կովը, մեր եզը և մեր գոմէշը, ամենևին չմտածելով, թէ վաղը մեր արօրը կըգադարի գործելուց և մի ամբողջ ընտանիք կըզրկվի միջոցներից։

Հայրս վերջին ժամանակներում բոլորովին թողեց իր հողերի մշակութիւնը, որովհետև ստացած արդիւնքը մինչև անգամ չէր լրացնում հարկերի վճարը։ Բայց այսպիսով

նա դարձեալ չազատուեցաւ ֆէրրաշներից, նրանց այցելութիւնները դարձեալ շարունակվում էին։

Ինչով պէտք էր ապրել։—Մնում էր մի բան, որ սոված չմեռնենք՝—միշտ պարտք և պարտք անել... Բայց որքան ծանր էին տոկոսները... Մեր վաշխառուն գրել-կարդալ չէր իմանում և ոչ տուած փողերի համար պարտամուրհակ էր պահանջում։ Նրա պարտամուրհակը իր խղճմտանքն էր, իսկ ամսաթիւը կամ տարեթիւը հաշուում էր եղանակների փոփոխութեան վրայ։ Նա մի տոպրակի մէջ իր հետ ման էր ածում փայտի զանազան կտորներ, երկայն և կարճ, բարակ ձողերի նման, որոնց վրայ նշաններ էին արած գոյնզգոյն դերձաններով,—դրանք նրա հաշուամատեաններն էին։ Ձողերի վրայ կային շատ և փոքր թւով խազեր, որ նշանակում էին գումարների որքանութիւնը, իսկ գոյնզգոյն դերձանները պարտականների անուններն էին որոշում։

Ես դեռ յիշում եմ անգութ վաշխառուի խօսքերը, երբ նա տոկոսները առնելու համար մեր տունն էր գալիս։ —«Սհակ, ասում էր նա հօրը,—գիտե՞ս որքան է անցել. տե՛ս, այս ծառը դեռ նոր էր տերև բացել (նա ցոյց էր տալիս մեր բակի ընկուզենին). հիմայ կրկին կանաչել է նա, ուրեմն, անցել է մի բոլորակ տարի։ Թէ գլուխքը չես կարող տալ, գոնէ կաթը (տոկոս) տուր, թէ չէ...»։

Ահա այսպէս էին անցնում մեր սև օրերը։

Հայրս, չկարողանալով հայրենի երկրում իր ընտանիքը պահել, ստիպվեցաւ դիմել դէպի պանդխտութիւն, օտար աշխարհներում բախտ որոնելու։ Մենք տարանք նրան մինչև գիւղից դուրս ճանապարհ դցելու։ Ես և քոյրերս շատ ուրախ էինք, երբ նա գնում էր, կարծում էինք, թէ բազարն է գնում, որ մեզ համար չամիչ կամ խուրմայ բերէ։ Բայց մայրս լաց էլ լինում։ Տխուր էր և

հայրս, մահուան չափ տխուր էր նա։ Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել այն խօսքերը, որ բաժանման րոպէին ասաց նա մօրս.—«Ամանաթ քեզ որդիքս, Նիգար։ եթէ կենդանի կըմնամ, թող չեմ տայ, որ նրանք սոված մնան...»—«Շուտ եկ, շուտ, հայրիկ, կանչում էինք ես և քոյրերս նրա ետևից,—մեզ համար չամիչ և փշատ բեր։»

Բայց նա գնաց, էլ չվերադարձաւ...

Տարի չանցած՝ հօրս մահուան լուրը մեզ հասաւ։ Այդ ցաւալի մահը ամենասաստիկ ներգործութիւն ունեցաւ մեր դժբախտութեան վրայ։ Այն ժամանակ յայտնվեցաւ Հաջի-Բաբան (մեր վաշխառուն), տիրեց մեր բոլոր կայքերին և մեզ մերկ ու ոտաբոբիկ դուրս արեց հայրենական տնակից։ Մայրս, բռնելով իմ և քոյրերիս ձեռքից, գնաց քեռուս տունը, այնտեղ ապրելու։ Միակ ժառանգութիւնը, որ մնաց մեր հօր հարստութիւնից, էին՝ Մըրօն—մեր ոհագին շունը և Նազլուն—տատիս մտերիմ կատուն. դրանք չբաժանվեցան մեզանից.

ՐԱՖՖԻ

64. ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Պարսկաստանի Ատրպատական կոչված նահանգի ամենահարուստ գաւառներից մէկն է Սալմաստը։ Նա բռնում է Ուրմիոյ ծովակի արևմտեան ափերը և, շրջապատած լեռների ալիքաւոր բարձրութեամբ, կազմում է մի գեղեցիկ, բոլորակ հովիտ, որ ոռոգվում է Սօլայ գետով։ Այդ գետը Սալմաստայ Նեղոսն է, որի բազմաթիւ ճիւղերի վրայ, մինը միւսի մօտ, շարված են մեծ և փոքրիկ գիւղերը, որոնց գեղեցիկ երևոյթը ամենևին չէ համապատասխանում աղքատ բնակիչների անմխիթար վիճակին։

Սալմաստը որպէս հին ժամանակներում եղել է Հայաս-

տանի բազմամարդ գաւառներից մէկը, և այժմ նրա բնակիչների մեծ մասը բաղկացած էին հայերից։ Մնացեալ ազգաբնակութիւններին պատկանում էին թուրքերը, հրէաները, ասորիները և քրդերը.—այդ բոլորը միասին վերցուած, հազիւ թէ հայերի կէս մասին էին հաւասարվում։

Ամեն դար, սկսեալ խորին հեթանոսական ժամանակներից, թողել էր այդ գաւառում իր տիրապետութեան հետքերը։ Այստեղ դեռ տեսնվում էին հին Զարեհաւանի հետքերը։ Այստեղ ահագին մոխրաբլուրներ դեռ յիշեցնում էին մոգական ատրուշանները և սրբազան կրակի հաղարաւոր տարիներով լափած նիւթերը։ Այստեղ բարձր մինարէթներ իրանց գեղեցիկ մօզայիկներով ցոյց էին տալիս արաբացոց տիրապետութիւնը և յիշատակը այն ազգի, որը ուր և իշխում էր, տարածում էր արհեստ, գիտութիւն և արիւն։ Այստեղ դեռ մնացել էին բեկորները այն ամրոցի, ուր մեծ Հուլաւունը պահում էր իր գանձերը։ Այստեղ զանազան լեռների և բլուրների բարձրաւանդակի վրայ դեռ մնում էին փլատակները մեծամեծ բերդերի, որպէս փշրանք աւատական իշխանների խորտակված փառքի, որոնք իրանց բռնակալութեան ներքոյ ճնշում և խեղդում էին ամեն կենդանի զօրութիւն։—Իսկ այդ բոլոր հնութիւնների մէջ իմ ուշադրութիւնը գրաւում էր մէկը։ դա Փիրչաուշ լեռան ժայռերից մէկի վրայ քանդակած՝ պատմական մի անցքի տխուր նկարագիրն էր։ Պարսպաձև ժայռի հարթած մակերևոյթի վրայ դուրս էին բերված մի քանի ձիաւորներ հնադարեան հագուստով և նոյնպէս նախնական զէնքերով։ Մէկին գերի էին տանում։ Նա թագաւոր էր։ Ոչ մի արձանագրութիւն չէր ցոյց տալիս դրանց ով և ինչ ժամանակի մարդիկ լինելը։ Միայն հայ ժողովրդի մէջ պահուած էր մի յաւալի աւանդութիւն. գերին Արշակունեաց վերջին թագաւոր Արտաշէսն էր, որից յետոյ

Հայաստանը ընկաւ պարսիկների իշխանութեան ներքոյ և կորցրեց իր թագաւորներին։ Կարծես, այդ պատկերը, որպէս մշտական նախատինք, իր քարաժայռի բարձրութիւնից յանդիմանում լինէր հայերին, ասելով. «Ահա, ինձ նման միշտ գերի և ստրուկ կըմնաք դուք, որովհետև ձեր թագաւորին գերութեան մատնեցիք...»։

Եւ իրաւ, հայ մարդու գերութիւնը և ստրկութիւնը իսկոյն նկատվում է այդ երկրում, երբ մարդ փոքր ինչ խորին կերպով ծանօթանում է ժողովրդի կենցաղավարութեան հետ։ Երկրի արտաքին կերպարանքը խաբուսիկ է, կարող է մինչև անգամ սխալանքի մէջ ձգել անփորձ հետազօտողին։ Երբ ջերմ, ամառնային օրերում մարդ հեռուից նայում է Սալմաստայ պայծառ՝ արեգակի ճառագայթներով լուսաւորված հովտին, տեսնում է՝ դաշտերը, մշակված աշխատասէր ձեռքով, խոստանում են առատ հունձք.—տեսնում է՝ ցորենը, գարին, բրինձը, բամբակը և ընդեղէնների ամեն տեսակները, իրանց բեղմնաւորութեամբ, ներկայացնում են խիստ գոհացուցիչ առատութիւն.—տեսնում է՝ մրգաբեր այգիները լիացած են պտուղների ամենաազնիւ տեսակներով.—տեսնում է խոտաւէտ արօտամարգերի վրայ արածում են տաւարների նախիրներ և ոչխարների հօտեր,—մի խօսքով, նա տեսնում է, որ բնութիւնը անխնայ առատութեամբ թափել է այստեղ իր հարստութիւնները։ Նա սկսում է մտածել. «որքան բախտաւոր ապրում են այստեղ մարդիկ...» Իսկ այդ ճոխութիւնները, բնութեան այդ պարգևները չեն պատկանում այն բիւրաւոր աշխատող ձեռքերին, որոնք դաշտերի վրայ, արևի կրակոտ բոցերի մէջ, քրտինք են թափում։

Ահա գիւղերում այստեղ և այնտեղ բարձրանում են ամրոցներ, որոնք իրանց հպարտ աշտարակներով և ատամնաւոր պարիսպներով իշխում են շրջակայքի վրայ. նրանց

մէջ բնակվում են «աղանները» իրանց ախտերով և մոլութիւններով,—ահա նրանցն է պատկանում երկրի բոլոր բեղմնաւորութիւնը, նրանք են շռայլում մշակ մարդու աշխատաւոր ձեռքի վաստակը։

Երեխայութեանս ժամանակ, երբ ես որևիցէ անկարդութիւն էի անում, տատս և մայրս ամեն մէկն իր առանձին եղանակն ունէր ինձ սաստելու, որ վախենամ և հանգիստ կենամ։ Տատս ասում էր. «Սուս, սուս, մարդագէլը եկաւ, քեզ կըտամ, կուտի»։—Մայրս ասում էր. «Ձէնդ կորի, թէ չէ, ֆէրրաշին կըկանչեմ...»։ Թէ առաջին և թէ վերջին սպառնալիքը իմ վրայ միօրինակ ազդեցութիւն էին գործում. ես ֆէրրաշից նոյնքան էի վախենում, որքան գայլից։ Բայց երբ փոքր ինչ մեծացայ, «մարդագայլից» այլ ևս չէի վախենում, որովհետև հասկանում էի, թէ մարդը գայլ չի դառնայ, բայց ֆէրրաշի երկիւղը երբէք դուրս չեկաւ իմ սրտից... Ինձ թւում է, որ այս րոպէիս էլ լսում եմ նրա մտրակի ձայնը, ինձ թւում է, թէ իմ ականջին զարկում են գիւղացու ցաւալի հառաչանքները, և ես տեսնում եմ նրան թուլացած, ուշաթափ եղած հարկապահանջի անդութ գանահարութիւնից։

Քեռուս տունը, ուր տեղափոխուեցանք մենք մեզ հասած դժբախտութիւնից յետոյ, գտնվում էր Քեօհնայ-Շահարում։ Քեօհնայ-Շահար նշանակում է հին քաղաք. այսպէս կոչում էին նրան Սալմաստայ նոր քաղաքից որոշելու համար, որի անունը Դիլիման էր։ Հին քաղաքը կորցրել էր իր անունը։ Շատ հաւանական է, որ դա լինէր մեր Զարեհաւանը կամ Զարևանդը, որի անունով մի ժամանակ կոչվում էր ամբողջ գաւառը։

Այս քաղաքում բնակվում էին չորս ազգութիւններ՝ հայ, թուրք, ասորի և հրէայ. իւրաքանչիւր ազգութիւն զետեղուած էր առանձին թաղերում։ Հայերը ունէին երկու

եկեղեցի, իսկ ասորիները՝ մէկ։ Հին քաղաքը արժանի էր իր կոչմանը. այստեղ, կարծես, միքանի քաղաքներ շինված էին մինը միւսի վրայ։ Նոր շէնք կառուցանելու համար նիւթեր պէտք չէին. քանդում էին զետինը և հողի տակից դուրս էին բերում ահագին քանակութեամբ աղիւս, կոփածոյ քարեր, և շատ անգամ բացվում էր մի ընդարձակ, ստորերկրեայ բնակարան։ Ո՞րքան փորձանքներ, որքան յեղափոխութիւններ պէտք է կրած լինէր այդ քաղաքը. որքան ազգեր այնտեղ բնակվել և անհետացել էին. իսկ հայը, նրա նախկին բնակիչը, դեռ մնում էր։ Արաբներից մնացել էր մի լայնատարած գերեզմանատուն միայն, գեղեցիկ զարդարած տապանաքարերով։

Քաղաքի մի անկիւնում էր գտնվում քեռուս տունը, մեծ հեղեղատի ափի մօտ։ Այդ հեղեղատը գարնան անձրևների ժամանակ յորդանում էր, և քանդելով աւերակները, բերում էր իր հետ զանազան հնութիւններ։ Ես շատ ուրախ էի լինում, երբ հեղեղը փոքրանում էր, որովհետև մեր դրացի երեխաների հետ գնում էինք գետի ափերի մօտ և աւազների միջից գտնում էինք հին դրամներ, կանանց զարդեր, և վաճառելով հրէայ ոսկերիչներին, փող էինք ստանում։

Հայերի տները թէև փոքրիկներ էին, բայց հովանաւորված պարտէզներով և ծառերով, գեղեցիկ տեսք ունէին։ Բնակարանը, ասում են, խիստ խորին կապ ունի մարդու կեանքի և բնաւորութեան հետ։ Այս մտքով, հայերի տների ձևը և նրանց ներքին ու արտաքին դիրքը, ոչ միայն մեծ նշանակութիւն ունէին բնակիչների ճաշակի մասին, այլ առաւելապէս արտայայտում էին նրանց վիճակը և հասարակական դրութիւնը։ Տները շատ սերտ և անմիջական կերպով կցած էին մինը միւսի հետ, այնպէս որ, տանիքների վրայով կարելի էր հայոց թաղի մի ծայրից մինչև

միւսը գնալ։ Բոլոր տները ունէին գաղտնի հաղորդակցութիւն։ Այդ հաղորդակցութիւնը պահպանվում էր զանազան ծակերի միջոցով, որ բացված էին մի տանից միւսի մէջ։ Ծակերը բացված էին անհկատելի տեղերում. նրանցից շատերը այնքան նեղ էին, որ մի ձեռք միայն կարելի էր անցկացնել և ծառայում էին աւելի բանաւոր հաղորդակցութեան համար։ Երբ պատահում էր մի անսովոր դէպք, մի քանի բոպէի մէջ թաղի միւս ծայրում արդէն գիտէին։ Ամեն մի լուր, ամեն մի խօսք, ծակերի միջով, կայծակի արագութեամբ տարածվում էր ամբողջ թաղի մէջ, առանց մի մարդ իր տանից դուրս գալու։ Ծակերից շատերը այնքան մեծ էին, որ կարելի էր, մանաւանդ վտանգի ժամանակ, մի տան կայքը թաղցնել կամ տեղափոխել միւսի մէջ, և կամ հարևանի մօտ ապաստան գտնել։ Թագստի համար իւրաքանչիւր տան մէջ կային ստորերկրեայ մառաններ, որոնց գաղտնի մուտքը միայն տան տիրոջն էր յայտնի։

ՐԱՖՖԻ *)

*) Ռաֆֆին (որի ուղղագրութիւնը մեզ զբաղեցնող խնդրի վերաբերութեամբ պահպանել ենք), որպէս և նրան ժամանակակից գրողները, կրաւորական ձևերի մէջ ւ տառը չեն գործածում. նրանց համոզմունքով վ հնչիւնի իսկական նշանագիրը վ տառն է և ոչ ւ, որի գործածութիւնը պայմանական է, այսինքն ւ երբեմն ձայնաւոր է, երբեմն բաղաձայն։ Միւս կողմից պէտք է նկատել, որ ւ նշանագիրը որպէս բաղաձայն վ երբէք գործածութիւն չի ունեցել հին հայերէնի մէջ։ Այն պատճառաբանութիւնը, որպէս թէ ու տառի մի բաղադրիչ մասը՝ ո-ն բառերի մէջ դուրս է ընկնում, բոլորովին հիմք չունի, որովհետև ու որպէս պարզ հնչիւն, կարող է ածանցուիլ, բայց ոչ զրկուիլ այն մասից, որ նա չունի։ Այլ խնդիր է, թէ ածանցուելիս՝ ւ և վ տառերից ո՞րը պիտի փոխարինէ ու-ին։

Ռաֆֆին գործ է ածում՝ «կըվերկենայ», «չբաց անէինք», փոխանակ՝ «վեր կըկենայ», «բաց չանէինք»...

65. ՎԻՊԱՍԱՆԻ ՄՐՄՈՒՆՋԸ [1])

Կրեսոս թագաւորն Լիդացւոց [2])՝ երբ Կիւրոսը [3]) բոլոր աշխարհքի տիրեց, նրա երկիրն էլ առաւ, կուռումը զօնդուն [4]), սիրելի, բարեկամ, զօրապետ՝ նրան թողեց [5]) ու էն անգին մարգարտի ու ջաւահրէ ամարաթներում [6]) մե-

---

[1]) «Վէրք Հայաստանի»-ի հեղինակը իւր յառաջաբանի մէջ, որ մենք քաղուածօրէն առաջ ենք բերում, պատկերացնում է այն հոգեկան տանջանքները, որին նա ենթակայ է եղել իւր վէպը գրելու նախօրեակին։ Սրտառուչ և յուզիչ բառերով նկարագրում է նա այն ներքին պատերազմը, որ առաջ են բերել նրա մէջ մի կողմից գրաբար լեզուի դարևոր գերիշխանութիւնը, իսկ միւս կողմից աշխարհաբարի անբռնաբարելի պահանջները։ Աշխարհաբարի ու գրաբարի այս անողոք մրցութիւնը Խաչատուր Աբովեանի համար անհամեմատ աւելի զգալի պիտի լինէր. նա հմուտ գրաբարագէտ էր. կլասիկ լեզուի ճոխութիւնները գրաւում, ոգևորում էին նորան։ Միւս կողմից՝ օժտուած լինելով եւրոպական կրթութեամբ, սնուած լինելով կենդանի մայրենի լեզուով, նա աշկարայ կերպով զգում էր, որ իւր մէջ պատերազմ առաջացնող մրցակիցներից մինը, թէև հարուստ ու ճոխ, զառամեալ է, իսկ միւսը, թէև աղքատ ու անպաճոյճ, բայց ունի անբռնաբարելի երիտասարդական թարմութիւն, աճելու ամենատեսակ ունակութիւններ և որ՝ ապագան նորան է պատկանում։ Այդ բոպէից մրցութեան հետևանքը հեղինակի համար ամենայն տարակուսանքից դուրս լինելով, իրաւունք է տալիս նորան բանալ իւր լեզուն (ինչպէս բացուեց Կրեսոսի համբ զաւակինը), հայ գրականութիւնը գրաբարի կապանքներից ազատելու համար։ Եւ ժամանակակից նոր սերունդը յաւիտենական երախտապարտութիւն ունի դէպի մայրենի լեզուի նոր-Մեսրովբը, դէպի մեր ժողովրդական վիպասանութեան նահապետը—Խաչատուր Աբովեանը։

[2]) Գրաբար ոճ է. փոխանակ՝ Լիդացոց Կրեսոս թագաւորը։ [3]) Կիւրոս պարսից թագաւորը, ժամանակակից և դաշնակից հայոց Տիգրան Երուանդեանի։ [4]) Զօրք։ [5]) Թողեցին։ [6]) Պալատներում։

ծացած Կրեսոսը, որ իրանից բախտաւոր աշխարհի երեսին էլ մարդ չէր համարում, ընկած մէկ պարսիկ զօրականի առաջ, շունչը բերնին հասած, փախչում էր, որ իր գլուխն էլայ [1]) պրծացնի. պարսիկը եաւիցը հասաւ. սուրը գլխին պսպղաց. աչքերը սևացաւ. դեռ գլուխը չըտված, հէնց իմացաւ թէ մահն էնայ [2]) հոգին առաւ. հէնց ուզում էր, որ իր թուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին չսպանի, զօրականը որ թուրը չբարձրացրեց, թագաւորի միամօր որդին, որ հօրը մահը չտեսաւ առաջին, քսան տարուայ փակ լեզուն խսկոյն կապը կտրեց, բաց էլաւ, ու քսան տարուայ լուռ սիրտը իր առաջին ձէնը [3]) տվեց. «Անօրէն, էդ ում ես սպանում, քաշիր թուրդ եդ, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոսն է, աշխարհի տէրն է»։ Զօրականի ձեռները թուլացան. թագաւորն իր գլուխն ազատեց. քսան տարեկան լալ [4]) որդին իր հօրը պրծացրեց։ Էսքան տարի ողորմելի թագաւորազնը իր կեանքն անց էր կացրել, ոչ ծնողաց էնքան սէրը, էնքան գուրթն ու փափագը, որ նրա ձէնը մի լսեն, մի սիրտները հովանայ, ոչ էն փառքն ու մեծութիւնը, ոչ էն գանձն ու թուչնոց անուշ եղանակը՝ էնքան վախտ նրա սրտին էն ներգործութիւնը չէին տվել, որ մէկ ծպտայ էլայ, ու [5]) իր հօր, իր ազիզ հօր մահը որ առաջին տեսաւ, սիրտն էլ իր խուփը յետ գցեց, պապանձած լիզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը յայտնեց, կարօտ՝վերջին թելն ընկաց հէրը [6]) իր որդու ձէնը լսեց։ Որդիական սէրն էր, որ բնութեան դրած գնջիլը [7]) էսպէս ջարդեց ու փշրեց։

II

Ո՞չ [8]) քսան-երեսուն տարուց աւելի է, իմ ազիզ

[1]) Գոնէ։ [2]) Այն է։ [3]) Ձայնը։ [4]) Համը։ [5]) Բայց։ [6]) Հայրը՝ [7]) Շղթան։ [8]) Ոչ ապաքէն, չէ՞ որ։

հէր, իմ սիրելի ազգ, որ սիրտս կրակ է ընկել, էրվում, փոթոթվում է, գիշեր, ցերեկ լացն ու սուքը իմ աչքիցս, ախն ու ոխը իմ բերնիցս չի պակսում, այ իմ արիւնակից բարեկամք, որ մէկ միտքս ու մուրազս [1]) ձեզ պատմէի ու յետոյ հողը մանէի։ Ամէն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամէն սնաթ մահուան հրեղէն սուրը գլխիս պտտում էր, ամէն բոպէի ձեր սիրտն ու դարդը [2]) հոգիս էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցը ձէնը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ձեր ազնիւ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սէրն ու բարեկամութիւնը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութիւնը, մեր առաջի՝ էն հիանալի թագաւորաց, իշխանաց գործքն ու կեանքը, մեր Հայրենաց, մեր սուրբ աշխարհի առաջուան պանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի աննման բնութիւնն ու արած քաջութիւնները։ Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թէ ինչ աշխարհի ծնունդ եմ, դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երազում թէ լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատուականութիւնը իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսաւորիչ... քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրանց որդին եմ. Եւրոպայ թէ Ասիայ ինձ անդադար ձէն էին տալիս, թէ Հայկայ զաւակն եմ ես, Նոյեան թոռը, Էջմիածնայ [3]) որդին, դրախտի բնակիչը. դաշտում թէ ժամում [4]), չոլում [5]) թէ տանը՝ էն քարերն էլ ուզում էին, որ սիրտս պոկեն, հանեն-տանեն՝ որտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել է ու էսօր էլ կոխում է. շատ անգամ մէկ Հայ տեսնելիս, ուզում էի էլած շունչս էլ հանեմ նրան տամ։ Բայց ա՜խ, լեզուս փակ էր, աչքս բաց, բերանս բռնած,

[1]) Փափագս։ [2]) Հոգսը։ [3]) Հայկայ, Նոյեան, Էջմիածնայ— փոխանակ Հայկի, Նոյի, Էջմիածնի։ [4]) Եկեղեցում։ [5]) Դուրսը, վայրի տեղերում։

սիրտս խոր, ձեռս պակաս. գանձ չունէի, որ գործով ցոյց տայի ուզածս, անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնէր. մեր գրքերն էլ զրաբար, մեր նոր լեզուն էլ անպատիս, որ սրտիս հասրաթը [1]) խօսքով յայտնէի. հրամայել չէի կարող, խնդրէի, աղաչէի, լեզուս մարդ չէր իմանալ չունքի [2]) ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրայ չծիծաղեն, չասեն՝ կոպիտ է, յիմար է, քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն չգիտէ. ես էլ էի ուզում որ ասեն. «Օ՜հ, էնպէս խորը, խրթին շարադրել գիտէ, որ սատանէն էլ միջոցը մէկ բառ չի կարող հասկանալ»։ Ով մէկ լեզու գիտէ, ես մի քանիսը գիտեմ. ինչ գիրք ասես, որ չեմ սկսել թարգմանել ու կիսատ թողել. ոտանաւոր, շարադրութիւն հօ էնքամ եմ գրաբար գլխիցս դուրս տուել որ մէկ գիրք էլ էն կըգառնայ։ Այս միջոցին Աստուած ինձ մէկքանի երեխայք էլ հասցրեց, որ պէտք է կարդացնէի։ Սիրտս ուզում էր պատռվի, որ էս երեխանց ձեռքը ինչ գիրք տալիս էի, չէին հասկանում։ Ռուսի, Նեմեցի, Ֆրանցուզի լեզուով ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին այդպիսի բաները դուր դալիս։ Ուզում էի շատ անգամ մաղերս պոկեմ, որ էս օտար լեզուքը աւելի էին սիրում, քան մերը։ Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզուներում նրանք կարդում էին երևելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները,—կարդում էին էն բաները, որ մարդի սիրտ կարող է գրաւել, չունքի սրտի բաներ էին։ Ով չի ուզիլ լսել թէ սէրը, բարեկամութիւնը, հայրենասիրութիւնը, ծնողը, զաւակը, մահը, կռիւը ինչ բան են. բայց մեր լեզուում թէ այսպիսի բաներ լինին, թող աչքս հանեն։ Էլ ինչով երեխային քո լեզուն սիրել տաս...

[1]) Կարօտը։ [2]) Որովհետև։

Թող լսողը չհաւատայ, ամա էս ցաւն էնպէս էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գժուածի պէս ընկնում էի սար ու ձոր, ման էի գալիս, մտածում, էլի սիրտս լիքը տուն գալիս... Բանը հէնց էս էր, որ ասում էի մտքումս՝ թէ նստեմ, ինչքան խելքս կըբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երևելի մարդկանց արած քաջութիւնները պատմեմ. էլի մտածում էի, թէ ում համար գրեմ, երբ ազգը լեզուս չի հասկանում... Ախր որ ազգը էն լեզուովը չի խօսում, էն լեզուն չի հասկանում, սաքի [1]) հէնց բերնիցդ էլ ոսկի վէր ածա. ում պէտք է ասես։ Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բան կուզի։ Ում հետ էլ խօսում էի, էն էին թանխայ [2]) տալիս, թէ մեր ազգը ուսումնասէր չէ, կարդալը նրա համար գին չունի, բայց տեսնում էի, որ էս մեր կարդալ չսիրող ազգը Ռօբենսօնի պատմութիւնը, Պղնձէ քաղաքի վիմար գիրքը ձեռնէ-ձեռ ման էր ածում։ Այսպէս մտքիս հետ ընկած, շատ անգամ որ զօնաղ էի գնում կամ քաղաքումը անց էի կենում, ուշ ու միտքս հաւաքում էի, թէ տեսնեմ՝ խալիը խօսելիս, քէպ անելիս, ինչ բանից է աւելի հաղ [3]) անում։ Շատ անգամ տեսնում էի, որ մէյդանում [4]), փողոցում, մէկ քոռ աշղի [5]) այնպէս էին հայիլ-մայիլ [6]) մնացել ու ականջ դնում, փող բախշում, որ բերանների ջուրը գնում էր։ Մէջլիս [7]) ու հարսանիք հօ առանց սազանդարի [8]) ը՞րբ հաց կուլ կ'երթար։ Միտք արի, միտք արի, մէկը էլ ասեցի ինձ ու ինձ. արի՛ քո քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն ծալիր, դրաղ դիր [9]) ու մէկ աշղի էլ դու դառ, ինչ կըլինի, կըլինի. խանչալիդ բերը հօ վէր չի ընկնիլ...

[1]) Դիցուք։ [2]) Թանխայ—հիմք։ [3]) Համակրութիւն։ [4]) Հրապարակ։ [5]) Ժողովրդական երգիչ, դուսան։ [6]) Հայիլ-մայիլ—զմայլուած։ [7]) Խնճոյք։ [8]) Նուագող։ [9]) Մի կողմ դիր։

III

Մէկ բարիկենդանի, աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երեխայութիւնից լսած կամ տեսած բան գիտէի, տակ ու գլուխ անել։ Վերջը իմ ջիւան [1]) Աղասին միտս ընկաւ. նրա հետ հարիւր քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին ու ամենքն էլ ուզում էին, որ իրանց ոտը գնամ։ Միւսները մեծամեծ մարդիկ էին. շատերը դեռ կենդանի. Աղասին աղքատ ու մեռած, նրա սուրբ գերեզմանին զուրբան [2])։ Ասեցի՝ կեղծաւորութիւն չանեմ, նրան ընտրեցի։ Սիրտս եկել էր, բերնիս հասել։ Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, հայի լեզուն խօսող քիչ է գտնվում։ Մէկ ազգի պահողն էլ լեզուն է ու հաւատը. թէ սրանց էլ կորցնենք, վայն եկել է մեր օրին։ Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման. երեսուն տարուայ փակ բերանս Աղասին բաց արեց... էլ հաց, կերակուր միտքս չեկան։ Ճանճը առաջովս անց կենալիս, ուզում էի սպանեմ, էնպէս էի վառվել։ Հայաստանը հրեշտակի պէս առաջիս կանգնել, ինձ թև էր տալիս։ Ծնող, տուն, երեխայութիւն, ասած-լսած բաներ էնպէս էին կենդանացել, որ էլ աշխարհ միտքս չէր գալիս։ Ինչ կորած-մոլորած մտքեր ունէի, բոլորը բացվել, եդ էին եկել։ Նոր էի իմանում, որ գրաբար և ուրիշ լեզուներ միտքս փակել, բխովել [3]) էին։ Ինչ որ ասում էի կամ գրում էի մինչև էդ ժամանակը, գողացած կամ հնարած բաներ էին. էնդուր համար՝ հէնց մէկ երես գրում էի թէ չէ, կամ քունս էր տանում, կամ ձեռներս էին բեզարում։ Գիշերուան մինչև սահաթի հինգը ոչ հացի մտիկ արի, ոչ չայի. չիբուխն էր իմ կերակուրը, գրիչն—իմ հացը։ Տանը-ցոնց խնդրելուն, նեղանալուն, խռովելուն չէի մտիկ

[1]) Մատաղաշ։ [2]) Մատաղ։ [3]) Շղթայել, կապել։

անում։ Երեսուն թաբախէն [1]) էն է լցվելով էր, որ բնութիւնը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց։ Սաղ գիշերը ինձ էնպէս էր երևում, թէ նստած գրում եմ։ Երանի կլինէր ինձ, թէ էն մտքերը ցերեկն էլ միտս ընկել։

Թող ինձ այսուհետև տգէտ կանչեն. լեզուս բաց է եղել, իմ ընտիր, իմ սրտիս սիրելի ազգ. թող տրամաբանութիւնը գիտեցողը իր համքեարի [2]) համար գրի. ես, քո կորած շվարած որդին՝ քեզ համար... Քանի բերնումս լեզու կայ, փորումս սիրտ, ես լեղապատառ ձայն կըտամ. «էդ ո՞ւմ վրայ էք թուր հանել, Հայոց մեծ ազգին չէ՞ք ճանաչում»։ Թաք լինի [3]) դու, իմ պատուական ազգ, քո որդու խակ լեզուն սիրես, ընդունես, ինչպէս հայրը իւր մանուկի կըմկըմալը, որ աշխարհի հետ չի փոխիլ։ Երբ-որ կըմեծանամ, խրթին լեզուով էլ կըխօսանք։ Աղասին քո որդին է. սրանից աւելի մեծ, աւելի անուանիքը շատ ունիս. ինձ մի սէրտ տուր, արևիդ մատաղ գնամ, տես՝ թէ ի՞նչ ձևով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիդ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս, թէ էնպէս որդիք ունեցողը էլ ի՞նչ դարդ կանի, երեսս ոտիդ տակը։ Տուր էդ սուրբ ձեռդ էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մօտ։

66. ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

Է՛ս սիրտը, էս հաւատը, էս հոգին, էս սէրն ունէր Հայ ազգը, որ թշնամու, գազանի ձեռի՝ երկիր, աշխարհ, պատուութիւն, թագաւորութիւն, իշխանութիւն, մեծութիւն, բոլորը, բոլորը կորցրեց, իր հաւատին մատաղ տուեց աղքատութիւն, նոքարութիւն [4]), գերութիւն, զարիբութիւն

[1]) Թերթ։ [2]) Համայնք։ [3]) Միայն թէ։ [4]) Նոքար—ծառայ։

թիւն [1]), տանջանք, չարչարանք, սով, մահ յանձն առաւ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս [2]), լուսաւորչադաւան օրէնքը ամուր, հաստատ ու անխախտ պահի։ Է՛ս է հսկայութիւն, սրտապնդութիւն, մեծահոգութիւն, քաջութիւն, կամաց հաստատութիւն, հոգու կարողութիւն ու զօրութիւն, որ աշխարհքիս վրայ ջրհեղեղիցը դէսը մէկ ազգ էլայ [3]) մինչև էս օր չի կարացել ու չի էլ կարող ցոյց տալ։ Սար լինէր՝ փուլ կըդար, երկաթ լինէր՝ կըհալէր, կըմաշուէր, ծով լինէր՝ կըպակսէր, կըցամաքէր. բայց աստուածասէր Հայ ազգը մինչև էսօր դերօրինակ հսկայութեամբ տարաբոլորը ու իր անունը պահեց։

Էսքան բաները լսեցիր, սիրելի կարդացող, բաս ի՞նչ պէս չի սիրդ վառուիլ որ դու էն ազգի որդին ես, որ էսքան տանջանք քեզ համար քաշեց, ինքը նահատակուեց, քո կաթդ ու արիւնդ ուրիշ ազգի հետ չխառնեց։ Էնպէս կարծում ես, քի՞չ բան է, հազար տարով էս օրը քաշիլ էլի ազգ պահիլ, որդի մեծացնիլ, անուն, լեզու, հաւատ ունենալ։ Ա՜խ, էս միտք անողը, էլ ի՞նչ սիրտ պէտք է ունենայ, որ իր լեզուն, իր ազգը չսիրի։ Ասենք բլբիւլի լեզուն քաղցր է. վէրու հաւին [4]), սիրամարգին Աստուած գեղեցիկ գոյն, սիրուն թևեր ու բմբուլ է տուել. տանք վարդը շատ գովելի է, բաս ընչի՞ չի մանիշակը իր ուռդի իր հոտը նրան տալիս։ Մի՞թէ վարդին տեսնողը, մանիշակին չի սիրիլ։ Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի փոխիլ։ Մի՞թէ բլբիւլի լսողը՝ դեղձանիկին [5]) էլ չպէ՞տք է պահի։ Ամեն բան իր գինն ունի. շաքարեղէնը քաղցր է, ամա հացի տեղը ի՞նչ կըբռնի՝ շամպանակի գինին անուշ է, ամա ի՞նչ անես, որ մեր

[1]) Ղարիբութիւն—օտարութիւն։ [2]) Լիս—լոյս։ [3]) Էլայ—գոնէ։
[4]) Վէրու հաւ—վայրի հաւ, կաքաւ։ [5]) Դեղձանիկ—կանարէյկա։

երկրումը չի դուրս գալիս, մեզ թանգ է նստում։ Ասենք ջաւահիրը, ալմազը շատ ջուհար ունի, շատ մեծ գին, ի՞նչ անես, որ նրանով տուն շինել չի կարելի, ամեն մարդի ձեռք չի ընկնում։ Ասենք հարևանդ հարուստ է, օրը տասը տեսակ կերակուր է ուտում, ձեռդ որ չի հասնի, պէտք է քո հացն էլ դէն դցես։

Ա՜խ, լեզո՜ւն, լեզո՜ւն... լեզուն որ չլինի, մարդ ի՞նչի՞ նման կըլինի։ Մէկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն է ու հաւատը։ Լեզուդ փոխեցիր, հաւատդ ուրացար. էլ ընչով կարես ասիլ, թէ ո՞ր ազգիցն ես։ Ինչ քաղցր, պատուական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մօր կաթը նրա համար շաքարից էլ է անուշ, մեղրից էլ։ Մեր կաթն էլ որ ծախենք, առնող չի լինիլ։ Մեր աչքը որ հանենք, ուրիշին տանք, ուրիշը կարելի՞ է դնել տեղը։ Մեր օրօրոցի վրայ մեր լեզուով մեզ նանիկ ասեցին. էն էլա մեր միտքը չի՞ պէտք է ընկնի։ Ասենք նոր ապրանք շատ ես առել, հինը պէտք է դէ՞ն ածած։ Էն վայրենի ազգերն էլ իրանց հինը պէտք է դէ՞ն ածած։ Էնպէս մարդ սոպռ [1]) լեզուն աշխարհի հետ չեն փոխիլ։ Էնպէս մարդ կայ, տասը-տասնըհինգ լեզու գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենից լաւ աշի [2]), իր ազգի հետ խօսալիս, ամօթ է համարում կամ ուրիշ լեզուով իր միտքն ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի։

Ձ՛եզ եմ ասում, ձ՛ուզ, Հայոց նորահարս երիտասարդք, ձեր անուանին մեռնիմ, ձեր արևին ղուրբան [3]). տասը լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն, ձեր հաւատը ղայիմ [4]) ըռնեցէք։ Մէկ դարդակ լեզուն ի՞նչ է, որ մարդ չկարենայ սովորիլ։ Բաս չէ՞ք ուզիլ, որ դուք էլ գրքեր գրէք, ազգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն էլ օտար ազգեր թարգմանեն,

[1]) Սոպռ—կոպիտ։ [2]) Լաւ աշի—լաւ է համարում։ [3]) Ղուրբան—մատաղ։ [4]) Ղայիմ—պինդ։

ձեր անունը յաւիտեանս յաւիտենից մնայ անմահ։ Ինչ կուզէ ֆրանցուզերէն, նեմեցերէն գիտենանք, մենք չենք կարող էնպէս բան գրիլ, որ նրանց միջումն անուն ունենայ, չունքի [1]) նրանց միտքն, նրանց սիրտն ուրիշ է, մերն ուրիշ. մէկ էլ որ նրանց միջումն էնքան գրող կան, որ ոչ թիւ կայ, ոչ հէսաբ [2])։ Բաս ձեր սիրտը չի՞ ուզիլ, որ դուք էլ ոտանաւոր գրէք, ձեր միտքը, ձեր խորհուրդը յայտնէք, որ այլազգը [3]) իմանան, թէ մեր միջումն էլ է էլել երևելի գրող ու մեր լեզուն էլ աւելի սիրեն։

67 * * *

Վայ էն ազգին՝ որ աշխարհումս անտէր է,
Վայ էն երկրին՝ որ թշնամու գերի է,
Վայ էն խալխին՝ որ ինքն իր կեանքն, աշխարհքը
Չի՛ պահպանիլ ու հարամու [4]) ձեռ կըտայ։

Ո՛վ որ սարեր կ'երթայ, իրան հորան անի,
Ո՛վ որ կ'ուզի, տեղը նստած մուլք դատի,
Անտէր ազգին նրա գիւլէն կըդիպչի,
Անտէր գլուխն նրա քիսէն կըլցնի։

Հաւատ, օրէնք, տուն, ընտանիք, սրբութիւն,
Հողի, քարի հետ կըքսվին կըփչանան,
Թէ մէկ ազգ իր ջիլաւն [5]), եախէն [6]) թշնամուն
Իրան իրան կըտայ, կըմնայ անվաթան [7])։

1) Չունքի—որովհետև։ 2) Հէսաբ—հաշիւ։ 3) Այլազգ—օտարազգերը (այս և սրա նման գրաբար ոճեր հեղինակը շատ է գործածում)։ 4) Հարամի—աւազակ, գազան։ 5) Ջիլաւ—սանձ։ 6) Եախայ—օձիք։ 7) Անվաթան—անհայրենիք։

Կատաղած ծովն ինչ կըհարցնի լաց, շիվան [1]).
Նրա ֆըրթնէն [2]) ոչ սիրտ ունի, ոչ հոգի։
Թէ ճար ունիս, մի՛ տար նաւիդ գլուխն իրան.
Աչքդ թեքեցիր, ծովի տակին կըբացվի։

Դառած [3]) արջը փնչացնելով դուրս պըրծաւ,
Սարեր, ձորեր սասանում են ձէնիցը,
Անմեղ գարը, ուր ես կանգնել դու անցաւ,
Քեզ կըքրքրի, փախիր նրա ձեռիցը։

Դաշտ ու դեղին դըմբդըմբում են, դըղըրդում.
Ամպի գոռոցն աշխարհքն իրար գլխով տալիս.
Ա՜նցեորական, ինչ ես ճամփիդ մխկտում,
Գնա՛ էլա մէկ քարի տակ, որ պըրծնիս։

Ա՜խ, արեգակ, բարի՛ հրեշտակ, մէր մոր,
Ի՜նչ ես կանգնել, սիրուն աչքերդ բաց արել.
Հայի համար որ դուս էլ չգաս դու՝ խսկի
Դարդ չի՛ անիլ, վաղուց է նրա աստղը թեքուել։

Թախթ, ապարանք, զէնք, զարդարանք փըչացան.
Թագաւորներ, իշխանք, քաղաքք հող մտան։
Էլ ո՞վ նրանց էթիմներին [4]) խեղճ կըգայ.
Մէկ թշնամու սրտումն մըգեամ [5]) Աստուած կայ։

Խ. ԱԲՈՎԵԱՆՑ

1) Շիվան—սուգ։ 2) Ֆրթնայ—ալիք, փոթորիկ։ 3) Դառած—կատաղած։ 4) Եթիմ—որբ։ 5) Մըգեամ—արդեօք. միթէ։

68. ԽԱՅԸ

I

Ցուրտ էր, ձմեռ, բուք-բորան. գիշերն էլ այնքան խաւար էր, այնպէս սարսափելի, որ լեռնային Օ... գիւղում մարդիկ այն ժամին էլ չէին յիշում, թէ իրենք երբ և ինչ օր ու արև, լոյս ու ջերմութիւն, պարզ երկինք տեսել են, թէ ոչ։ Քամի էլ կար, բայց ինչ քամի, ասես թէ մահու աշխարհից էր փչում, որ իր վըզվըզոցի մէջ ինչ որ սարսուռ ազդող, չարագուշակ բան ունէր. ձիւնի հետ խաղում էր, և այդ խաղը դիւական էր. լիզում էր առարկաները, և իր շունչը մահացու էր։ Խօմ մենակ մարդիկ չէին, որ մրսում էին, այլ ամբողջ Օ... գիւղը ասես իր բոլոր խրճիթներով, իր խոտի դէզերով, իր աթառի կոյտերով դողում, սրբթսրբթում էր այդ թանձր խաւարի մէջ այդ դժոխային քամու առաջ. և դժուար էր գիտենալ թէ այդ դողը միայն ցրտի, թէ նաև երկիւղի դող էր։ Ախր գիւղը վախենում է բնութիւնից, և ինչպէս է վախենում, նա սարսափում է. ամպրոպն ու կայծակը, քամին ու փոթորիկը նրա համար խօմ բնութեան անմիտ, անխորհուրդ խաղեր չեն, հապա նրանք գալիս են որոշ զարհուրելի նպատակներով. այդ գիտէ գիւղացին, ինչպէս չդողայ։ Դեռ լաւ որ կայծակի դէմ՝ խաչի նշանը կայ. իսկ բուք-բորանի դէմ, տաք գոմը կայ, սաքուն կայ։

Վա՜ռ, վա՜ռ, վա՜ռ,—ոռնում էր քամին և ամեն անգամ այդ զարհուրելի կաղկանձոցի հետ Մէլիք-Շահէնի սաքուի երկու կողմի բազմականները դադարում էին խօսելուց, ցած էին առնում բերանների չիբուխները, իրար երես էին նայում և նոյն իսկ մի ներքին պահանջ զգում իրար աւելի մօտ գալու, աւելի կուչ գալու։

—Ա՜հ, դժոխք է դուրսը, ասաց նստողներից մէկը խօսած լինելու համար. դուշմանս հիմա սարում չլինի։

—Սարո՞ւմ, պատասխանեց մի ուրիշը հեգնութեամբ. սաքի թէ դու չան կ՚անես հիմա մինչև մեր այգինները գնալ, որ սարերից ես խօսում. չե՞ս լսում ձայները... երկինք-գետինք իրար են դիպել էէ...

Կրկին լռութիւն տիրեց, խօսել չէր լինում, մտածելու շատ բան կար։

Գոմի դուռը հանդարտ ճռռաց. ամենքը դէպի այն կողմը նայեցին. կիսախաւարի մէջ գծագրուեց մի մարդու հասակ, որ եափունջու մէջ կոլոլուած ներկայացնում էր մի ձիւնակոյտ. պարզ էր, որ մարդը երկար ժամանակ ոքի տակ էր մնացել։

—Բարի երեկոյ, ասաց նորեկը, թափ տալով եափունջու վրայից ձեան հատ շերտը։

—Աստծոյ բարին. վա՜յ խեղճ Խայ, արի՛, արի՛, առաջ անցիր, տնաշէն, փէտացար—ձայն տուին այս ու այն կողմից նստողները սրտացաւ եղանակով—Խային տեղ տուէք, թող նստի։

—Հա՛, վայլահ փէտացայ, ասաց նորեկն առաջանալով, էլ դուրսը մնալու ճար չկայ, ասես թէ երկինքը փուլ է գալիս, գիւղի մէջ էլ մարդ խեղդւում է. ձիւն ու քամի. ֆ, ինչ բուք. ասացի՝ մտնեմ սաքուն տաքանամ, դուրս ելնեմ։

Մարդը նստեց։

Գիւղի պահապանն էր նա, վարձուած գիշերապահը։ «Խայ»-ը շատ կային Ք... գիւղում, գնացին. այս մէկը մնաց ուշացած կռունկի պէս. մուրալ չուզեց, պահապան եղաւ. տեղացիք անունը լաւ չգիտէին, Նախօ կանչելու տեղ ոմանք Մխօ կանչեցին, ոմանք էլ Մկօ ասեցին, բայց վերջ-իվերջոյ՝ խօսքերը կարծես մէկ արած՝ սկսեցին պար-

զապէս «Խայ» կանչել։ Այսպէս լաւ էր, հեշտ էր, համ էլ իրաւ որ նա «խայ» էր, որովհետև Հայաստանցի էր, Ողմ գիւղացի։ Ահա այս «Խայ»-ն էր, որ մի անկիւնում պատի տակ տեղ գրաւեց, կծկուեց, տաղ արեց. սաքուն տաք էր։

Բուքը շարունակւում էր, կատաղի քամին վիրաւոր գազանի պէս մռնչում, ոռնում էր։

—Էսպիսի գիշերուայ է ռասա եկել խեղճ ողորմելին հա—ասաց ռէս Գէվօն—էլ ինչ հողը տար գլխին։

Խօսքը մի գիւղացու մասին էր, որ մի քանի օր առաջ լեռներում բքի բռնուելով՝ խեղդուել էր։

—Քանի՜ ասինք մի՛ գնար, էս ձիւն ու ձմրանը չօլերը մի՛ ընկնիր, կնիկ, երեխայի տէր ես,—վրայ բերեց միւսը։

—Է՜, ինչ ես անգէտ անգէտ խօսում, մարդի ճակատին էն էր գրուած, ասաց Մէլիքը. նա պիտի գնար, նա պիտի խեղդուէր. ճակատագրից ո՞վ կարող է փախչել։

—Իրաւ է, իրաւ, Մէլիք, ասացին մի քանի հոգի։ ճակատի գրածը չի ջնջուի։

Ճակատագի՜ր, ամենազօր ճակատագի՜ր... Գիշերուայ այս զարհուրելի ժամին, կիսախաւար, գետնափոր սաքուում, քամու այս անճոռնի գոռոցի տակ դժուար էր խօսակցութեան աւելի յարմար նիւթ գտնել։ Իւրաքանչիւրն իր դիտողութիւններն արեց այդ մասին. ամենքն էլ հասան այն եզրակացութեան, որ մարդը խաղալիք է ճակատագրի քմահաճոյքին, որ նրա առաջ անզօր են մարդկային բոլոր հնարքները, նրա բոլոր խելքը, եռանդը, աշխատանքը։

—Ես ճակատագրին չեմ հաւատում, ասաց մի ձայն սաքուի մի անկիւնից։

Ամենքի հայեացքները դարձան դէպի այն կողմը։ Զարմանքն ընդհանուր էր։

—Ո՞վ է այդ «աժդահան», ասաց Մէլիքը հեգնութեամբ։

—Ծառայ եմ, ես եմ, Մէլիք. ես ճակատագրին չեմ հաւատում, կրկնեց նոյն ձայնը յամառութեամբ։

Մարդիկ չգիտէին ծիծաղեն, թէ զայրանան. ճակատագրի ամենակարող ուժին չհաւատացողը ողորմելի «Խայն» էր։

—«Էծերի քոսոտը կրկատաղի», սուտ չէ ասած, մրմռաց Մէլիքը կէս հեգնութեամբ, կէս բարկացած։

Իսկապէս ամենքն էլ զայրացած էին։ Եւ ինչպէս չզայրանային. Մէլիքը, հարուստ, զօրեղ Մէլիքը՝ հաւատում էր ճակատագրին, վախենում էր նրանից. ռէս Գէվօն, որի ճիպոտի առաջ բոլորը դողում էին ինչպէս ուռի տերևներ, սարսափում էր ճակատագրից. տէրտէրը խօ՝ ինչ քարոզէր, վերջը ճակատագիրն էր. ամենքն էլ ընկճուած էին այդ անհերևոյթ զօրութեան առաջ, ամենքն էլ սոսկում էին նրանից. մենակ այս ողորմելի Խայը ճակատագրին չէր հաւատում, չէր վախենում նրանից։

—Այո՛, ես չեմ հաւատում այդ ձեր ճակատագրին, կրկնեց Խայը—այս անգամ աւելի յանդուգն ձայնով, երբ տեսաւ իր վրայ ուղղուած արհամարհական հայացքները։ Եւ ես ձեզ հէնց այս րոպէին կարող էի ցոյց տալ, որ իրաւունք ունիմ, բայց ափսո՜ս, որ պիտի դուրս գամ գիւղը ՀՐՋելու։ Եւ նա վեր կացաւ, պատրաստուելով դուրս գալ։

—Մնա՛, մնա՛, Խայ, գոռացին մի քանի ձայներ հետաքրքրուած. ռէս, ասա՝ թող մնայ. հիմա գիւղը չթալանեցին։

Ռէսի ցանկութեամբ Խայը կրկին նստեց իր տեղը։ Ամենքի հայեացքները դէպի նա դարձան, ամենքը սպասում էին, թէ ինչ պիտի պատմի այս մարդը, որ այդպէս յանդուգն յամառութեամբ արհամարհում է ճակատագիրը։

II

—Էն տարին—այսպէս սկսեց Խայը—տասը հոգի էինք,

տասը գժեր, տասը բոց ու կրակ ունէինք կրծքերիս տակ, միատեսակ կրակ, միևնոյն կայծից բռընկուած, որ վառում, փոթոթում էր մեզ։ Միատեսակ անվախ սիրտ ունէինք, բայց ինչ սիրտ... ծով էր, վշտերով ալէկոծ ու ամօթից կապտած, խարոյկ էր՝ վրէժով վառուած... Ամիսներ էր. ինչ թափառում էինք չոլից՝ չոլ, սարից՝ սար, ձորից՝ ձոր. օձերի հետ էինք ջուր խմում, քարէ անկողնի մէջ բոպէ-ներով հանգիստ առնում։ Դէ, ինչ անէինք. շատ երկար կուտուինք մեր անարգանքը. համբերութիւններս ահագին էր, բայց մեր դուշմանի անասուածութիւնը, նրա անսիրտ անամօթութիւնը անսահման էր. էլ ապրել չէր լինում. հաց չկար, եղածն էլ կուլ չէր գնում, թոյն ու լեղի էր դարձել։ Մենք էլ ամեն բան թողինք, տուն ու ընտանիք, մալ ու միւլք և մեր պատուի թուք ու մուրը սրբելու համար մի մի հրացան առանք, սարերն ընկանք։ Այսպէս լաւ էր... ազատ էինք...

Քիւրդերն ու թիւրքերը մեզ ասում էին «ֆէդայի», իսկ հայերն ասում էին «վրիժառու ոգի»։ Մեր առջևից սարսափն էր գնում, մեր յետևում մահն էր փուլում։ Սարերի միակ տէրը մնացինք մենք ու արծիւները. մի քիչ նման էլ էինք իրար. միատեսակ էինք յարձակւում մեր որսերի վրայ։ Շատ անգամ մեզ փնդրում էին, բայց մենք դարձել էինք աներևոյթ դևեր, ամեն տեղ էինք և ոչ մի տեղ. ֆէդայիին գտնելը հեշտ չէր, հանդիպելն էլ դարհուրելի։ Այսպէս էինք մենք, և սպասում էինք մեր ճակատագրին. մենք հաւատում էինք նրան։

Մի օր Սիմ լեռան կատարին էինք, որ մեր պաշարը վերջացաւ։ Ինձ վիճակուեց պաշարի գնալ։ Ես գիւղերը ճանաչում էի. բայց շէ՞ն էին, թէ՞ աւերակ, ընակիչներ կա՞յին, թէ գաղթել էին,—այդ ես չգիտէի. ինչ և լինէր, պիտի գնայի, ինչպէս և լինէր, պիտի պաշար ճարէի։ Ես

ցած իջայ մեր որջից օրը ցերեկով, առանց զէնքի, առանց նոյն իսկ ձեռնափայտի. մտածում էի, թէ թշնամու չեմ պատահի, եթէ պատահեմ էլ, անզէն լինելս գուցէ ինձ փրկի. իսկ եթէ չեմ փրկուի, երևի ճակատագիրս այդպէս է։ Եւ այսպէս ես գնում էի... Բաւական ժամանակ շուրջս մեռելութիւն էր, ոչ ոք չկար. առջևս մի սար էր, պէտք էր բարձրանալ և ապա վայր իջնել յաջորդ ձորը։ Բարձրացայ. հէնց կատարին առջևս ցցուեց մի քիւրդ, մի համիդիէ, ոտից գլուխ զինուած։

—Բարև քիրվա, ասացի ես անհոգ եղանակով։

—Բարև ֆլա, պատասխանեց քիւրդը, բայց չանցաւ, կանգ առաւ՝ նայեց ինձ։

Ես կանգ չառայ, այլ առաջ անցայ, շարունակեցի ճանապարհս. բայց զգում էի, որ քիւրդը տակաւին կանգնած հետևում է ինձ հայացքով։ Ես չէի շտապում կասկածի առիթ չտալու համար։

—Հէյ ֆլա, կաց, լսեցի յանկարծ քիւրդի ձայնը, յետ նայեցի, կանգ առայ։ Ճակատագիրս է, մտածեցի ես. և նայեցի, կանգ առայ։ Ճակատագիրս է, մտածեցի ես. և ճիշտ որ ճակատագիրը հէնց այս քիւրդի կերպարանքը կարող էր ունենալ. հրացանն ուսին, կեռ թուրը կողքին, սպիտակ փղոսկրէ կոթով մի դաշոյն գոտիկը խրած, դէմքը ղլուելի, աչքերը կատաղի, իսկ և իսկ քաղցած գայլի աչքեր։ Նա մօտեցաւ ինձ։

—Էս օրերում, էս տեղերում ոչ մի ֆլա սիրտ չէր անի երևալ, ասաց քիւրդը. դու բարի պտուղ չես երևում. ով ես, ուր ես գնում։

—Քիւրդ, ասացի, ժամանակները վատացել են, բայց մի մոռացիր, որ մենք հարևաններ ենք. քեզ իբր հարևանի ասում եմ, որ ես խութեցի եմ, մեր կողմերում սով է, այդ խօմ գիտես. Դերժան եմ գնում երեխաներիս համար մի քիչ հաց ճարեմ. թող ինձ հանգիստ անցնեմ, գնամ։

—Չէ, ֆլա, խափել չես կարող ինձ, դու բարի պըտուղ չես։

—Քիւրդ, Աստուած ունիս, ինչպէս տեսնում ես՝ վրաս զէնք չունեմ, գրպանումս դանակ չկայ. թէ գազան էլ դառնամ, երկու ձեռով ի՞նչ կարող եմ անել. աղաչում եմ քեզ, թող անցնեմ գնամ։

—Առաջ անցիր, քեզ գայմագամին պիտի տանեմ։

Գայմագամին... Այս արդէն սարսափելի էր, որովհետև մեզ վաղուց փնտրում էին։

—Քիւրդ, գայմագամին մի՛ տար ինձ. թէև-դրանից իմ անձին վնաս չկայ, բայց կ՚ուշանամ, երեխաներս մեղք են, սովից կըմեռնեն. Աստուծու սիրուն, քիւրդ, բրա *), թող ինձ երթամ։

Քիւրդն անողոք մնաց։ Ճակատագիրս է, մտածեցի ես, և գլուխս քաշ արած, առաջ անցայ։ Ի՞նչ կարող էի անել, ուժը նրանն էր, հրացանը նրա ուսին էր, դաշոյնը՝ նրա գօտկումն էր, թուրը՝ նրա կողքին. ի՞նչ անէի երկու ձեռքով։ Ճակատագիրս էր։

Գնացինք։

III

Շուրջս ամեն բան գեղեցիկ էր. արևը պայծառ, երկինքը պարզ, լեռները կանաչ, ծաղիկներն անուշահոտ, օդը թռչուններով լի, ամեն կողմ կեանք, խնդութիւն։ Վերև, շատ վերև՝ օդի մէջ ճախրում էր մի արագիլ, ազատ, համարձակ։ Ես, չգիտեմ ինչու, իմ վիճակի բոլոր սարսափը մոռացած, նայում էի այդ թռչունին անթարթ, երկար։ Նախանձում էի արդեօք, թէ ուրիշ մի բան կար,

*) «Բրա»—եղբայր։

որ գրաւում էր ինձ, ես այդ չգիտէի, բայց նայում էի։ Երկար ճախրում էր արագիլ՝ մէկ էլ յանկարծ սկսեց պտոյտներ անելով դէպի վար իջնել և շեշտակի թափով ձգեց իրեն մեզանից շատ մօտիկ մի բլրի վրայ։ Ես հետևում էի. այնտեղ մի մեծ օձ կար, ուրեմն նշմարել էր արագիլը։ Թռչնի թևերի շփշփոցից սողունը կծկուեց, գլուխը թաղցրեց մարմնի օղակների տակ։ Սկսուեց մի սարսափելի կռիւ։ Մենք երկսով էլ լանգ առանք։

—Տեսնում ես, ասաց քիւրդը, ֆլան որ կայ՝ օձ է, այսպէս պէտք է ջախջախել նրան։

Ես պատասխան չունէի. ես դիտում էի։ Արագիլն իջնում էր, կտցով հարուածում օձին և վրայից անցնում. այդ ժամանակից օգտուելով՝ օձն աշխատում էր փախչել, բայց հազիւ մի քանի օղակ արած, սարսափելի թշնամին սաւառնում էր նրա գլխին, օձը կրկին կծկուում էր, կրկին ծածկում իր գլուխը։ Իրաւունք ունէր քիւրդը, իմ և օձի վիճակի մէջ մեծ նմանութիւն կար։ Օձի էլ ճակատագիրը վիճակի մէջ մեծ նմանութիւն կար։ Օձի էլ ճակատագիրը հասել է, էլ փրկութիւն չունի, մտածեցի ես։ Այս միտքը ինձ մի փոքր մխիթարում էր։ Կամաց-կամաց արանդինիսկ

զելու իր վիզը այդ մահաբեր օղակներից. նա թևերը թափթփած էր տալիս, կոուցը գետնին քսում, յետ-յետ էր քաշւում, առաջ անցնում, գետնին թաւալւում, փորձում էր վեր բարձրանալ, թռչել փախչել, —ապարդի՞ն ջանքեր... Օձի յուսահատ կատաղութիւնը զարհուրելի էր. նրա օղակները սղմւում էին ու սղմւում, և վերջ-իվերջոյ թռչունը փռուեց բլրի կրծքին անկենդան... Օձը քաշուեց, անյայտացաւ։

IV

Քիւրդը լուռ էր այժմ։ Նա ինձ նայեց, մեր աչքերն իրար հանդիպեցին և մի քանի վայրկեան մենք անկարող եղանք հեռացնել իրարից մեր հայեացքները։ Մեզանից իւրաքանչիւրն աշխատում էր հասկանալ, թէ ի՞նչ է մտածում իր հակառակորդը այդ բոպէին։ Ոչ մի կասկած չկար, որ երկուս գանդերի մէջ եռացող մտքերն էլ միմեանց վերաբերմամբ ահաւոր էին։ Այդ մենք հասկանում էինք, կարդում էինք իրար աչքերում փոխադարձաբար. չէ՞ որ աչքերը մտքի ակամայ դաւաճաններն են։ Ես հասկացայ, որ այդ գազանը օձի անակնկալ յաղթանակով կատաղած, որոշել է ինձ սպանել։ Այդ ես շատ լաւ կարդացի նրա աչքերում, որոնց արտայայտութիւնը այժմ աւելի չարագուշակ էր. օ, ես ճանաչում էի քիւրդի աչքերը։ Բայց ես էլ էի մտածում։ Օձի և արագիլի կռիւը իմ մէջ էլ մի փոփոխութիւն առաջ բերեց։ Ես դեռ երբէք չէի լսել, թէ օձը արագիլին կարող է խեղդել. յայտնի է, որ արագիլն է օձի մահաբեր թշնամին, նրա մարմնացած ճակատագիրը. այդ ի՞նչպէս պատահեց, որ այսօր այդ ճակատագիրը սխալ դուրս եկաւ։ Աստուած, որ չի թոյլ տալիս օձի նման զզուելի սողունն անդամ անարդար կոհ դառնայ արագիլին,

նոյն Աստուածը մի՞թէ պիտի թոյլ տայ, որ այս քիւրդը, օձից տասն անդամ զզուելի այս արարածը, իմ ճակատագիրը տնօրինէ։ Չէ, ճակատագիրը սխալ է, մտածեցի ես... պիտի ճար տեսնել։

Եւ ես սկսեցի մտածել երկար, երկար... Հնարք էի փնտրում. բայց ի՞նչ հնարք. մի դանակ էլ չունէի։ Այդ բոպէին աչքս ընկաւ քիւրդի այն սիրուն դաշոյնին, որ խրել էր իր գօտին...—Ախ, գոնէ այն իմ ձեռքում լինէր, միայն այն։

—Գնա, որոտաց քիւրդը. ի՞նչ ես կանգնել։

Ես շարժուեցի. մենք մտանք մի ձոր, խուլ, ամայի ձոր։ Քիւրդն սկսեց իր շուրջը նայել. նրա շարժումները անհանգիստ էին. երևի չարագործն էլ իր անմեղ զոհի առաջ վճռական բոպէին գէթ մի փոքր դողալ գիտէ։ Նա յաճախակի ցած էր առնում հրացանն ուսից, կրկին ուսն էր ձգում։ Ես զգացի, որ մօտ է վախճանս, բայց այլևս չէի ուզում մեռնել. երբ օձն ապրելու իրաւունք ունի, մարդը, այն էլ հայ-քրիստոնեան, չի կարող այդ իրաւունքից զրկուած լինել։ Ես կամաց-կամաց քայլերս նուազեցրի։ Ես անելիք ունէի. ինձ համար անհրաժեշտ էր, որ քիւրդի առջևը չլինեմ. դա վտանգաւոր էր։

—Շուտ, շուտ գնա, շտապեցնում էր քիւրդը։ Նա աշխատում էր անդադար, որ ես իր առջևը լինեմ. այդ ես գիտէի. իսկ ես աշխատում էի նրա հետ հաւասար դծով ընթանալ։

Կարծես թէ մենք հասկանում էինք իրար. մենք լուռ կռւում էինք, կեանքի ու մահու կռիւ, որ ահաւոր էր մանաւանդ իր դաւաճան խորհրդաւորութեամբ...

Ես կանգ առայ յանկարծ. պէտք էր տրեխիս թելը պնդացնել։ Քիւրդը հասաւ ինձ, նոյնպէս կանգ առաւ։ Ես առանց գլուխս բարձրացնելու վարից դիտեցի նրա

դէրքը. նա իմ աչ կողմն էր ցցուած. դաշոյնի սպիտակ կոթը երևում էր գօտկի միջից։

—Շուտ արա, պրծի՛, ֆլա, կոչեց նա զայրացած, տեսնելով իմ դանդաղութիւնը։

Ես յանկարծ գլուխս բարձրացրի, քրդի գօտկից վայրկենապէս դուրս քաշեցի դաշոյնը, և մինչև որ նա ապշած ու սարսափած պաշտպանուելու որ և է փորձ կ'անէր, փայլուն դաշոյնը մինչև կոթը ահագին թափով նրա կուրծքը մխեցի։ Վայրենին ոռնաց և գետին գլորուեց... Ես փրկուած էի։ Ահա այն փրկարար դաշոյնը...

Խայը դուրս քաշեց իր գօտուց մի փղոսկրէ կոթով դաշոյն ու դրեց բազմականների առաջ։ Ճրագի առաջ փայլուն պողպատը պաղ-պաղ փայլ էր արձակում։ Ամենքը՝ ծնկների վրայ ընկած, լուռ դիտում էին այդ ահաւոր գործիքը, որ մարդկային անզօր ձեռներում լուծել էր ճակատագրի բարդ հանգոյցը։ Փոքրիկ, կորած, ողորմելի Խայը հսկայ դարձաւ ամենքի աչքին. նա «ժդահայ» էր. նա իշխում էր իր ճակատագրի վրայ, ծաղրում էր իր բախտը։ Նա իրաւունք ունէր։

—Ես ճակատագրին չեմ հաւատում, կրկնեց վերստին Խայը վեհ յամառութեամբ. բայց այդ բառերն այս անգամ ծիծաղ ու զայրոյթ չառաջացրին, այլ պատկառանք ու մռքեր, մռքեր, փրկարար մռքեր, ազատիչ մռքեր, սրբազան խորհուրդներ։

Խայը վերցրեց իր դաշոյնը, գօտիկը խրեց, դուրս գնաց դոմի դռնից. բազմականները մնացին լուռ...

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

69. Մ Շ Ա Կ

Ելինքն արևաս, քըրտինքն երեսին, բեռը շալակած,
Ղարիբ մըշեցին մայդանի [1]) միջին կանգ առաւ յոգնած.

Կոշտացած ձեռքը երեսին տարաւ, քըրտինքը սըրբեց,
Բայց երբ-որ աչքը չորս կուման դարձուց՝ ծանրը ա՞խ քաշեց։

Տեսաւ նա շըքեղ մեծ-մեծ դարբասներ, գոյնըզգոյն ներկած,
Պատշգամբի վըրայ գոզալ [2]) Հայ կանայք շար-իշար նստած.

Ղումաշ հովհարով մարմաս թըշերին հով ու զով տալիս,
Փըրփուր շորերը թեթև քամիին փըրփըռան գալիս։

Ջուխտակ արտասունք ջուհար ակի [3]) պէս աչքին ցոլացին.
«Մըշակ չիլի՞ թէ միտքըդ բերիր քո կարօտած եարին [4])»։

Մըշակը լուռ էր, նա ինձ չի տըւեց ոչինչ պատասխան,
Դարբասը թողած՝ աչքերը դարձուց նա դէպի մայդան.

Երկլուծ կառքի մէջ տեսաւ թեք ընկած մէկ նիհար տըղայ,
Ջաշմակը [5]) աչքին, բերնին նարգիլէ [6])՝ զինչ թուրքի աղա.

Մըշակի շըրթին աննշմարելի մէկ ժըպիտ խաղաց։
«Մըշակ, այդ ի՞նչ էր, որ սիրտըդ խօսեց՝ ծաղրը, թէ՞ նախանձ»։

Մըշակը ինձի պատասխան չի տուեց, ասես թէ լալ [7]) էր.
Բայց հոգեբանը իսկոյն կ'իմանար՝ հոգին ի՞նչ հալն [8]) էր։

Մայդանը թողած նա աչքը դարձուց լայն մեծ փողոցին,
Ոչ-ոք չիմանալ թէ այն բոպէին ի՞նչ խօսեց հոգին.

Գունդ-գունդ գալիս էր ձիով ու հետի սպառազէն լաշքեար [9]),
Առջևը առած հարիւր ու հազար թըմբկահար, փողհար.

---

[1]) Մայդան—հրապարակ [2]) Գոզալ—գեղեցիկ։ [3]) Ջուհար ակ—թանկագին քար։ [4]) Եար—սիրուհի, ամուսին։ [5]) Ջէշմակ—ակնոց։ [6]) Նարգիլէ—ծխախոտ։ [7]) Լալ—մունջ, համր։ [8]) Հալ—ղրութիւն։ [9]) Լաշքեար—զօրախումբ։

Ցընծալիր երգով զօրքը ոտնում էր իր յաղթութիւնը.
Վայ քեզ, խեղճ... քանդել էր քու ազգի տունը...

Մըշակը լուռ-մունջ մէկ դի քաշուեցաւ, դողդոջուն ոտքով
Իր ճամփան գընաց՝ ծանրը տընքալով, կամաց երգելով.

Բահարն [1]) էկաւ՝ ծառը ծիլ-ծիլ ծաղկեցաւ,
Ցիւնը փախաւ, երբ արևը ծագեցաւ.
Երնեկ արևն կամ բահարը մեր Հային
Խելք, միտք, նոր բարք, եաքի նոր վարք շնորհէին։

Հայ, բաց աչքդ, քու կորուստը մօտիկ է,
Ցիմանաս, որ տըրին-տարին [2]) դատիկ է,
Եալփազանը, զումաշ շորը քու եարին
Զանդուվներէդ շատ հաղարներ դուս տարին։

Աս ի՞նչ տեսնամ,—սէլաւ կուգայ հիւսիսէն...
Հայ մարդ, թէզով ժողվէ քու փաս ու փուսէն,
Ա՛ռ գըլուխդ, քոչէ դէպի քու աշխարհ,
Քանի օրէն ունըդ բունըդ չես ճանչնար։

70. ԱՐԱՔՍԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ

Մայր-Արաքսի ափերով քայլամոլոր գընում եմ, հինհին դարուց յիշատակ ալեաց մէջը պըտրում եմ։

Բայց նոքա միշտ յեղյեղուկ, պըղտոր ջրով եզերքին, դարիւ-դարիւ խփելով փախչում էին լալագին։

—Արաքս, ինչու ձկանց հետ պար չես բռնում մանկական, դու դեռ ծովը չի հասած սըգաւոր ես ինձ նման։

[1]) Բահար—գարուն։ [2]) Տըրին-տարին—ամբողջ տարին։

Ինչու արցունք ցայտում են քու սէգ, հըպարտ աչերից, ինչու արագ փախչում ես այդ հարազատ ափերից։

Մի պըղտորիլ յատակըդ, հանդարտ հոսէ խայտալով. մանկութիւնը քու կարճ է, շուտ կըհասնիս դէպի ծով։

Վարդի թըփեր թող բընին քու հիւրընկալ ափի մօտ, սոխակները նոցա մէջ երգեն մինչև առաւօտ։

Մշտադալար ուռիներ սառ ծոցի մէջ քու ջըրին ճկուն ոստն ու տերև թող թաց անեն տապ օրին։

Ափերիդ մօտ երգելու հովիւք թող գան համարձակ, գառն ու ուլը քու վըճիտ ջուրը մըտնին միշտ արձակ։—

Մէջքը ուռցուց Արաքսը, փրփուր հանեց իր տակից, ամպի նըման գոռալով էսպէս խօսեց յատակից.

«Խիզախ, անմիտ պատանի, նիրհես ինչու դարևոր վրդովում ես, նորոգում իմ ցաւերը բիւրաւոր»։

«Սիրելիի մահից յետ ե՞րբ ես տեսել, որ այրին ոտքից գըլուխ պըճնուի իր զարդերով թանկագին»։

«Որի՞ համար զարդարուիմ, որի՞ աչքը հրապուրեմ,—շատերն ինձ են ատելի, շատերին ես օտար եմ»...

«Կար ժամանակ, որ ես էլ՝ շըքեղազարդ հարսի պէս հաղար ու բիւր պըճրանքով փախչում էի ափերէս»։

«Յատակս պարզ ու վըճիտ, կոհակներս ոլորուն, լուսաբերը մինչև այդ ջըրիս միջին էր լողում»։

«Ի՞նչքս մընաց էն օրից, ո՞ր ջըրամօտ գեղերքս, ո՞ր իմ շէն քաղաքից, ո՞ր բերկրալի տեղերքս»։

«Տուրքը ջրի ամեն օր իր սուրբ ծոցէն Արարատ մայրախրնամ ինձ մեռնդ պարգևում է լիառատ»։

«Բայց ես այն սուրբ ջրերով Սուրբ Ակոբի աղբիւրին պիտի ցողեմ արտորաքն իմ ատելի օտարին»։

«Կամ՝ կենատու իմ ջրրով, ափերիս մօտ կրկզած, իւր նամաքը կատարէ թուրքը կամ պարսիկ հոտած»։

«Մինչ իմ որդիք,—ով գիտէ—ծարաւ, նօթի, անտէրունչ օտար աշխարհ յածում են թոյլ ոտքերով կիսաշունչ»...

«Հեռու, հեռու քըշեցին բընիկ ազգըն իմ հայկեան, նորա տեղը ինձ տուին ազգ անկըրօն, մոլեկան»։

«Դոցա համար զարդարեմ իմ հիւրընկալ ափերը, և կամ դոցա հրապուրեմ ճրպռոտ, պըլշած աչերը»։

«Քանի որ իմ զաւակունք այսպէս կումընան պանդուխտ, ինձ միշտ սրգուր կըտեսնէք, այս է անխաբիմ սուրբ ուխտ»...

Էլ չի խօսեց Արաքսը, յորձանք տուեց ահագին, օղակ-օղակ օձի պէս առաջ սողաց մոլեգին։

71. ԲԱԺԱԿ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ

Ահա մթնեց արևմուտքը Հրէաստանի աշխարհին,
Պայծառ օրը տեղի տըւեց երեկոյեան խաւարին.
Արեգական վերջին լուսով դէմ կըփայլէր վառ-խվառ
Գրկած պատած այգիներով Ելէօնին սուրբ կատար։

Երուսաղէմ—փառք հնութեան՝ լերանց վերայ հանգչում էր,
Կարկաչելով Յորդանանը ափերի մէջ թագչում էր,
Մեռեալ ծովը բընաթաթախ աչերն ի վեր ամբարձած,
Համարում էր անթիւ ամպեր՝ երկնից տեսքին ըզմայլած։

Մութը իջաւ... տարածուեցաւ գերեզմանի լռութիւն.
Ծագեց լուսինն ու լոյս տըւեց Գեթսեմանի այգիուն,
Ձիթենիի ծառերի տակ՝ հոգի վերայ տարածուած,
Երեք հոգի խոր քնել են՝ դարդն ու հոգսը մոռացած։

Բայց ուրիշ քուն կաշկանդել էր համայն ազգը մարդկութեան,
Խըրուած, թաղուած մինչի կոկորդ ճահիճի մէջ մոլութեան.
Միայն Մինի սուրբ աչերից քունը հեռի էր փախչում,
Ո՛չ խայթ խըղճի, ոչ աշխարանք նորա հոգին էր տանջում։

Նա անմեղ էր. մոլութենին նա միշտ մընաց անհաղորդ,
Լոկ մարդկութեան համար թափեց այնօր արցունք աչքից յորդ.
Մահագուշակ սառուռ ընկաւ նորա տղկար մարմինին,
Երբ փրկութեան մարդկան ազգի բաժակ տեսաւ առաջին։

«Հայր, գոչեց նա, վիշտը հոգին իմ ճընշում է չարաչար,
«Քանի որ գամ, պըսակ ու փուշ աչքէս անցնում են շար-շար.
«Կուգայ ժամը, ես այդ գիտեմ, գառը կ'լինի ողջակէզ,
«Չի տրտնջալ իւր վիճակէն, կըխոնարհէ գլուխը հեզ։

«Միակ որդիդ պիտի մեռնի, որ ազգ մարդկան ազատէ,
«Անգոհ մարդը նորա գլխին հայհոյանքներ կըթափէ.
«Հայր, Հայր, ինձնից թող հեռանայ այս բաժակը դառնութեան,
«Որոց համար ես պիտ՝ մեռնիմ՝ ըընաւ չ'արժեն փըրկութեան.
«Բայց թէ Որդուդ դառը մահը ազգիդ կուտայ նոր մի կեանք,
«Նոցա անթիւ մեղաց համար լիցի՛ արիւնն իմ փրկանք»։

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

72. ՎԱՅՐ ԸՆԿՆՈՂ ԱՍՏՂԵՐ

«Հայրիկ, ասաց դուստրը հորը, կապույտ երկնքի վերայ որքան աստղեր փայլում են վառ, ասես համար, թիւ չկայ։

Ասում են, որ ամենայն մարդ աստղիկ ունի երկնքում ճշմարիտ է ասա, հայրիկ, իմը որտեղ է փայլում»։

—Այո, դստրիկ, այդ աստղերը ունին հաշիւ ու համար, և մեզանից իւրաքանչիւրն մի աստղ ունի իւր համար։

«Հայրիկ, տես, տես, աստղը թռաւ, հետքից պայծառ գիծ թողեց, աստղիկն ընկաւ երկնքիցը, միւս անգամ այլ չերևեց»։

—Ո՛վ իմ դստրիկ, հանգիստ կացիր, դա մեծատան մի աստղ էր, որ իւր օրում, իւր կեանքումը խիղճ ասածը չըգիտէր. աղքատները նրրա դռնից գիշեր-ցերեկ հալածուած, մի մարդ չըկար նրրան ծանօթ, որ չըլինէր վըշտացած։

«Հայրիկ, տես, տես, աստղը թռաւ, հետքից պայծառ գիծ թողեց, աստղիկն ընկաւ երկնքիցը, միւս անգամ այլ չերևեց»։

—Ո՛վ իմ զաւակ, մի վրդովուիր, դա աղջկայ մի աստղ էր, որ խրատը իւր հոր ու մօր իւր կեանքումը յարգած չէր. նա փախել էր իրանց տնից... մուր էր քըսել տան վերայ... իւր ծնողքը լացացրել, ինքը վատնել անխընայ։

«Հայրիկ, դարձեալ թռաւ մի աստղ, վայր ընկաւ նա երկնքից. հայրիկ, որի աստղն էր արդեօք, որ զրկուեցաւ իւր տեղից։

—Ո՛հ, դստրիկս, հանգիստ կացիր, կեղծաւորի դա աստղ էր, որ իւր օրում ուղիղ մի խօսք մարդու երբէք ասած չէր։ Փարիսական իւր ձևերով աշխարհ խաբեց, զարմացրեց, այդ պատճառով Աստուած նրրա աստղի լոյսը խաւարցրեց։

«Հայրիկ, տես, տես, մի աստղ թռաւ և գիծ անգամ չըթողեց, աստղիկն ընկաւ երկնքիցը, միւս անգամ այլ չերևեց»։

—Ո՛հ, սիրական, խաղաղ մնայ, բռնակալի դա աստղ էր, որ աշխարհը իրան գերի ծնած օրից կարծել էր։ Շատ հալածանք, շատ նեղութիւն պատճառեց նա իւր կեանքում. շատ տուն քանդեց, շատ մարդ զրկեց, գութ չունեցաւ իւր սրտում։

«Ապա այն ինչ աստղ է, հայրիկ, որ այնպէս պարզ վառուում է, նրրա մաքուր պայծառ լոյսը չորս կողմը բակ բռնել է»։

—Ո՛հ, իմ դստրիկ, աղօթք արա, դա ծերունու մի աստղ է, որ իւր կեանքում երբէք մարդու ոչինչ վընաս տուած չէ։ Այն լուսաւոր բակն է նրրա առաքինի գործերը. աղօթք արա, որ երկարին նրրա կեանքի թելերը։

73. ԱԶԱՏՆ ԱՍՏՈՒԱԾ

Ազատն Աստուած այն օրից,
Երբ հաճեցաւ շունչ փչել,
Իմ հոգանիւթ շինուածքին
Կենդանութիւն պարգևել.

Ես անբարբառ մի մանուկ
Երկու ձեռքս պարզեցի
Եւ իմ անզօր թեւերով
Ազատութիւնն գրկեցի։

Մինչ գիշերը անհանգիստ
Օրօրոցում կապկապած
Լալիս էի անդադար,
Մօրս քունը խանգարած,
Խնդրում էի նորանից
Բազուկներս արձակել.
Ես այն օրից ուխտեցի
Ազատութիւնը սիրել։

Թոթով լեզուիս մինչ կապեր
Արձակվեցան, բացվեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ձայնից
Խնդացին ու բերկրեցան,
Նախկին խօսքն, որ ասացի,
Չէր հայր, կամ մայր, կամ այլ ինչ.
«Ազատութիւն» դուրս թռաւ
Իմ մանկական բերանից։

«Ազատութիւն», ինձ կրկնեց
Ճակատագիրը վերևից.
«Ազատութեան դու զինուոր
Կամիս գրվիլ այս օրից։
Ո՛հ, փշոտ է ճանապարհ,
Քեզ շատ փորձանք կըսպասէ.
Ազատութիւն սիրողին,
Այս աշխարհը խիստ նեղ է»։

Ազատութիւն,—գոչեցի,—
Թող որոտայ իմ գլխին՝
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դաւ դնէ թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սիւն,
Պիտի գոռամ, պիտ՝ կրկնեմ
Անդադար՝ Ազատութիւն։

74. ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱՂՋԿԱՅ ԵՐԳԸ

«Մեր հայրենիք, թշուառ, անտէր,
Մեր թշնամուց ոտնակոխ,
Իւր որդիքը արդ կանչում է,
Հանել իւր վրէժ, քէն ու ոխ»։

«Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած,
Իւր քաջ որդոց սուրը արիւնով
Պիտի լինի ազատված»։

«Ահա, եղբայր, քեզ մի դրօշ,
Որ իմ ձերքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղայ,
Արտասուքով լուացի»։

«Նայիր նորան, երեք գունով,
Նըւիրական մեր նշան,
Թող փողփողի թշնամու դէմ,
Թող կործանվի Աւստրիան»։

«Ինչքան կին մարդ, մի թոյլ էակ,
Պատերազմի գործերում
Կարէ օգնել իւր եղբօրը
Զանց չարեցի քո սիրուն»։

«Ահա իմ գործ, ահա դրօշ,
Շուտ ձի հեծիր քաջի պէս,
Գնա փրկել մեր հայրենիք,
Պատերազմի վառ հանդէս»։

«Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ՝ մեռնէ.
Բայց երանի՜, որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհվի»։

«Գնա, եղբայր, Աստուած քեզ յոյս,
Ազգի սէրը քաջալեր,
Գնա, թէև չեմ կարող գալ, –
Բայց իմ հոգին քեզ ընկեր»,

«Գնա մեռիր դու քաջի պէս,
Թող չտեսնէ թշնամին
Քո թիկունքը, թող նա չասէ
Թէ վատ է Իտալացին»։

Ասաց, տուեց օրիորդը
Իւր եղբօրը մի դրօշ,
Մետաքսից էր, ազնիւ գործած,
Ուր երեք գոյն կան որոշ։

Եղբայրն առաւ և ողջունեց
Իւր սիրական քնքուշ քոյր,
Առաւ ղէնքը, սուր, հրացան,
Հեծաւ իւր ձին սևաթոյլ։

—Բուրիկ,—կանչեց քաջ պատանին,—
Մնաս բարեաւ, սիրական,
Այս դրօշակին պիտի նայի
Ամբողջ բանակ իտալեան։

Նա սուրը է ինձ, երբ մկրտված
Արտասուքով ու կնքած,
Դու յանձնեցիր ինձ յիշատակ,
Հայրենիքի նուիրված։

Թէ մեռանիմ, դու մի սգար,
Իմացիր որ տարեցի
Դէպի մահու արքայութիւն,
Իմ հետ քանի թշնամի։

Ասաց, վազեց դէպի հանդէս
Աւստրիացոց յանդիման,
Իւր արիւնով գնել յաւէժ,
Ազատութիւն իտալեան։

Մ. ՆԱՀԲԱՆԴԵԱՆ

75. ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

—Աչքներդ լոյս լինի, սանահէր Բարկէն, ասաց Գարեգինը. պիպէր, լաւ թաքուն-թաքուն բաներ ունիս։

«Դէ, քաւոր ջան, մէկէլ չուզեցի քեզ նեղութիւն տամ», պատասխանեց Բարկէնը։

—Շատ ուրախ եմ, ասաց Գարեգինը. շատ լաւ էք արել։ Ո՞ւմ աղջիկն է։

«Մանդակունենց Արմենակի»։

—Ես ու իմ Աստուածը արժան է, ասաց Գարեգինը. Աստուած շնորհաւոր անի. դէ բերէք նշանը տեսնենք։

Այն բոպէին մէջտեղ բերին մի մատուցարան, լիքը քաղցրեղէնով՝ չորացրած մրգեղէն, չորս գլուխ Իսպահանու շաքար, մի-քանի հատ լաւ նուռը, մի կարմիր չաղրաթ [1]), մի գեղին Բաղդադի բանի հատ լաւ նուռը, մի կարմիր չաղրաթ [1]), մի գեղին Բաղդադի պանի հատ լաւ նուռը, մի կարմիր չաղրաթ [1]), մի գեղին Բաղդադի աղուխ, ոսկի մատանին տրանումը կապած, տասներկու հատ էլ պաճախլու [2])։

—Աստուած շնորհաւոր անի, մօտ քաշելով ասաց Գարեգինը. յետոյ աղուխները ձեռն առնելով, աւելացրեց. սանահէր Բարկէն, երկու աղուխն էլ նո՞ր ծէս է։

---

[1]) Չաղրաթ—մետաքսէ մեծ թաշկինակ, հարսի գլխին գցելու։ [2]) Պաճախլու—պարսկական ոսկէ դրամ։

«Չէ, քաւոր Ջան, ասաց Բարկէնը. էդ նորա համար եմ դրել, որ հրամանքդ ինչպէս կարգադրես, էնպէս անենք. եթէ երեսը կալ պիտի պսակենք, չաղրաթը տանենք, իսկ եթէ բաց՝ Բաղդադի աղլուխը. ես միքիչ ուզում եմ, որ մեր հին օրէնքովն երթամ, բայց սանամէրդ համաձայն չի. երբ-որ տեսաւ թէ իրան խօսքին ականջ չեմ անում, ասաց՝ թող քաւորիս կամքովը լինի»:

—Հեռացրէք չաղրաթը, ասաց Գարեգինը. Աստուած պատկեր է տուել, որ երևայ, երես ծածկելը ոչ մի երկրում չկայ. ինչո՞ւ պէտք է հէնց մեր հայերիս մէջ լինի. դա թուրքից մնացած սովորութիւն է:

Չաղրաթը յետ դրին: Այնուհետև մի ջահել տղայ մատուցարանը դրեց գլխին, գաւը ձեռն առաւ և գնացին նոր խնամոնց տունը:

Նրանք էլ իրանց բարեկամներին հաւաքած սրանց էին սպասում:

—Բարի իրիկուն ձեզ, ներս մտնելով ասացին սրանք:

«Ա՜յ, Աստուածու բարին ձեզ. դուք բարի, հազար բարի՝ վերև համեցէք», առաջ գալով ասաց աղջկայ հայրը:

Յետոյ բարեկամները նստոտեցին ընդունուած կարգով. պատուաւոր տեղը բռնեցին տղայի բարեկամները. նրանցից յետոյ նստեցին աղջկայ բարեկամները. քաւոր Գարեգինը բազմեց ամենքից վերևը դոշակի վրայ, իսկ երկու նոր խնամիքը ամենքից ներքև տեղ բռնեցին:

—Արմենակ ապէր, ձայն տուեց Գարեգինը. մենք ուզում ենք՝ որ իրար հետ բարեկամութիւն հաստատենք, դու ինչպէս ես կամենում:

«Ես իմ կամենալուցը պրծել եմ, պատասխանեց Արմենակը՝

—Բաս որ այդպէս է, Աստուած շնորհաւոր անի, ասաց Գարեգինը ու մատուցարանի երեսը բաց արեց:

—Աստուած շնորհաւոր անի, ձայն տուին ամենքը:

—Մեր ադաթումը [1]) չկայ, որ բերենք հարսնացուին էլ հարցնենք ու այնպէս նշանը մատը դնենք, ասաց Գարեգինը. մեր աղջիկները ուրիշների պէս չեն, իրանց հօրն ու մօրը հնազանդ են. սրա համար էլ միտք անել պէտք չի՝ թէ աղջկայ սիրտը ինչպէս է: Այ լսեցէք՝ մեր նշանը սա է. մի ոսկէ մատանիք (ասաց՝

[1]) Ադաթ—սովորոյթք:

վեր կալաւ, ցոյց տուեց ու վեր դրեց). մի Բաղդադի աղլուխ, տասներկու էլ ոսկի. Աստուած շնորհաւոր անի:

Յետոյ իրանց բերած գինուցը մի թաս ձեռն առաւ ու ասաց. «Սանահէր Բարկէն, աչքդ լոյս լինի, Աստուած քեզ բաշխի, իրար հետ ալևորին, իրար հետ պառաւին, մի բարձի ծերանան, հնազանդ լինին, սէր-միաբան ապրին, հոգ են՝ ոսկի դառնան: Սանահէր Արմենակ, քո աչքդ էլ լոյս, Աստուած փեսիդ էլ, աղջկանդ էլ քեզ բաշխի: Բարեկամներ, ողջ լինիք. Աստուած այս ուրախութիւնն ամեն մարդի տան էլ հանդիպեցնի»... Ասաց ու խմեց:

—Անուշ, անուշ, քաւոր Գարեգին. քու աչքն էլ լոյս. այս ուրախութիւնը քոնն է. կարմիրդ կապենք. մի օր այս ուխտը քո դռանն էլ չոքի, ձայն տուին այստեղից, այնտեղից:

Յետոյ ամենքն էլ մի-մի թաս գինի խմեցին ու աչքալոյս խօսեցին:

Նշանից յետոյ հացը քաշեցին [1]). լաւ պատրաստութիւն էին տեսել խնամիքը: Ամեն թասի վրայ բացի աչքալուսից ու բարեմաղթութիւններից ուրիշ բան չկար:

Հացից յետոյ Գարեգինը հարցրեց Արմենակին. Ե՞րբ էք կամենում որ գանք, բարկ [2]) բարիշենք:

—Երբ ուզում էք եկէք, պատասխանեց Արմենակը:

Լաւ, ասացին, էգուց իրիկուն կըգանք բարկը կըվերջացնենք:

Միւս առաւօտ, լուսաբացին, սանահօր տանից եկան Գարեգնին կանչեցին, որ գնան, աղջկայ տիրոջ դռանը աչքալոյս խմեն: Վեր առան մի քիչ մաղայ [3]), մի շիշ արաղ ու գնացին, աղջկայ հօր շէմքումը մի-մի թաս աչքալոյս խմեցին:

Երեկոյին Գարեգինը միքանի բարեկամների ու տղայի հօր հետ գնացին խնամոնց տուն:

—Սանահէր Արմենակ, սա մեր պապերից մնացած կարգ է և դուք, ինչ որ կամենաք, պէտք է պահանջէք մեզանից. ինչ էր ուզում. մի վախենաք, փառք Աստուծու, տեղը լիքն է. ողջ լինի սանահէրս՝ այնքան աշխատել է, որ ձեզ էլ է բաւական, մեզ էլ:

[1]) Հացը քաշել—սուփրա գցել, սեղան պատրաստել: [2]) Բարկ—այն դրամը, որ փեսայի հայրը տալիս է հարսի հօրը բաժինքի պատրաստութիւնները հոգալու համար: [3]) Մաղայ—օղու հետ բերուող չոր միրգ, շաքարեղէն, քաղցրաւենիք:

—Ձեր ողջութիւնն եմ ուզում, պատասխանեց Արմենակը. ես իմ փոխարէն հաւատարմատար եմ նշանակում մեր Ներսէհին. նա ինչ կարգադրութիւն անի, ինձ ընդունելի է։

—Որ այդպէս է, ասաց Գարեգինը, Ներսէհ եղբայր, հրամայիր, տեսնենք. բանը քեզ վրայ մնաց. մենք ուզում ենք էգուց բաղաք գնալ, որ տակի շաբթին [1]), թէ Աստուած յաջողի, հարսանիք անենք. ի՞նչ ես կամենում։

—Քաւոր Գարեգին, պատասխանեց Ներսէհը. շատ լաւ ես հրամայում, քեզանից կ'ուզեմ քսան մանէթ փող, մի ծիրանի զանաւուզ [2])՝ մօրը կաթնագին, մի մահութ չուխացու՝ հօրը, տասը լիտր միս, հինգ լիտր բրինձ, մի լիտր իւղ, մէկ էլ ձեր սաղութիւնը. եթէ հարսանիքը պասի նստացնէք՝ հինգ լիտր միս, երեք լիտր ոսպ։

— Շատ լաւ, ասաց Գարեգինը. փողն աչքներիս վրայ, կը տանք, խալաթներն էլ հետը. բայց մնացած բաները չենք տալ. հիմի դրանք վերացել են. մեզ համար ամօթ է, որ զուռնաչին ածելով ընկնի գեղի մէջը, թէ ես բախու [3]) եմ տանում, եթէ կամենաք քսանըհինգ մանէթ փող կըտանք. իսկ այդ բաները չէ։

—Թող քո ասածը լինի, համաձայնուեց Ներսէհը, և բաժակը լցնելով, ասաց. Աստուած շնորհաւոր անի, ու խմեց։ Ամենքն էլ նրան հետևելով, մի-մի բաժակ գինի խմեցին։ Բարկէնը հանեց քսանուհինգ մանէթը և տուեց Արմենակին։

Միւս օրը խնամին ու քաւորը գնացին Երևան ճոթն առան և ինչ որ հարկաւորն էր՝ բերին. հարսանիքի շորերն էլ տուին այնտեղ կարելու։

Գ. ՊՈՕՇԵԱՆ

[1]) Տակի շաբթին—եկող շաբթին։ [2]) Ղանաւուզ—մետաքսէ կտորի մի տեսակը։ [3])Բախու—փեսայի հօր կողմից հարսի հօրը տուած հարսանիքի ուտելիքը։

76. ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

I

Տակի շաբթի չորեքշաբթի օրը սանահէր Բարկէնը իմաց տուեց քաւոր Գարեգինին, որ էգուց իրիկուն հարսանիքի տաշտադրէք [1]) է, պատրաստ լինի, որ խաչեղբայր գայ։

—Շատ բարի, ասաց Գարեգինը. մենք խաչից փախչող չենք, միամիտ լինէք։

Միւս օրը տղի բարեկամները Գարեգնի ու նրա եղբօր հետ գնացին տաշտադրէքի։ Հէնց որ նրանք ներս մտան, տէրտէրը համեցէք արեց, իրա կշտին նստացրեց ու հացը քաշիլ տուեց։ Բողրաշի վրայ տէրտէրը մի թաս գէնի առաւ ձեռը ու ասաց. «Օրհնեալ լինիք, Աստուած շնորհաւոր արասցէ. պարոն Բարկէն, աչքդ լոյս եղիցի. բարեկամներ, ձեր աչքն էլ լոյս եղիցի. գիտէք ինչ կայ, որդիք. ձեր բարի սովորութիւնն է, որ այս երեկոյ տաշտադրէք էք անում, այսինքն թէ կամենում էք իմաց անել, որ էգուց իրիկուն հարսանիք է։ Ի հարկէ պարոն Բարկէնի գլուխը խառնուած կըլինի, չի կարող մեզ կառավարել. մի ձեռը ծափ չի տալ. պէտք է որ միքանի բարեկամներ օգնական լինիք նորան և մեզ էլ այս քանի օրս կառավարէք։ Պարոն Բարկէն, ուզում ես մեզ էլ այս քանի օրս կառավարէք։ Պարոն Բարկէն, ուզում, որ կառավարիչ նշանակենք»։

Բարկէնը ցոյց տուեց կառավարիչի համար իւր փեսայ Գուրգէնին, նրան օգնական իւր հօրեղբօր տղայ Վաղարշին. մուճուր (տնտես) ընտրեցին Արամին և նրան տուին երկու օգնական. Յետոյ տէրբացի սորանից նշանակեցին և մարդ հրաւիրողներ։ Յետոյ տէրտէրը վեր առաւ բաժակն ու ասաց. «էս մէկ թասը խմենք պարոն Գուրգէնի կենացը՝ բարով կառավարի»։ Յետոյ կարգով խմեցին մուճուրի ու օգնականների կենացը և հացը վեր քաղեցին։

Միւս օրը, արևը որ միքիչ բարձրացաւ, հարսանիքի տանից եկան խաչեղբօրը կանչեցին, որ գայ մնացուն մորթելիս ներկայ լինի։ Երբոր եկաւ, մէջտեղ բերին մի մեծ եզը, վայր գցեցին և

[1]) Տաշտադրէք ասում են այն երեկոյին, որի միւս օրը հարսանիքը պէտք է սկսի. որովհետև այսօր են թխում հարսանիքի հացը, որի ալիւրը մաղելուս՝ եօթը տանից ազատ աղջիկ են կանչում, որ նրանք ամենքը մի-մին մաղ մաղեն տաշտի մէջ։ Սրա համար ասում են այս երեկոյին տաշտադրէք։ Այս երեկոյին ընտրում են հարսանեաց բոլոր կառավարողներին և ծառայողներին իրանց մերձաւոր բարեկամաց խորհրդաւորութեամբ։ Ծան. հեղին.

զուռնաչուն հրամայեցին, որ մորթելու եղանակն ածի։ (Արիւնը գալիս՝ Գարեգինը մի բաց կողպէք թաթախ արեց մէջը, կողպեց, բանալիքը ջէրը դրեց [1]) ու վերադարձաւ տուն)։

Իրիկնապահին, արևը որ միքիչ կախ ընկաւ, փեսան միքանի ազապների հետ, ձի նստած, եկաւ խաչեղբօր տունը, դափ ու զուռնէն առաջին ածելով։ Այդտեղ պատրաստած էր տաք ջուր լողանալու համար։ Լողանալուց յետոյ՝ հագաւ թագաւորական զգեստը և Գարեգնի ու միւս ազապների հետ ձի նստեցին, դափ ու զուռնէն առաջներին ածիլ տալով, գնացին Մողնի ուխտ անելու։ Զուռնաչիքը սրբատեղից հեռու մնացին, իսկ նրանք գնացին վանքը, համբուրեցին և այնտեղ նստող հայր-սուրբին համեցէք արին հարսանիքին. նա էլ շնորհակալութիւն արեց, օրհնեց և ասաց, որ իր բաժինը իրանք քէֆ անեն։

Վերադարձին տղայքը, հէնց որ Աշտարակին մօտեցան, գիւղի գլխին, մի տափարակ տեղ սկսեցին ձի խաղացնել, իրանց շնորքը ցոյց տալ. յետոյ եկան, Գարեգնենց դռանը վէր իջան։ Եկան, նստեցին, խաղն ու տաղը չաղ արին։

Դեռ հացը չքաշած, դալլաքն եկաւ՝ փեսայի ու մնացած ազապների երեսը վէր արեց։ Յետոյ հացը քաշեցին։ Դէ արի հիմիկ ու տես թէ մեր ազապներն ինչ քէֆի են. մեծ մարդ չկայ մէջները, բոլորը հասակակից տղայք են, ոչ-ոքից չեն ամաչում. այնպէս են իրար բերնից խաղն ու տաղը առնում ու երգում, այնպէս են լեզգի և ուրիշ զանազան պարեր պարում, որ կասես թէ այս տղայքը միշտ պարապ ու հանգիստ են եղած, յոգնածութիւն չեն տեսած։

Հացից յետոյ մեղրամոմը բաժանեցին ազապներին. բոլորը ոտի կանգնեցին, մոմերը վառեցին, զուռնաչին ածեց։ Գարեգնի քոյր Անուշը մի Բաղդադի աղլուխ ձեռին դուրս եկաւ, պարեց, յետոյ մօտեցաւ փեսային, գլուխ տուեց, երկու անգամ կրծքին խաչմերուկ քաշեց և աղլուխը կապեց փեսայի պարանոցը. աղլուխի մի ուսը ամրացրեց աջ ուսի վրայ, միւս ուսը ձախ գօտկատակին։

Սա եղաւ փեսի առաջին ուսակապը (յուսբանդը), որ է նշան նորափեսայութեան։

[1]) Այս կողպէքը խաչեղբայրը բաց է անում նարօտը յետ անելու ժամին։

Յետոյ փեսան խնդրեց Սօսին, որ այս երեք օրը նեղութիւն կրի, իրան փեսեղբայր լինի։ Նա էլ յանձն առաւ ու թուրը կապեց մէջքը, մի գաւ գինի, մի թէփշով չոր մրգեղէն ձեռն առաւ ու դուրս գնացին։ Առաջից գնում էին ազապները՝ տաղ ասելով և թմբուկ ածելով. նրանց յետևից—փեսեղբայրը. յետոյ խաչեղբայրը, ապա փեսան. սա էր ընդունուած կարգը։ Գնում էին եկեղեցի։ Ճանապարհին որքան ազապ ընկերներ էին պատահում, փեսայի հետ պռօշտի էին անում և ասում. վաճառքդ շնորհաւոր լինի, և միանում էին գնացողների հետ։ Եկեղեցու դռանը դափ ու զուռնէն կտրեցին, ներս մտան, ուխտ արին, նորափեսէն պարզերեսութիւն խնդրեցին։ Վերադարձին գնացին գիւղի աղաների և իրանց հիւանդ բարեկամների տները. նրանց էլ հարսանիք հրաւիրեցին։ Նրանցից շատերը մի-մին յուսբանդ էին կապում փեսայի շնչին։

Հարսանիքը այս երեկոյ նստեց (սկսուեց)։ Փեսեղբայրը խաչեղբօրն ու փեսային ներս տարաւ մեծ տունը, նրանց համար առանձնապէս պատրաստած պատուաւոր թախտի վրայ կանգնացրեց։ Տունը լիքն էր հիւրերով։ Մեծ տուն էր. կըտանէր մինչև երկուհարիւր հոգի։ Մի կողմը կարգին նստած էին տղամարդիկը. միւս կողմը խոնուած էին կանայք իրանց երեխաներով։ Աղմուկը քանի գնում՝ սաստկանում էր։ Խեղճ տէրտէրը ճարահատուած ձայն տուեց. «պարոն կառավարիչ, Գուրգէն եղբայր, հաց բերէք»։

—Տէրտէր ջան, աջիդ մեռնիմ, միքիչ համբերիր, պատասխանում է Գուրգէնը։

Վերջապէս հացը քաշեցին։ Տէրտէրը սեղանն օրհնեց և ամենքը սկսեցին վայելել։ Նորափեսան իրան երկու ընկերներով բարձի սկսեցին վայելել։ Նորափեսան իրան երկու ընկերներով բարձի վրայ կանգնած է. մինչև հացկերոյթը չվերջանայ, մեծամարդը դուրս չգնայ, նրանց նստել չկայ։

Ուրախութիւնը քանի գնաց՝ սաստկացաւ։ Փլաւը մատուցանելիս խաչեղբօր տանից խոնչայ եկաւ դափ ու զուռնով, խոնչի հետ էլ խաչեղբոր ընտանիքը. մի պօղնոց լիքը քաղցրեղէն էր, մի թղթով հինայ, հարսի ու փեսի ձեռները ներկելու համար, երկու գլուխ շաքար, մի գաւ էլ գինի. պօղնոցի չորս անկիւնում չորս մոմ կար վառած։ Բերին՝ տէրտէրի առաջին վեր դրին։ «Շէն կենայ մեր խաչեղբայրը», ասաց տէրտէրը։ Երկու փոքրիկ ավսէի վրայ քաղցրեղէն ածեց, բաժակը մէջը դրեց, խաչեղբօր գինուցը

ցրեց և դորանով խմեց Նորափեսի ու խաչեղբօր կենացը։ Հիւրերը հետևեցին տէրտէրի օրինակին։ Գարեգինը փեսայի կողմից շնորհակալութիւն արեց։ Հացկերոյթը վերջացաւ. զուռնաչին ածեց դուրս գնալու եղանակը և մարդիկ ցրուեցան իրանց տները։

Մարդկանցից յետոյ կանայք հացի նստեցին։ Թող սրանք էստեղ հաց ուտեն, մենք գնանք հարսի տունը։

III

Հարսի հայրն էլ իւր բարեկամներին էր կանչել։ Մի մեծ հացկերոյթ էլ նա էր պատրաստել։ Հէնց որ զուռնէն եկեղեցուց փեսային իրանց տուն հասցրեց, գնաց հարսի քեռու տունը։ Հարսնացուն, ըստ սովորութեան, այդ երեկոյ պէտք է իրանց տանը չլինի. բարեկամի տանից հանդիսաւոր կերպով նրան պէտք է իրանց տուն հասցնեն. զուռնէն հասաւ թէ չէ, քեռու աղջիկը բերեց մի գլխաշոր, մի-քանի քսակ, մի տուլի լաչաք, դրեց հարսի առաջ իբրև ընծայ. յետոյ ինքը մնացած աղջիկների հետ, դափ ու զուռնէն ածելով, գնացին հարսի հօրանց տուն։ Յետոյ զուռնէն ուղարկեցին փեսանց տուն, որ խաչեղբօր խոնչան բերի։ Այնուհետև զուռնէն ամբողջ երեկոյ պէտք է մնար հարսի հօրանց տանը։ Փեսի տանը եղած աղապ տղաներից շատերն էլ զուռնի հետ հարսնատուն գնացին։ Ուրախութիւնը երկու տան մէջ էլ քանի գնում՝ սաստկանում էր։ Այնտեղ հարս ու աղջիկ զուռնի տակ տեսակ տեսակ պարեր էին պարում. այստեղ տղայք ու աղջկերք, կուռ կռան տուած, «լէ-լէ» կանչելով, եալլի էին տալիս. ամեն կնիկ իւր աղջկանը հրապարակ էր հանում։ Եալլիբաշի Սօսը «լէ-լէ» կանչելով, մի ձեռով հարևանի կուռը բռնած, միւս ձեռին մի մեծաքսէ աղլուխ պտոյտ տալով, երբեմն-երբեմն էլ որ մտիկ չէր տալիս եալլու մէջ մտած Վարդիթերին, էշխիցը խելացնոր էր դառնում։ Վարդիթերն էլ, ճշմարիտ է, պարի մէջն էր, բայց միայն ոտներն էր ժաժ տալիս՝ աչքն ու միտքը Սօսի վրայ էր։ Ուրախութիւնը շարունակուեց մինչև կէս գիշեր։ Աքաղաղները երեք բերան կանչել էին, սրանք դեռ աղջիկ էին խաղացնում։ Վերջապէս կառավարիչը ձայն տուեց, որ հինէն բերեն։ Նոյն ժամին մի ազապ տղայ գնաց հինի տեփուրը գլխին դրեց և խաղալով բերեց փեսայի առաջը։ Տեփուրի միջին խաչաձև փռած

էր երկու լաւաշ. լաւաշների վրայ դրած էր մի աման հինայ, մի աման էլ մաթ (բաքմազ)։ Այդ բոլորին բոլոր պսակուած մարդիկ հեռացան, իսկ աղապները հաւաքուեցին, փեսի առաջին չոքեցին։ Սօսը մօտ եկաւ, թևերը յետ ծալեց և փեսի երկու մատը բռնեց։ Համեցէք, ձայն տուեց նա, Նորափեսան ինչքան բարեկամներ ունի, բոլորդ եկէք՝ հինէն գնում ենք։

Առաջ եկաւ փեսի պառաւ տատը, կանգնեց, օրհնեց. որդի, Սիմոն ծերունի դառնաս այս տանը, հայր Աբրահամի օրհնանքը քեզ վրայ լինի. քո գործին արի լինիս. իմ տարսը հասնիս. հող բռնես՝ ոսկի դառնայ, լեռ գնաս՝ կանաչի. ճամբիդ փունջ մանիշակ բանի. էտոյդ սուր լինի. բահդ սարքին լինի. շատ դատես՝ էլ շատ ուտես։

Պառաւը գնաց. յետոյ եկաւ հայրը, հօրեղբարքը... օրհնեցին ու գնացին։

Օրհնանքը որ պրծաւ, Սօսը պինդ հուպ տուեց փեսի երկու մատը ու ասեց. խաչեղբայր, ցնծայ. այս աղապները քո պարտականը չեն, որ փեսի առաջին ծառայութիւն են անում։

Գարեգինն էլ, ինչպէս իրանց սովորութիւնն էր, պատասխանեց. բարիկենդանին մի լաւ ոչխար կ'առնեմ, փեսի հետ միասին կ'երթանք, քէֆ կ'անենք։—Շէն կենայ խաչեղբայրը, ձայն տուեց Սօսը. յետոյ մատը թաթախ արեց հինի մէջ, փեսի աչու տուեց Սօսը. յետոյ մատը թաթախ արեց հինի մէջ, փեսի աչու ձեռը հինայ դրեց. իսկ ձախ ձեռը թողեց. հարսի ձեռները հինայ դնելուց յետոյ, այդ ձեռն էլ հինայ կը դնեն։

Նորափեսի մի ձեռը որ հինայ դրին, վեր կալան ու դափ ու զուռնով գնացին հարսի ձեռն էլ հինայ դնելու։ Գնացողների հետ էին փեսի քոյրը, խաչեղբօր քոյրը, մէկ էլ միքանի բարեկամ տղայք։ Հարսանքատունը դատարկուեց։ Այդ ժամանակ միայն տղայք։ Հարսանքատունը դատարկուեց։ Սրանց համար բերին, փեսի ու խաչեղբօր առաջը հաց դրին։ Սրանց համար բերին, փեսի ու խաչեղբօր առաջը հաց դրին։ Սրանց համար լաւ-լաւ բաներ էին պատրաստել՝ գաթայ, հալուայ, հաւի միս, խորոված սուկի ու անուշեղէններ...

IV

Միւս օրը, լուսաբացին, կառավարիչն եկաւ հարսանքատուն և տեսաւ, որ իրան հրամանի համեմատ բոլոր կերակուրների և տեսաւ, որ իրան հրամանի համեմատ բոլոր կերակուրների պատրաստութիւնը տեսնուած է։ Ինքն էլ իւր կողմից սկսեց նոր

կարգադրութիւններ անել. պատուիրեց զարթեցնել փեսին ու խաչեղբօրը. տղայք ուղարկեց որ գնան հիւրերին հարսանքաճաշի հրաւիրեն. զուռնաչուն էլ հրամայեց սնարի ածել, այսինքն առաւօտեան եղանակը, որ ամենքն իմանան թէ այդ տանը հարսանիք կայ. ինքն էլ Բարկէնի հետ մտաւ մառանը, գինու կարասների ծէփերը պոկեց, համերը տեսաւ՝ թէ ո՞րն է լաւը. տէրտէրին էլ ապսպրեց, որ գնայ հարսի տունը. ինքն էլ մսի լաւ-լաւ տեղերից միքանի թիքայ խորովիլ տուեց, Բարկէնի հետ նհար (նախաճաշիկ) արին. դրանից յետոյ հաց ուտելու ժամանակ չէին գտնիլ:

Արևը քիչ-քիչ սկսեց բարձրանալ. պատուելի հիւրերը հաւաքուեցան. մէջ բերին քթէթը (հալաւը, հանդերձը), երեսի շորը յետ քաշեցին, մտիկ տուին, մաշիկների մէջ չամիչ լցնիլ տուին, մին-մին թաս արաղ խմեցին ու վեր կացան դէպի խնամոնց տունը: Ամենից առաջ գնում էր դափ ու զուռնէն. յետոյ մի տղայ քթէթը գլխին գնում էր պար գալով. դրա յետևից փեսեղբայրը խաչեղբօր ու փեսի հետ՝ փեսեղբօր ձեռքին մի սինու վրայ երկու հատ մեղրամոմ կանաչ ու կարմիր նարօտով փաթաթած, իսկ դրանց յետևից մնացած հիւրերը:

Հարսի հօրանց տանը սիրով ընդունեցին նոր բարեկամներին, վերև նստացրին և տէրտէրը հալաւն օրհնեց:

Զուռնէն ածեցին. մինչև որ հարսը կըհագնուէր, սկսեցին աղջկերանց պար ածել: Յետոյ բերին փեսի համար նշանակուած ընծաները: Տեփուրի մէջ դրած էր երեք ջուխտ նախշուն գուլպայ՝ փեսին, խաչեղբօրը ու փեսեղբօրը, երկու կարմիր ֆաս՝ փեսին ու խաչեղբօրը, երկու էլ երեսսրբիչ:

Կանանց շոր հագնիլը ինչքան շուտ լինի, մի ժամ կըքաշի, ուր մնաց որ հիմի պատիկ հարսին են զարդարում... Երկու ժամից յետոյ միայն եկան, խաչեղբօրը կանչեցին, որ գնայ, հարսի գօտիկը կապի: Գարեգինը գնաց, հագցնողներին սովորական տուրքը վճարեց. յետոյ առաւ գօտիկը ու, պինդ կապ տալով հարսի մէջքին, ասեց. նշանածիդ հետ այսպէս պինդ սէր ունենաս:

Հարսի ծնողքն եկան, վերջին օրհնանքը տուին. յետոյ նրան կանգնացրին երդկի տակը ալ լաչաքը երեսը քաշած: Տէրտէրը մօտ եկաւ հարս ու փեսին ձեռ-ձեռի տուեց և ճանապարհ ընկան դէպի եկեղեցի: Տարանին (եղանակը) ածեցին. բարեկամների սիրտը փուլ եկաւ. մի կողմը տղայի տէրերը ծափ են տալիս, ուրախանում, միւս կողմը աղջկայ տէրերը, թաշկինակները աչքներին, հառաչում են ու հեծում: Տարանը, ձայն են տալիս տղատէրերը ու աղջիկատիրոջը ծաղրում: Շէմքից դուրս տանելիս զուռնաչին ոտը դէմ արեց ու ամենայն ուժով տարանին զլեց: Հարսի հայրը մի ջուխտ գուլպայ բերեց, կոխեց զուռնաչու ջէրը, որից յետոյ նա փոխեց ածելու եղանակը ու առաջ գնաց: Եկեղեցու մօտ զուռնաչին սուս կացաւ: Այստեղ էլ ժամհարն է կատաղել. ժամի դուռը բաց չի անում: Գարեգինը միքանի սև փող տուեց նրան ու ներս մտան:

Պսակը վերջացնելուց յետոյ, տէրտէրը բերանացի էլ օրհնեց նրանց, վառեց մոմերը, մինը թագաւորին տուեց, մինն էլ խաչեղբօրը, խաչն էլ դրեց թագաւորի գլխածալը:

Ժամի դռնից դուրս գալիս, փեսեղբայրը թուրը հանեց, դռան գլխին բռնեց, նորապսակներն անցկացան. միևնոյն բանը նա պիտի անէր ամենայն անգամ, երբ նորապսակները ներս մտնելու լինէին որևէ դռնից: Զուռնաչին ածեց «արեգական արդարութեան» շարականի եղանակով և ամենքը դիմեցին դէպի թագաւորի տունը: Հանդիսաւոր գնացքի ժամանակ ում դռնով անց էին կենում, տանտէրը դուրս էր բերում մի աման ձուաձեղ ու մի գաւ գինի, ժամաւորին բաժանում, մի-մին պատառ էլ խաչեղբօրն ու թագաւորին ուտացնում: Բայց խաչեղբայրն ու թագաւորը իրարից շատ մօտիկ պէտք է գնային, որ արանքներից մարդ չանցկենայ. եթէ, Աստուած մի արասցէ, ոքմին անցկացաւ, էլ երեխայ չի լինիլ նրանց:

Այսպէս քէֆեր անելով եկան-հասան թագաւորի հօր տուն: Փեսայի հայրը, հօրեղբայրը, բարեկամ մարդիկ առաջ եկան, համբուրեցին ու պարելով ներս տարան բակը. պարում էին նմանապէս այդտեղ եղած բոլոր ազգ տղայքը: Այստեղ էլ մօտ բերին աւանդական ձուաձեղը. տեփուրի վրայ դրած էր մի ամանով կրակ, որի մէջ ծխում էր անուշահոտ խունկը. մուճուրը երեք անգամ պտտացրեց նորապսակների գլխովը ու ներս տարաւ տուն: Յետոյ առաջ եկան բարեկամ կանայք, համբուրեցին նորապսակներին, մի-մի կտոր շաքար դրին բռները, իրանց խալաթը գցեցին հարսի գլխին ու մէջտեղ անցան պար գալու: Թագաւորի հայրն ու մայրն էլ կուռ-կուռի տուած պարեցին, խնդացին, պաչպչորեցին իրար: Ուրախութիւնը ընհանուր կերպարանք ստացաւ:

Վերջապէս ներս տարան թագաւորին ու թագուհուն, որ թախտի վրայ կանգնացնեն. բայց այստեղ էլ մի կրակ ու պատիժ կար. մի ութ տարեկան սիրուն տղայ նստել է բարձի վրայ ու վեր չի կենում։ Քիչ բան չկարծէք. երեխան նստել է որ նորապսակների աչքը առաջին անգամ տղայ տեսնի, նրանց առջևնեկը տղայ լինի։ Խաչեղբայրը հանեց մի-երկու սև փող դրեց երեխայի բուռը ու վերկացրեց։ Զուռնէն կորեցին։ Տէրտէրը վերջացրեց պսականիչը։ Թագաւորի մեծ քոյրը մի խումբ ջահէլ աղջիկների հետ պարելով մօտեցաւ նորահարսին, կուռը բռնեց ու ներս տարաւ նրա համար պատրաստած սենեակը՝ Թախտի վրայ կանգնացնելու։ Մի փոքրիկ սիրուն աղջիկ էլ այստեղ էր նստել հարսի բարձի վրայ։ Սա էլ ուզում է ասել, թէ ամենքն էլ որ տղայ բերեն, ո՞ւր կրհանի. առաջ տղայ տեսար, թող առջևնեկդ տղայ լինի, ինձ էլ տես, որ աղջիկ էլ ունենաս։ Հարսնեղբայրը ջէրիցը մի քսակ հանեց, տուեց երեխային, վերկացրեց ու հարսին կանգնացրեց իրան տեղը. ինքն էլ նստեց նրա կողքին. մինչև հարսանիքի վերջանալը նա պէտք է մնայ աղջկերանց մէջ։

Հարսին թախտի վրայ կանգնացնելուց յետոյ, մօտիկ ազգական կանայք եկան, մի-մի ընծայ տուին և առաջարկեցին նստել. առաջ եկաւ քաւորամէրը, հարսի ձեռը մի փարայ դրեց ու առաջարկեց նստել։ Յետոյ եկաւ սկեսուրը. որդի ջան, ասեց, տունս քոնն է, տեղս քոնն է, քունճ ու պուճախս քոնն է, դու իմն ես, ես էլ քոնն եմ. մի ամաչիլ, նստիր, ասեց ու մի ջուխտ արծաթէ քորոց դրեց բուռը,—թուշը պաչեց յետ դառաւ։ Յետոյ եկան միւս կանայք, համբուրեցին, մի-մի բան ընծայեցին ու իրաւունք տուին, որ նստի. նա էլ նստեց։

V

Հարսանիքի պսակաճաշն է. բարեկամներից զատ, գիւղումն ինչքան լաւ մարդիկ կան՝ կանչուած են։ Տունը մինչև դուռը երեք շարք նստոտած են։ Վերի գլխին նստած է Ստեփան աղան. նրա խօսքը թրի պէս կտրուկ է, ինքն էլ մարդի սիրտ բաց անող, ուրախութիւն սիրող։ Բարկէն, շնորհդ կտրուի, ժողովրդին նստացրել ես այստեղ մասլահաթի. շուտ արա, հաց բեր։ Կառավարիչ, քու կառավարութիւնդ գլխովդ դիպչի. որ այդպէս պէտք է

ուշացնէիր, ընչո՞ւ չէիր մեզ ասում, որ առաջ մեր տներումը հաց ուտենք, յետոյ գանք։

—Ամաչն, աղա՛յ ջան, միքիչ էլ համբերիր. խնամիքը դեռ չեն եկել, ասում է կառավարիչը. այ տղայ, մին էլ վազեցէք։

Միքանի բոպէյից յետոյ հարսի հայրը իւր մօտիկ բարեկամների հետ ներս են մտնում և բռնում են իրանց համար պատրաստած տեղը։

—Դէ՛, քու բրդի կողդ քեզ խռով, ասում է Ստեփան աղէն Արմենակին. ըսկի ամաչում էլ ե՞ս. թագաւորը թախտին, խաչը գլխին կանգնած է, էս բոպէիս էլ քո փեսէդ է. խանչալիդ քարը վեր կընկնէ՞ր, որ գլուխ տայիր. դէ՛, վեր կաց, գլուխ տուր էս սահաթիս, շուտ։

Խեղճ Արմենակը ամաչելով տեղիցը վեր կացաւ, գլուխ տուեց ու նստեց։

—Դէ՛, պրծէք, հացը քաշեցէք, ձայն տուեց աղէն։

—Այ, ջանիդ մատաղ, աղայ. դու որ չլինիս, մենք կըկոտրուինք. ոչ պակսիս մեր գլխիցը. հաստատ լինիս էս գիւղումը. քո շուաքը մեր վրիցը անպակաս լինի, ձայն տուին ամեն կողմից խալխը։

Կանգնաւորները հացը քաշեցին. ամեն մի բան բերելիս «Աստուած շնորհաւոր անի» խօսքը հետն էր։ Տէրտէրը հացն օրհնեց ու սուս կացաւ։ Ստեփան աղէն ներկայ էր. որտեղ նա լինի, տէրտէր չէ, շատն էլ համարձակութիւնչ՝ունի բերան բանալու։

—Աստուած շնորհաւոր անի, ձայն տուեց այս պատուելի մարդը. Բարկէն, աչքդ լոյս, մեկել տղերանցդ պսակն էլ տեսնես. բարեկամաց աչքը լոյս լինի։ Հաց կերէք, ուրախութիւն արէք, խմեցէք, փչացրէք. պարոն Արշակ, էդ քո շարքի մարդկանց ուրախութիւնը քեզ եմ յանձնում. թէ լաւ չես քէֆ անիլ, ինձնից պրծնիլ չես. պարոն Տիգրան, քու շարքինն էլ քեզ եմ տալիս. պարոն Սահակ, դու էլ այդտեղ կառավարիր. մի լաւ, մի լաւ ուրախութիւն անենք, Բարկէնի դեսը քանդենք։

—Աչքներիս վրայ, աղայ, ձայն տուին այս մարդիկը. գլխներիս վրայ, քո հրամանը կըկատարենք։ Յետոյ ամենքը դարձան իրանց կարգի նստածներին. «աղէն հրամանք արեց, քէֆ արէք, աղայը ջան, մի լաւ ուրախութիւն արէք»։

Խորոված՝ի վրայ Ստեփան աղան թասն առաւ ձեռն ու ասաց.

«Օրհնեա՛ խէր. այս մի թասը խմենք նոր խնամիների կենացը. նրանց սիրտը սրանով շահենք. խաբեցինք, աղջիկը ձեռներից խլեցինք. Արմենակ, քու կենացը՝ քու բոլոր բարեկամներով. Աստուած ձեր բարեկամութիւնը հաստատ պահի»: Ասաց ու խմեց: «Արշակ, դիմեց նա իւր օգնականին. լսեցի՞ր՝ ինչ որ ասի, թէ ականջներդ բուրդ էր մտել. աստուածատուր, քո շարքի մարդկանցը խմացրու»:

Արշակը պատասխանեց. «վայելիր և տուր. աչքիս վրայ, աղայ»: Յետոյ դարձաւ իւր շարքի մարդկանցը. «աղէն հրամայել է, որ նոր խնամիների կենացը խմենք»: Ինքն էլ աստուածատուր գնաց Տիգրանի մօտ, նա էլ՝ Սահակի, և ամենքը խմեցին:

Մի քանի թասից յետոյ աղան դիմեց կառավարչին. «հաստատ գլուխ Գուրգէն, միայն լեզուիդ էս զոռ տալիս, էլ չես մտածում, թէ այսքան խալխ լցրել եմ տուն ու ճոռ (վատ) գինին փորները կապել. դէհ, անշնորք. հասարակութիւն, հաւա՞ն էք այս գինուն»:

—Չէ՛, աղա՛յ ջան, գլխիդ մատաղ, շատ վատ գինի է:

—Այս բոպէիս, աղայ, ձայն տուեց կառավարիչը. դէ՛, պէտք է դու հրամանք անես, որ մենք էլ գլխներիս վրայ կատարենք. Փառք Աստուծու, մառանը լիքը գինի է. մի մարդ ուղարկի՛ր, ում որ ուզում ես, գայ, որը կըհաւանի, նրանցից բերենք:

—Ես քեզ իմ փոխանակ հաւատարմատար եմ նշանակում, ասաց աղէն. դու՝ քու մարդկութիւնը:

—Գաւերը վեր կալէք, ձայն տուեց կառավարիչը կանգնածաւորներին ու գնաց մառանը:

Նոր բերած գինին առաջուանից լաւն էր. խմեցին մինչև փլաւի գալը:

Տօլմի վրայ թագաւորի հօրն ու մօր կենացը խմեցին: Շնորհակալութիւնի ժամանակ աղայ Ստեփանը հրամայեց, որ Բաբկէնը ու իր կնիկը մէջտեղը գան, անձամբ շնորհակալութիւն անեն: Բաբկէնն ընդդիմացաւ. թագաւորի մայրը չէր կարող մարդկանց առաջը դուրս գալ՝ քաւորները ներկայ էին:

Երկար չարչարանքից յետոյ խեղճ կնիկը, քափ ու քրտինք կոխած, գլուխը քաշ գցած, պինչը քթիկալի տակովը խոր կալած, խուշուշը մինչև աչքերը ներքև բերած, եկաւ, գլուխ տուեց առաջ քաւորներին, յետոյ հասարակութեանը ու, աչքերը գետին գցած, կանգնեց:

Ստեփան աղէն մտիկ տուեց թագաւորմօրն ու ասաց. այս հասարակութիւնը մարդիդ ու քո կենացդ խմել է. պէտք է շնորհակալութիւն անես. առ այդ թասը, մարդիդ հետ պռօշտի արա ու խմիր:

Կնիկը բացասաբար շարժեց գլուխը:

—Է՛հ, որ այդպէս է, ընդունո՞ւմ ես որ մարդդ քո տեղակ շնորհակալութիւն անի:

Կինը գլխով արեց:

Բաբկէնը շնորհակալութիւն արեց:

Տօլմից յետոյ եկաւ փլաւը: Այդ ժամին աղէն թասը բարձրացրեց ու ասեց. հասարակութիւն, ականջ արէք. այս ուրախութիւնը որ վայելում ենք թագաւորի, թագուհու, մի քիչ էլ խաչեղբօր պատճառով է. մենք պէտք է նրանց կենացն էլ անուշ անենք. թագաւոր, դարձաւ նա դէպի նորապսակը. քու և թագուհու կենացը, Աստուած ձեզ մի բարձի տիրացնի, ալևորիք, ծերանաք, Թոռան, ծռան տէր լինիք. խաչեղբայր, խաչի զօրութիւնը քու թոռան, ծռան տէր լինիք. խաչեղբայր, խաչի զօրութիւնը քու բանին, գործին յաջողութիւն տայ, բարով էս օրիս դու էլ արժանանաս՝ քու հարսանիքին էլ քէֆ անենք: Ամա գու մի մդդսի մարդ ես՝ վախում եմ ուշացնես: Արշակ, աստուածատուր:

Ամենքը բարձրացրին իրանց թասերը և խմեցին նորապսակների ու խաչեղբօր կենացը:

Գարեգինը, փառք Աստուծու, գիտենք, թէ ինչ շնորքի տէր է. բերանը բաց արեց ու շատ քաղաքավարի կերպով շնորհակալութիւն արեց երեքի փոխարէն: Զուռնաչին ծուանին զլեց. բազմութիւնը, ձեռները բարձրացրած, երեք անգամ կեցցէ ձայն տուեց ու սուս կացաւ:

Կառավարչի ու ծնողների հրամանով թագաւորը, որ մինչև այդ ժամին կանգնած էր, նստեց հաց ուտելու, բայց չկերաւ:

—Դու ուզում ես առանց բերան-բացուկի հաց ուտացնել, ասաց աղէն Արմենակին. մեր գիւղի սովորոյթքը գիտես ո՞չ:

—Հաց կեր, որդի, ասաց Արմենակը ծիծաղելով. ծակ քարափեցը վերև ինչքան մացառուտներ կան՝ քեզ: Ղազի դուզը, Վարդանաբակի աւերակները, քարակոյտները, մեր մեծ այգու խիարկէնի ընկուզի ծառը, շուտ հասնուկ խաղողի թուփը, լոդ դեղձի ծառը, մեր քուրսու վերի կողքը, մեր եղի բղուղը, մաթի պուլիկը, մածնի սերը, սերթ-սերթ ձուերը, անուշ պատառները—բոլորը

քեզ (դիփ որ սուտ լինի, այս վերջինները հօ զոքանչդ թագուն քեզ ուտացրած կըլինի). հերիք չէ՞, որդի, էլ ինչ ես ուզում, դէ հաց կեր, հոգիս հօ հանելու չե՞ս։

Թագաւորի առաջը բերին այն ձուաձեղը, որ բակը մտնելիս գլխովը պատռել էին տուել։ Նա էլ մի պատառ վեր կալաւ, բերանը դրեց. մի երկու պատառ էլ խաչեղբայրն ու փեսեղբայրը վերկալան. մնացածն էլ գինի խմողները անուշ արին։

Սուփրի վերջում տէրտէրը վեր կալաւ, հացն օրհնեց, բարեմաղթութիւններ արեց ու վերկացաւ։ Վերկացան և մնացած հիւրերը։

Տղամարդկանց հեռանալուց յետոյ՝ հացի նստեցին կանայք, նրանց հետ նաև թագաւորը իւր երկու ընկերներով, և իրանց կարգին լաւ ուրախութիւն արին։

Հացից յետոյ թագաւորը մի քանի մակառներով գնաց գերեզմանատուն, մօտիկ աղգականների գերեզմանը օրհնիլ տուեց ու հետ դարձաւ իրանց կուրը հորս անելու*)։

ՊՌՕՇԵԱՆՑ

*) Այդ երեկոյ, հացից հետոյ, սկսւում է աղջկապարը, որ գրաւում է մեծ բազմութիւն ազապ տղաների ու աղջիկների։ Պարի ժամանակ երիտասարդները բացարձակ կերպով ցոյց են տալիս իրանց համակրութիւնը և սէրը ազապ աղջիկներին շաբաշի պարուակով։ Մայրերը մեծ իրարացման մէջ են լինում. ամեն մէկը հանդէս է բերում իւր աղջկայ առաւելութիւնները պարի միջոցով։ Գիւղական փակ կեանքի մէջ, ուր աղջիկները տարեկան երկու-երեք անգամ միայն համախմբուած եկեղեցի գնալու արտօնութիւն ունին, հարսանիքի վերջին երեկոն հասարակական ակումբի և պարահանդէսի դեր է կատարում։

77. ՓՆՋԻԿ

Հայկակ, Սուրէն, Արամ, Ցոլակ,
Եկէք, երթանք դաշտ ու ձորակ,
Քաղենք ծաղիկ տեսակ-տեսակ,
Համեստ շուշան, վարդ, մանուշակ.

Անցնենք հովիտ, պոկենք նարգիզ,
Խնկածաղիկ[1]) տեսքով աղիզ,
Առւոյտ և ուրց ու պախրախոտ[2])
Մեռաքսաթել՝ որպէս նարօտ։

Անտառ մտնենք մենք հովասուն,
Մանգանք, պըտրենք անդ օրն-իբուն
«Օխտը աղբօր մի պուտ արիւն»[3]),
Որ բերում է մեզ նոր գարուն։

Գանք, ծաղկանոց մըտնենք կանուխ,
Քաղենք յափրուկ, վարդ, անանուխ,
Յասմիկ, կակաչ, ռեհան, մեխակ
Եւ այլ ծաղկունք բազմատեսակ...

Քաղենք, ժողովենք մենք միատեղ,
Նըստենք, հիւսենք խրձիկ[4]) շըքեղ,
Հիւսենք խրձիկ, փնջենք բարդ-բարդ
Մեր վարպետին ճակատի զարդ։

1) Խնկածաղիկ—անթառամ ծաղիկ, դեղին փնջագլխով, նուրբ և անուշ հոտով։ 2) Պախրախոտ—ковыль (տես 91 յօդուածը)։ 3) «Օխտը աղբօր մի պուտ արիւն»—եօթը եղբօր մի կաթիլ արիւն, адонисъ կոչուած ծաղիկը։ Մեր յարգելի բուսաբան պ. Քիշմիշեանը այս ծաղկին «աղբրաց արիւն» է անուանում և թարգմանում է՝ „кровь ручейковъ“։ Հայր Սրուանձտեանն անուանում է աղբրանց արիւն, որ նոյնպէս եղբայրների արիւն է նշանակում։ 4) Խրձիկ—ծաղիկներից, խոտերից և հացաբոյսերից հիւսած փունջ։

78. ԾԱՂԿԱՔԱՂ

Հաղբարձման նախընթաց օրն էր։ Փոքրիկ գիւղը անսովոր կենդանութիւն էր ստացել. հին, կիսախարխուլ մատուռի շուրջը հաւաքուել էին գիւղի հարսներն ու աղջիկները. նրանք մեծ իրարանցման մէջ էին. սովորականից աւելի համարձակ խօսակցութիւն, ծիծաղ, խնդութիւն տիրում էր նրանց մէջ։ Տղամարդիկ չկային. բացակայում էին և հասակաւոր կանայք։

Ահա գալիս է դէպի այդ խումբը մի բարձրահասակ կին, նուրբ կազմուածքով, ցամաք տեսքով։ Ամենքը վազում, շրջապատում են նրան։ Եթար նանն է, — միակ կինը գիւղի մէջ, որի հետ բոլոր հարսները խօսում են։ Անխոսութիւնը Եթար նանի համար գոյութիւն չունի։ Գիւղի կանայք դժգոհ են այդ բանից, բամբասում են Եթարին, բայց բացարձակ բողոքել չեն համարձակւում. ամենքն ակնածում և մինչև անգամ վախենում են նրանից, որովհետև նա համարձակ է նոյնիսկ տղամարդկանց առաջ, որոնց բռնութեան դէմ շատ անգամ բողոքում է։ — Մի երջանիկ բացառութիւն է Եթար նանը բռնութեան տակ ճնշուած կանանց հասարակութեան մէջ, եզակի բացառութիւն։

Եթար նանը խօսում է. նա կարգադրութիւններ է անում, հրամաններ է տալիս։ Եւ ահա աղջիկներն ու հարսները խումբերի են բաժանւում և ուրախ-ուրախ վազում են դէպի ձորերը, այգիները, արտերն ու արօտատեղերը։ Հրաշալի տեսարան. գիւղի շրջակայքը մի առանձին կենդանութիւն է ստացել. գարնանային ծաղիկների վրայ ոստոստող մեղուներին նոր ախոյեաններ են դուրս եկել — մի նոր տեսակ մեղուներ, որոնք իրանց աւանդական փեթակներից — գիւղական խրճթի նեխուած շրջապատից —

դուրս սողալով՝ կարծես նոր կեանք, նոր ոգի են առել՝ խնդում են, երգում, թռչկոտում... ծաղիկ են քաղում...

Ժամեր են անցնում, երջանիկ ժամեր, որոնք երանի թէ երբէք վերջ չունենային։ Հարս ու աղջիկների գոգնոցները լցւում են ծաղիկներով։ Ահա նրանցից մէկը ձայն տուեց. զանազան կողմից արձագանք տուին այդ ձայնին։ Ահա մեր փափկասունները — ա՜խ, որքան չի յարմարւում այս քնքուշ ածականը մեր գեղջուկ չարքաշներին — կամաց-կամաց ժողովւում են, խումբեր են կազմում և դիմում են դէպի մատուռը, ուր Եթար նանը միքանի հարսների հետ սպասում է նրանց։ Գալիս են, հաւաքւում և Եթար նանի շուրջը այնքան ծաղիկ են թափում, որ, կարծես, ուզում են նրան ծաղկի մէջ թաղել։

Իսկոյն Եթար նանը կարգադրում է, որ միքանի շնորհալի օրիորդներ նստեն. մնացած ծաղկիներից միւս մասնակցողները պէտք է փոքրիկ փնջիկներ կապեն, մնէ-տուն բաժանելու համար։ Ծաղկամէրը մի մեծ կապեն, խաչաձև խրձիկ է, հմտութեամբ հիւսած փոքրիկ փնջիկներից. նա պէտք է սաստիկ խնամքով պահուի, որ ազապ տղաները չգողանան և ծաղկաքաղի հանդէսը հարամ չանեն։

Ծաղկամէրը փնջելիս Եթար նանը բաց է անում «Ջան-գիւլումի» համերգը հետևեալ չորս տողով.

Իմ գիւլումը քաղած ա (խումբը՝ Ջան գիւլում, Ջան, Ջան).
Բարձր սարին կեաղած[1]) ա (խումբը՝ Ջան ծաղիկ, Ջան, Ջան).
Ով որ սըրա տեղն ասի, Ջան գիւլում, Ջան, Ջան,
Հէրն-աղպէրը թաղած ա, Ջան գիւլում, Ջան, Ջան։

Յետոյ փնջող խմբերը փոխ առ փոխ սկսում են երգել.

[1] Խումբ. Համբարձումին մտնենք պար, Ջան գիւլում, Ջան, Ջան,
Ես քեզ, դու ինձ ասենք հար, Ջան ծաղիկ, Ջան, Ջան,
Ես Ջան ասեմ, դու գիւլում, Ջան գիւլում, Ջան, Ջան,
Ուրախանանք միալար, Ջան ծաղիկ, Ջան, Ջան։

[1]) Կեաղած — թաղցրած.

2 խումբ. Համբարձում օրն ա գալում,
Աղպերքս մընաց սարում.
Եար-ջան, նըշան կըդնենք
Այս համբարձման սուրբ օրում։

1 խումբ. Նստել ես պատիկ-պատիկ,
Աչքերդ նռան հատիկ.
Ամեն քեզի տեսնելիս,
Համ համբարձում, համ զատիկ։

2 խումբ. Ա՛յ օրճն-օրճն ծաղիկ,
Կարմիր ու տորոն ծաղիկ.
Տարէնը մի հետ կըգաս,
Կամ քեզ օրճն, ա՛յ ծաղիկ։

1 խումբ. Բլբուլ, արի՛ մեր բաղը,
Ասա՛ ընկերիս խաղը.
Խաղի միջով բարևս
Հասցրու եարիս թաղը։

2 խումբ. Ա՛յ տղայ, սև չուխաւոր,
Սաղմոսը ծոցիդ սաւոր,
Էրնակ կըտամ էն օրին,
Մեր տունը գաս թագաւոր։

1 խումբ. Կիւրակի էլ պաս կըլնի՞,
Արծաթից լաւ թաս կըլնի՞։
Որդիդ մեռնի, վարդապետ,
Սիրածը չըհաս կըլնի՞։

2 խումբ. Տանըս տակը շըլորի,
Ճղները ետ ոլորի.
Էրնէկ կըտամ էն քըւոր՝
Օխտն աղբօր թագ ոլորի։

Ամենքը. Ծաղիկ ունիմ նարընջի,
Ա՛յ տղայ, վէր արի, փընջի.
Իմ մեր քեզ աղջիկ չի տալ,
Քանի սիրարդ մրմընջի։

Ծաղկամէրը գովելուց յետոյ՝ Եթար նանը մի կողմ է կանչում միքանի օրիորդներ, որոնց աչալրջութեան վրայ ինքը վստահ է և նրանց առանձին պատուէր է տալիս. դրանք պէտք է գնան նշանակած տունը և ամբողջ գիշեր ծաղկամէրը պահեն իրանց աչքի լուսի պէս։ Ապա նա ջոկում է միքանի ջահէլներ և հրամայում է, որ փոքրիկ ծաղկափնջերը դարսեն խոնչաների վրայ ու ման ածեն գիւղում. ամեն մի տան պիտի տան մի փնջիկ և ծաղկամօր փայն ուղեն՝ բրինձ, կաթ, իւղ, ձու, հաց, պանիր... որ միւս օրը հացկերոյթ սարքեն։

Յետոյ Եթար նանը հրամայում է, որ մօտ բերեն գիւղումի բղուղը։ Սա մի նախշուն հողէ քիլայ էր, որի մէջ Եթար նանը գցեց միքանի փոքրիկ ծաղկափնջեր, մանրիկ քարեր, աւազ, և առաջարկեց, ով որ կամենում է՝ իր կողմից մի նշան գցի նրա մէջ։ Ագապ աղջիկները անձամբ կամ իրանց հարսների ձեռքով երկիւղածութեամբ մօտեցան բղուղին և մի-մի նշան գցեցին մէջը՝ մատանիք, օղեր, ակնաոուլունք, մատնոց, դրամ, դանակ և այլն։ Այդ բղուղն էլ զգուշութեամբ պիտի պահէին մի առանձին տեղ, մինչև միւս օրը։

Այս բոլոր կարգադրութիւններն անելուց յետոյ՝ Եթար նանը ամենքին արձակում է իրանց տները, պատուիրելով, որ նշանակած ժամին հաւաքուեն այնտեղ, ուր պիտի կատարուի Ջանգիւլումի հանդէսը։

Նոյն օրուայ երեկոյին, երբ գիւղը բաւականին խաղաղւում է, երբ ծերերն ու պառաւներն անկողին են մտնում, գիւղի երիտասարդութիւնը, աղջիկ ու տղայ, հաւաքւում են մի ընդարձակ սրահ, ուր առաջուց բերած են լինում ծաղկամէրը, և կատարում են Ջան-գիւլումի հանդէսը։ Աղջիկ ու տղայ խումբ-խումբ նստում են սրահի այս ու այն կողմը, իսկ Եթար նանը բաց է անում հանդէսը, աղջկանց խմբի ձայնակցութեամբ.

Խնձոր ունեմ կծած ա, (խումբը՝ ջան, գիւլում, ջան, ջան)։
Զորեք կողմն արծաթած ա, (ջան ծաղիկ, ջան, ջան)։
Աղպերս ուզեց, տըւի ոչ։
Ասի՝ եարիս ղրկած ա։

Յետոյ աղջիկների կողմից սկսում են երգել, և աղայոց կողմից պատասխանել.

Աղջ. Այ աղայ, դու հուր ես, մուր ես.
Ես ծարաւ եմ, դու ջուր ես.
Իմ աղւորիկ թռչնակըս,
Համբարձում գիշերն ուր ես։

Տղ. Քորոցդ լիքը-լիքը,
Աղջիկ, առայ քու միտքը.
Ձեռով կանեմ, արի, տես,
Ոսկէ մատնիք բերեմ քեզ։

Աղջ. Կանգնել ես, կանչում էլ չես,
Բոյիցդ ամանչում էլ չես.
Եկայ, կշտովդ անց կացայ,
Տէր ես, ճանանչում էլ չես։

Տղ. Շատ մի անիլ վեր ու ցած,
Ես քեզ վաղուց եմ տեսած.
Մենք իրարու նման ենք—
Մէկ խնձոր՝ երկու կիսած։

Աղջ. Ամպեր, միքիչ հով արէք,
Անձրև թափէք, ծով արէք.
Վատ մարդու օրն ու կեանքը
Սև հողի տակով արէք։

Տղ. Վրադ եօրղան ես քաշել,
Սիրաս, հոգիս ես մաշել.
Ասուած անէ՝ լաւանաս,
Մեր տան պատիկ հարս դառնաս։

Աղջ. Քեաքիւլիդ կալին մեռնեմ,
Երեսիդ խալին մեռնեմ,

Լսել եմ՝ կարդացող ես,
Գրքերիդ ծալին մեռնեմ։

Տղ. Սիպտակ ձին նալն ինչ կանի,
Սիրունը խալն ինչ կանի,
Քեզ տեսնող կարիչ տղան
Աշխարքի մալն ինչ կանի։

Աղջ. Ծառիս տակը մանուշակ,
Իմ ընկեր քանց քեզ շիշակ.
Ուր թումանից անց կենամ,
Քեզ կանեմ նըրան մշակ։

Տղ. Աղջի, նըստել ես կարի,
Ալ արխալուխ մի կարի.
Ընկերիդ սալդաթ տարան,
Պիտ՝ սպասես չորս տարի։

Աղջ. Մեր տուն, ձեր տուն մին պիտէր,
Միջի պատը չըպիտէր.
Միջի պատը ինչ անի,
Պառաւ տատը չըպիտէր։

Տղ. Սաղ տարին ծում ու պաս եմ,
Քեզ համար ոսկէ թաս եմ.
Սրտիս միջի դարդերը,
Ծաղկաղարդին քեզ կասեմ։

Հանդէսը երկար, շատ երկար շարունակուեց։ Գիւղական թեաւոր ժամացոյցները վաղուց արդէն իմաց էին արել, որ կէս գիշերն անցել է։ Եթար նանը առաջ անցաւ և փակեց հանդէսը հետեւեալ համերգով.

Կապել էք քիրման գոտիկ, (ըոլորը միասին՝ ջան, գիւլում, ջան, ջան)։
Մարդ չէք թողնում ձեզ մոտիկ, (ըոլ. միաս. ջան, ծաղիկ, ջան, ջան)։
Համ տեսքով էք, համ համով, ջան, գիւլում, ջան, ջան.
Քանըզ ծաղիկ խորոտիկ, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան։

Միւս առաւօտ գիւղացի աղջիկներն ու նորահարսները ծաղկամէրը տարան մատուռը և, միքանի ջան-գիւլում երգելուց յետոյ, ծաղկափունջը դրին սեղանի վրայ։ Այդ միջոցին դրսում ջահէլները կերակուր էին եփում, գլխաւորապէս կաթնեղէն. շատ տներից էլ, որոնց նորահարսները մասնակցում էին հանդէսին, խոնչայ էին ուղարկել՝ կաթնահունց, գաթայ, խաշած ձու, փլաւ, եղուշոր և այլն։ Եւ ահա մատուռի պատի տակ, կանաչ խոտի վրայ փռում են նահապետական կապոյտ սուփրէն, դարսում են նրա վրայ Աստուծու տուած բարիքը և հարս ու աղջիկ շարւում են նրա շուրջը։ Եթար նանը կառավարում է սեղանը. տղամարդ չկայ. բացակայում են նաև սկեսուրները. բոլորը խօսում են ազատ, ուրախ, սրտանց... Եւ ճաշակերոյթը ձգւում է երկար, շատ երկար։ «Ախ, երանի թէ նա երբէք վերջ չունենար»... Անկասկած այսպէս էին մտածում այն մատղաշ արարածները, որոնք դեռ տասնեւչորսը չլրացած ամուսին էին դարձել և, որպէս ստրուկ աւանդական սովորութիւնների, փականք էին դրել իրանց լեզուին։ Բայց ե՞րբ է կատարուել ճնշուածների ու հարբատահարուածների ցանկութիւնը, որ այս անգամ կատարուէր։ Ահա լսւում է Եթար նանի այրական ձայնը և մատղաշ հարսները ցնցւում են. «աղջիկներ, հարսներ, դէ՛, բաւական է, ինչքան կերաք-խմեցիք, ինչքան խօսեցիք-ծիծաղեցիք. վեր կացէք, գնացէք ձեռ տանին-տեղին մտիկ արէք. հիմի ձեր սկեսուրները բարկացել, մտերս ուտում են, թէ ինչու եմ էսքան ձեզ ուշացնում. գնացէք, Եթար նանը ձեզ մատաղ, գնացէք, հնազանդ ու խոնարհ կացէք ձեր մեծին, փոքրին, զգաստ՝ ձեր բանին, գործին... իրիկունն էլ, երբ բանից կըպրծնէք, ձեր մեծերի հետ եկէք, որ վիճակի ջան-գիւլումը քաղենք»։

Նախընթաց գիշերը, դեռ երգող խումբերը չարձակած, Եթար նանը երկու աղջիկ ծածուկ ուղարկել էր աղբիւրը, որոնք անխօս գնացել էին, ջուր բերել և ածել գիւլումի բդուղի մէջ. յետոյ այդ բդուղը տարել, պահ էին տուել մի այնպիսի տան, որտեղ տարուայ ընթացքում ոչինչ ձախորդութիւն չէր պատահել։

Այսօր, երեկոյին, տնային գործերը վերջացնելուց յետոյ, գիւղի աղջիկները իրանց մօր կամ մեծ հարսի առաջնորդութեամբ հաւաքւում են այդ տունը, վիճակահանութեան հանդէսը կատարելու։ Եթար նանը բերում, նստացնում է մի մատղաշ աղջիկ, ծածկում է նրան թանձր քողով, բդուղը դնում է նրա առաջ և յայտարարում է հանդէսը բաց արած։ Ըստ սովորականին հանդէսը բացւում է ջան-գիւլումով. երգում են մի տուն «ջան-գիւլում», որից յետոյ փոքրիկ աղջիկը ձեռքը տանում է բդուղը և հանում է այնտեղ գտնուած նշաններից մինը, որ՝ նայելով գիւլումի բովանդակութեանն ու իմաստին, նշանի տիրոջն ու բարեկամներին ուրախացնում կամ տրամեցնում է։ Հաւատը դէպի գիւլումի գուշակութիւնը այնքան մեծ է, որ շատ անգամ, նշանի տիրոջ վիշտը թեթևացնելու համար, ստիպուած են լինում միևնոյն նշանը երկու-երեք անգամ գցել բդուղը և նրա բաղդը նորից ու նորից փորձի ենթարկել, և եթէ երկրորդ ու երրորդ անգամ էլ բաղդը դաւաճանում է «խեղճ աղջկան», ապա նա արտասուքն աչքերին հեռանում է հանդէսից...։

Այս գիշեր ամենից անբաղդը Զաւահիրն էր, այն երկու աղջիկներից մինը, որոնք մէջ գիշերին գնացել էին աղբիւրը՝ ջուր բերելու։ Ահա նրա համար դուրս եկած գիւլումները.

Քանաքեռ բարձր գեղ ա,
Ջուրը հիւանդին դեղ ա,
Սիրածը սիրածին չեն տալ,
Էս ինչ անիրաւ գեղ ա։

Հընձողներին հաց տարայ,
Եարիս տեսայ, ետ դառայ.
Էս ինչ անբաղդ աղջիկ եմ՝
Խընձոր տուեց, ես չառայ։

Կեանքիս խաղաղ օրերը
Ընկել եմ խոր ձորերը.
Սիրտս, հոգիս վըրդովուած
Ման եմ գալիս չոլերը...

Վերջին տունը երգելիս՝ Ջաւահիրը քաշուեց տան պուճախը և աչքերը լցրեց։ Մի քանի ջահել հարսներ շրջապատեցին և սկսեցին մխիթարել նրան։—«Հոգեմ գիւղում հնարողի գլուխը, ասաց նրանցից մինը. անցեալ տարի էլ ինձ համար այդպէս անյաջող դուրս եկաւ. պակաս բաղդաւորուեցի. իմ Կարօի թայը չկայ մեր շէնումը»։ Բայց հարսիկը դիտմամբ ասում էր. Կարօն գիւղի ամենաանպէտք ու անշընորք երիտասարդներից մինն էր։

Այդ միջոցին աղջիկները շարունակում էին երգել.

Ես մի աննըման դուշ եմ,
Թայերիս մէջ նմուշ եմ.
Ինչ հարս, աղջիկ որ տեսնես,
Ես բոլորից անուշ եմ։

Ձեռներդ ծափ ես տալիս,
Մազերդ թափ ես տալիս.
Էսօր-էգուց գցելով
Ամեն օր խաբ ես տալի։

Դու ինձ համար լուսնեակ ես,
Գոհարից անգին ակ ես.

Աստծու պատուհասին գաս,
Թէ դուրդ դէմս փակես։

Կանգնել ես, կաղ կըմանես,
Արեգակի նըման ես.
Վեր կաց, այստեղից գընա,
Շատ մարդ գըլխից կըհանես։

Ճախարակ մանի, մանի,
Բունըս անուշ կըտանի.
Աղբերս սարում, քոլում,
Իմ քունը ինց կըտանի։

Ես աղջիկ եմ, հէր չունեմ,
Մի սըրտացաւ տէր չունեմ.
Հօրից ու մօրից զրկուած,
Աշխատող աղբէր չունեմ։

Եթար նանը հէնց որ նկատեց, թէ «գիւլումը» տխուր է անց կենում, մօտ կանչեց մի քանի գիտակ աղջիկներ և պատուիրեց, որ աւելի ուրախ գիւլումներ ասեն։ Աղջիկները երգեցին.

Պարտէզ ունեմ, դրախտ ա,
Ծաղիկ-ծաղկունքի վախտ ա.
Գէշ աղջիկ, սիրուն տղայ,
Էս էլ մի ուրիշ բախտ ա։

Ծաղկաղարդը գալիս ա,
Ծաղիկս ցընձալիս ա.
Ծաղկի պէս սիրուն տըղայ,
Ջայնդ ծըվվալիս ա։

Գետ ա գալիս լափ տալէն,
Ջուխտ խընձորին ծափ տալէն.
Հրէս եկաւ իմ աղբէր՝
Սև ձին տակին խաղալէն։

Ա՛յ տղայ, դու բաղի միջին,
Ոտներդ շաղի միջին.
Երգէ, երգելուդ մեռնեմ,
Ես եմ քո հաղի միջին։

Երբ որ բոլոր վիճակները հանուած պրծած էին, Եթար նանը տեղիցը կանգնեց, երգիչներին իւր շուրջն առաւ և խմբովին երգեց.

Արազը հեշտացել ա, ջան, գիւլում, ջան, ջան,
Ճամպէքը կոշտացել ա, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան.
Խարար տարէք իմ նանին, ջան, գիւլում, ջան, ջան,
Մուշտարիս շատացել ա, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան։

Այսօր վիճակ հանեցինք, ջան, գիւլում, ջան, ջան,
Լաւ-լաւ գիւլում քաղեցինք, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան.
Հազար ու մի ցանկութիւն, ջան, գիւլում, ջան, ջան,
Գիւլումներով յայտնեցինք, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան։

Դէ, իմ փոքրիկ ընկերներ, ջան, գիւլում, ջան, ջան,
Ելէք երթանք մեր տներ, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան.
Մինչ ծաղկաղարդ միւս տարին, ջան, գիւլում, ջան, ջան,
Բարով հասնենք այս օրին, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան։

Ն. Տ.-Ղ.

79. ՊԱԽՐԱԽՈՏ

(Աւանդութիւն)

Երիտասարդ իշխանի պալատը շինած էր ընդարձակ սարահարթի վրայ, որտեղից երևում էին նրա լայնածաւալ կալուածքի բոլոր սահմանները։ Սա մի հոյակապ շինութիւն էր, բաղկացած բազմաթիւ բաժանմունքներից, որոնցից իւրաքանչիւրը ունէր իւր բացառիկ պաշտօնը։ Շինութեան կենդրոնական մասը բաղկացած էր երկյարկանի տնից, որի ներքին մասը իշխանի ընակարանն էր, իսկ վերին յարկը յատկացրած էր այն բազմաթիւ հիւրերի համար, որոնք ամառային ամիսներին անպակաս երթևեկում էին նրա մօտ։ Պալատը, որ արտաքուստ արքայավայել տեսք ունէր, ներքուստ կահաւորած էր տարբեր կերպով. վերին յարկի զառ ու զարդարանքները, կահ-կարասիների ճոխութիւնն ու բազմազանութիւնը ապացոյց էին տանտիրոջ ճաշակի նրբութեան և ձևական փառասիրութեան. սենեակները բարձր ու ընդարձակ, պատերը իւղաներկ, գահոյքները արքայավայել՝ ընկողմարանները, բազմոցները, գահաւորակները, բազկաթոռները... բոլորը գունաւոր թաւիշով ծածկած. մահճակալների պարագաները՝ ներքնակներն ու վերմակները կարած էին մետաքսաթել գործուածքներից, բարձերը լցրած մաքուր աղուամազով։ Մի խօսքով՝ երիտասարդ տանտէրը այնպիսի խնամքով կահաւորել էր հիւրասենեակները, որ կարող էր բաւականութիւն տալ իւր պայազատ հիւրերի ամենանուրբ փափկասիրութեանը։

Բայց որքան ճոխ էին ու զարդարուն հիւրերի սենեակները, այնքան պարզ ու անշուք էր իշխանի իրան կացարանը։ Շինութեան ստորին յարկում նա վերցրած ունէր երկու ընդարձակ սենեակներ՝ մինը որպէս ննջարան, միւսը—առանձնարան. ննջասենեակներ՝ մինը որպէս ննջարան, միւսը—առանձնարան. ննջարանի մէջ դրած էր մի մահճակալ կաղնի փայտից, որի վրայ տարածած անկողինը և սպիտակեղէնը կարած էին մաքուր, բայց տարածած անկողինը և սպիտակեղէնը կարած էին մաքուր, բայց հասարակ կտորներից. մնացած կահ-կարասիքը, մի սեղան և մի հասարակ կտորներից. մնացած կահ-կարասիքը, մի սեղան և մի քանի աթոռներ, նոյնպէս կաղնի փայտից էին. մահճակալի վերևը, պատի վրայ, առաստաղից մինչև յատակը՝ կախած էր մի թանկագին գորգ, որ ամբողջապէս ծածկուած էր զէնքերով։ Իշխանի առանձնարանը աւելի ևս անշուք էր. ընդարձակ սենեակի մէջ դրուած էր մի խոշոր սեղան և մի տասնեակ աթոռներ ընկուզի

փայտից. սենեակի յատակը կազնէ տախտակներից. պատերը իւղաներկ. ուրիշ ոչ մի զարդարանք։ Բայց առանձնարանի չորս անկիւններում դրուած էին չորս հատ պահարաններ, որոնք բարձրանում էին յատակից մինչև առաստաղը և պռունգէ-պռունգ լիքն էին որսորդութեան պարագաներով։ Առանձնարանից դէպի աջ բացւում էր մի դուռը, որտեղից հետաքրքիր այցելուն մտնում էր մի ընդարձակ դահլիճ տանտիրոջ առաջնորդութեամբ։ Առաջին նուագ դու կըկարծէիր, թէ սա մի գաղտնանոց է. շարէ-շար կանգնած էին պատերի մօտ զանազան տեսակ դաղտններ և սպառնալի կերպով նայում էին դէպի քեզ. պատերին ցցած փայտերի վրայ թառ էին եղած գիշատիչ թռչունների խոշոր ներկայացուցիչներ, իսկ յատակի վրայ, այս ու այն կողմը, կարծես մրափած էին վայրենի խոզերի, արջերի և վագրների ներկայացուցիչներ։ Սոքա բոլորը երիտասարդ իշխանի որսորդական քաջութեան արդիւնքներն էին, որ նա խնամքով ժողովել, լցրել էր ծղօտով և դրել իւր թանգարանում։

Այսպիսով ուրիշների համար այս հարուստ ու փափկասէր մարդը, որ սովոր էր հիւրասիրութեան պահանջներին շռայլ բաւարարութիւն տալ, անձամբ մի սպարտացի էր, մի սակաւապէտ որսորդ, որ վարժեցնում էր իւր մարմինը ընութեան արհաւիրքներին և իւր սիրած զբաղմունքի փորձութիւններին դիմադրելու։

II

Իշխանի կալուածքները կազմում էին մի ամբողջ նախարարութիւն. նոքա տարածւում էին հայկական լեռնաշղթայի ձիւնապատ գագաթներից դէպի հիւսիս՝ մինչև մայր գետի եզերքը։ Երեք լեռնային գետակներ անցնում էին այդ կալուածքների միջով հարաւից դէպի հիւսիս. բայց հազիւ էր պատահում, որ նրանց ջրերը հասնէին-թափուէին մայր գետի ծոցը. արհեստական ջրանցքների ամբողջ ցանցեր տանում-բաժանում էին այդ ջրերը իշխանի լայնածաւալ դաշտերին ու ընդարձակ հովիտներին, ուր հողին էր յանձնած աշխատասէր երկրագործի ձեռքի վաստակը. ցորենի, հաճարի, գարու, վարսակի ու կորեկի արտերը յաջորդում էին միմեանց թէ ջրովի և թէ անջուր տեղերում. բամբակի ու ըրնձի ընդարձակ ցանքերը, խաղողի այգիները, պտղատու ծառաստան-

ները, սեխի, ձմերկի ու միւս բանջարեղէնների բէջերը (բոստան) փոխանակում էին միմեանց։ Իշխանի ժիր ու չարքաշ հպատակները մշակում ու շահագործում էին ոչ միայն երկրի արգաւանդ վայրերը, այլև մաքրում էին քարքարուտները և նրանց տեղ վաղներ անկում, այգի շինում։ Եւ պատահական ճանապարհորդը, այդ երկրի նեղ-նեղ ձորերից անցնելիս, հաճութեամբ նկատում էր, թէ ինչպէս աշխատաւոր մարդու ձեռքը կարողացել է այդ մերկ սարալանջերը գեղածիծաղ կանաչով ծածկել և ամբողջ ձորակին միապաղաղ պարտէզի տեսք տալ։ Այո, ամեն մարդ այստեղ մի կտոր հող ունէր, որի վրայ արիւն քրտինք թափելով՝ վայելում էր իւր աշխատութեան պտուղը, սահմանած տուրքը միայն վճարելով տիրոջը։ Ամեն մարդ իրաւունք ունէր մտածելու, որ աշխատութիւնն ու հանգիստը երկու զուգակից ընկերներ են, որոնք կանոնաւորապէս գործադրուելով՝ հասցնում են մարդուս այն բարօրութեանը, որ երկրային բախտաւորութիւն է կոչւում։

III

Իշխանի բոլոր գետակները ոսկեբեր էին. վարպետ ոսկեհանների մի ամբողջ խումբ, որոնք շատ լաւ ճանաչում էին այն վայրերը, ուր դուրս էին մղում գետակները սարերից բերած ոսկեբերը, ուր դուրս էին մղում գետակները սարերից բերած ոսկեխառն աւազը, զբաղուած էին այդ աւազը լուանալով և ոսկին նրանից զատելով։ Բացի ոսկուց, իշխանի լեռները հարուստ էին պղնձի, արճճի և երկաթի հանքերով, որոնց մշակութեամբ պարապած էին հազարաւոր մարդիկ. կային նաև նիկելի և կոբալտի հանքեր, որոնց շահագործելու վերաբերութեամբ աւանդութիւնը մեզ ոչինչ յիշատակութիւն չի բերել։

Բայց իշխանի առանձին հոգացողութեան առարկան կազմում էին այն անտառները, որոնք ծածկում էին նրա երկրի լեռնային մասերը։ Հրաշալի էին այդ անտառները իրանց վայրենի վեհութեամբ, բազմազանութեամբ և անձեռնմխելի կուսութեամբ։ Բնութիւնը զարմանալի կերպով դասաւորել էր ծառերի տեսակները, որոնք խումբ-խումբ բռնած ունէին սարալանջի այս կամ այն կողմը։ Եւ ընութեան հրաշալիքներին աւելի կատարեալ ձև տալու համար մարդկային ձեռքն էլ օգնութեան էր հասել. ճղոպրուտ, խնձորուտ, հաճարկուտ, թխկուտ, հացուտ, կաղնուտ... անունով

ահագին ծառախմբեր կազմում էին այդ ընդարձակ ծառաստանի մասերը։ Սակաւ չէին և խառն անտառները, ուր պտղատու ու անպտուղ ծառեր, թփեր ու մացառներ մճճւում էին միմեանց հետ և անհնարին դարձնում մարդկային անցուդարձը։

Անտառապահների մի ամբողջ լեգէոն աչալուրջ պահպանում էր ընութեան այս ճոխ զարդարանքը, կողմնակի մարդկանց շահատակութիւններից. առանց իշխանի հրամանի ոչոք իրաւունք չունէր մտնել այդ անտառները, ոչ ոք չէր կարող մի ճիպոտ անգամ կտրել այդտեղից։

IV

Բայց անտառների մասին ունեցած հոգացողութիւնը պէտք չէր վերագրել իշխանի սիրոյն դէպի բուսականութիւնը։ Նա չէր կարող հասկանալ նմանապէս, թէ ինչ հրաշալի դեր է կատարում անտառը ընութեան մէջ, որքան բարեխառնում և նպաստում է նա օդի մաքրութեանը, որպիսի անփոխարինելի ծառայութիւն է մատուցանում այն գետերի ստորերկրեայ ջրամբարներին, որոնք անցնում և կենդանութիւն էին տալիս նրա ամբողջ կալուածքին։ Ոչ. անտառի մասին նա հոգում էր բոլորովին ուրիշ տեսակէտից՝ անտառը նրա որսերի բնակարանն էր, նրա որսորդութեան հրապարակը։ Եւ ինչպէս որ նա հոգս էր քաշում իւր երիվարների մասին, որպէսզի նրանցով պարծենայ իւր բազմաթիւ հիւրերի առաջ, նոյնքան և աւելի ևս հոգացողութիւն էր անում այն վայրենի կենդանիների վերաբերութեամբ, որոնք բաւարարութիւն էին տալիս նորա որսորդական ձգտումներին։ Իւր անտառապահների շարքում նա ունէր հմուտ նետընկեցներ, որոնց պարտականութիւնն էր կոտորել վնասակար գազաններին, որպէսզի նրանք արգելք չլինին միւս կենդանիների բազմանալուն։ Վնասակար գազաններն էին՝ գայլը և բորենին (քաւթառը)։ Առջը և յովազը (փալանդը) վնասակար կենդանիների շարքը չէին մտած նախ այն պատճառով, որովհետև այդ գազանները սիրում են ապրել առանձնացած, աւելի խիտ և անանցանելի ծմակներում, ուր միւս խոտաճարակ վայրենիները այնքան էլ մուտք չունին և երկրորդ՝ ինքը իշխանը հիւրերի ուղեկցութեամբ կամ լոկ իւր զինակիրների հետ սիրում էր որսի գնալ իւր անտառների այդ ամենա-

վտանգաւոր բնակիչների դէմ։ Օ՜, այդ ժամանակ պէտք էր տեսնել երիտասարդ իշխանին. նա, ոտից գլուխ զրահաւորուած, մի քանի ծառաների ուղեկցութեամբ, որոնց պարտականութիւնն էր նիզակ մատակարարել նրա լայնալիճ աղեղին, նետում էր իրան ամենավտանգաւոր տեղերը և շատ անգամ մի կողմը ձգելով աղեղը, սուրը մերկացրած, արշաւում էր կատաղած գազանի վրայ։ Նրա երիտասարդ որսակիցները այդպիսի վտանգաւոր բոպէներին, կանգնած մէկուսի, սպասում էին, թէ ինչով կըվերջանայ մրցութիւնը զայրացած գազանի և գազանացած մարդու մէջ։ Եւ դեռ դէպք չէր եղել, որ ընկերները ստիպուած լինէին օգնութեան գնալ իրանց անվեհեր առաջնորդին. ամեն անգամ պարտութիւնը գազանների կողմն էր մնում։ Իսկ դուք պիտի գիտենաք, որ վիրաւորուած արջը և կլինճը (վարազը) ամենակատաղի և ամենավտանգաւոր հակառակորդներ են, ուր մնաց յովազը, որ արիւնարբու վագրի հարազատ եղբայրն է։

V

Որսորդութեան վտանգաւոր հանդէսը սկսուած էր արդէն։ Սա այն հազուադէպ հանդէսներից մինն էր, երբ իշխանի հրաւէրով մասնակցում էին նրան հարևան երկիրների բոլոր կալուածատէրերը։ Հանդէսի նախօրեակին իշխանը իւր հմուտ վերակացուների խորհրդակցութեամբ, որոնց ծանօթ էին նրա ընդարձակ անտառների բոլոր ել ու մուտը, կազմել էր որսորդութեան մանրամասն ծրագիրը։ Հանդիսականները բաժանուած էին խմբերի և ամեն մի խմբի տեղն ու անելիքը որոշուած էր։ Խմբապետները պէտք է բռնէին որոշ դիրքեր. նրանց օգնականները պատրաստ պիտի լինէին երկրորդական դիրքերում՝ թէ խմբապետներին օգնութիւն հասցնելու և թէ որսի ճանապարհը կտրելու համար, եթէ նա ենթադրած ուղղութիւնից շեղուելու լինէր։ Ամեն մի խումբ ունէր իւր որսարարը, որ անտառ պիտի մտնէր նշանակաց տեղից և վարժեցրած շների օգնութեամբ դուրս պիտի քշէր որսը դէպի Հարաբաստիկ դիրքերը։

Հանդէսը սկսուել էր լուսաբացին, երբ ագամայ մութը նոր էր յետ գցել իւր թանձր վարագոյրը երկրի երեսից։ Հանդիսապետի փողը հնչելուն պէս՝ շներն ու որսարարները սկսել էին

իրանց գործը։ Միքանի բոպէ ևս՝ և բոլոր անտառը դղրդման ու իրարանցման մէջ էր։ Անտառի չորքոտանի ընակիչները, այս անակնկալ արշաւանքից շշկլուած, սլանում էին դէս ու դէն. շների կլանչոցը, մարդկանց աղաղակը, վիրաւոր անասունների գոռոցն ու բառաչիւնը դղրդացնում էին ամբողջ անտառը... Իշխանը գտնվում էր ամենավտանգաւոր վայրերից մինում. նա, միքանի թեթև արկածներից յետոյ, կանգնած էր մի դժուարին և անբացատրելի հանելուկի դիմաց։ Նրա հաւատարիմ շները, Զանգին ու Զրանգին, կանգ էին առել մի թանձր մացառուտի առաջ և կամենում էին դուրս մղել այնտեղից անտեսանելի որսը։ Խիտ էր մացառուտը, շները ներս մտնելու ճանապարհ չունէին, իսկ որսը ուշք չէր դարձնում նրանց հաջոցի։ Երիտասարդ իշխանի յուզմունքը բոպէ առ բոպէ սաստկանում էր. նա պատրաստ էր անձամբ նետուել մացառուտի մէջ. բայց փշերն այնպէս մճճուած էին, որ անհնար էր կատարումն տալ այդ յանդուգն ցանկութեան։ Իշխանը խորհրդաւոր հայեացք գցեց իւր զինակիրների վրայ։ Այս հայեացքի մէջ նկատւում էր բարկութիւն, անհամբերութիւն ու կատաղի վճռականութիւն. պարզ երևում էր, որ նա ճամբայ պիտի բանայ դէպի մացառուտի խորքը, առանց իմանալու, թէ ով է իւր հակառակորդը։ «Պոռտիր, Զանգի, և գտիր, թէ որտեղից է մտել գազանը մացառուտի մէջ. մտիր և դուրս հանիր որսը», գոռաց որսարարը։ Շունը մի երկու պտոյտ արեց և, մի ճեղք գտնելով, ներս սողաց։ Ամենքը վազեցին այն կողմը։ Մի բոպէից յետոյ շունը կլանչեց և դուրս սողաց նոյն ճեղքից։ Նրա ետևից երևեցաւ վիթխարի վարազի փրփրապատ դունչը։ Նոյն վայրկեանին իշխանի նետը սլացաւ դէպի ահռելի կենդանին։ Կինճը յուսահատական ճռինչ արձակեց և մի պտոյտ արեց դէպի յետ։ Համարեա միաժամանակ մացառուտի միջից լսուեցաւ մի ուրիշ գազանի որոտագին մռնչոցը և ամենայն ինչ լռեց։ Մի բոպէ իշխանը և նրա զինակիրները չկարողացան հասկանալ, թէ ինչ է կատարուում իրանց շուրջը։ Զանգին արիւնաթաթախ ընկած էր իշխանի ոտների առաջ. վարազի կատաղի հարուածը ճղել-թափել էր նորա փորոտիքը. խեղճ կենդանին մի անգամ էլ բացեց աչքերը, լիզեց իւր տիրոջ ոտները և շունչը փչեց։ Իշխանի դաժան դէմքը աւելի ևս մռայլուեցաւ. նա հրամայեց, որ հեռացնեն շանը, իսկ ինքը ուղղեց իւր քայլերը դէպի մացառուտի խորքը։ Ծառաները, սրերը

հանած, կտրատում էին մացառները և ճանապարհ էին պատրաստում իրանց տիրոջ համար։ Եւ ահա նրանց առաջ բացուեցաւ մի անակնկալ տեսարան. մացառուտի խորքում ընկած էր վայրենի վարազը, իշխանի նետը կռնատակին մեխուած. նրա կողքին վայր էր ընկած մի արջ՝ ահագին մեծութեան։ Երկուսն էլ արդէն անշնչացած էին։ Այս անսպասելի երևոյթը բացատրւում էր հետեւեալ կերպով. անկասկած արջը և կինճը, անտառային իրարանցումից փախչելով, մացառուտի մէջ ճակատ առ ճակատ հանդիպել էին միմեանց և, չկամենալով կամ չկարողանալով ճանապարհ տալ մէկ-մէկու, պատրաստուել էին կռուելու։ Հարկաւ գազանները միմեանց դէմ կանգնած բոպէին ներս է սողացել Զանգին և, անկարող լինելով թռչել վառազի մէջքը, որ նա կանէր, եթէ մացառները չխանգարէին, բռնել է նորա յետին ազդրից։ Կինճը դարձել է դէպի շունը և ածելու նման սուր ժանիքով ճղել է նորա փորը։ Նոյն բոպէին իշխանի նետը ցցուել է նորա կռնատակը։ Զայրացած կենդանին կարծել է, թէ հարուածը եկաւ արջի կողմից, պտոյտ է արել և ամենայն թափով զարկել է արջին... Եւ այսպէս անտառային դրամայի չորքոտանի մասնակցողները երեքն էլ մահացած ընկել են որսորդների հաճոյքի համար...

VI

Որսորդութիւնը վերջացել էր. հանդիսապետի փողը փչել էր սովորական ազդանշանը... Իշխանը դանդաղ ու մտախոհ բարձրանում էր ձորամիջից։ Զրանգին տխուր ու գլխակախ հետևում էր իւր տիրոջը։ Տխուր էր իշխանը, շատ տխուր էր, այսօրուայ որսորդութիւնը նրա փառասիրութեանը գոհացումն չէր տուել։ Ճըշմարիտ է կինճը և արջը ամենախոշոր տեսակներից էին, բայց նա զգում էր, որ նրանց մահացնելում ինքը քիչ դեր է խաղացել. նա կըցանկանար, որ ամեհի վարազը, փոխանակ յետս դիմելու, յարձակուէր իւր վրայ, վերք տար, վերք առնէր. նա դժգոհ էր մանաւանդ որ արջը, որի նմանը հազիւ թէ միւս անգամ պատահէր, մահացել էր առանց իւր մասնակցութեան. ձեռնակոիւը մի այդպիսի խոշոր գազանի հետ իշխանին մեծ հաճոյք կըպատճառէր. բացի այս՝ չկար և Զանգին, իւր հաւատարիմ շունը, որին չէր փոխել կէս թագաւորութեան հետ։ Մռայլ ու մտախոհ առաջ էր

գնում նա նեղ շաւիղն ի վեր... Յանկարծ Զրանգին մի երկու ոտիւն արեց, անցաւ իւր տիրոջ առաջը և, ականջները խլրշած, ետի ոտը ձգեց-կանգնեց։ Իշխանը հասկացաւ որ շունը որսի հոտ է առել, բայց իւր հրամանին է սպասում։ «Ի՞նչ կայ, Զրանգի, ասաց նա. դէհ գնա, գտուրս հանիր որսը»։ Շունը առաջ վազեց. զինակիրները պատրաստեցին զէնքերը. իսկ Իշխանը կանգնեց և անտարբեր սպասում էր։ Այդ րոպէին խիտ ծառատունկի ետևից նշմարուեցաւ մի խոշոր կենդանու ուրուագծակերը։ «Դուրս մղիր, Զրանգի», հրամայեց Իշխանը սառնութեամբ։ Շունը միքանի քայլ էլ առաջ վազեց հաջելով։ Բայց նա հաջում էր անտարբեր. գազանային զայրոյթի ոչ մի նշոյլ չէր երևում նրա վրայ։ Իշխանը հասկացաւ, որ շունը մի անվտանգ կենդանու հետ գործ ունի։ Այդ ժամին որսը ամբողջապէս դուրս երևեցաւ ծառերի ետևից։ Սա մի փառահեղ եղջերու էր, որ փոխանակ փախչելու, ինչպէս պէտք էր սպասել, միքանի քայլ արեց դէպի շունը. կարծես նա այդ րոպէին արհամարհում էր թէ շանը և թէ հեռուից երևեցող որսորդներին։ Իշխանի մէջ զարթեց րոպէապէս մարած որսորդական կրակը. նա առաւ նետը և ուղղեց կենդանու բարկութիւնից օրօրուող ճակատին։ Նետը վրիպեց. նա անցաւ կենդանու եղջիւրների միջով և միայն կոտրեց նրա ճղներից մինը։ Եղջերուն տեղից չշարժուեցաւ. նա թափահարեց գլուխը և դունչը ցածրացնելով, դուրս ցցեց իւր ծառանման եղջիւրները. կարծես պատրաստւում էր մի ուրիշ կենդանու հետ զարնուելու։ Մի վայրկեան Իշխանը զարմացած էր եղջերուի անսովոր համարձակութիւնից։ Զրանգին ևս զգաց, որ կենդանին կատակ չի անում. նա ծկլթաց և ցատկեց դէպի եղջերուի ուսամէջը. բայց վերջինս բարձրացրեց գլուխը և շանը առնելով իւր եղջիւրների ծայրը՝ դէն շպրտեց դէպի ձորը։ Միաժամանակ Իշխանի երկրորդ նետը խրուեցաւ խեղճ կենդանու կուրծքը և նա մահացած վայր ընկաւ... Վիթխարի ցուլի կանգնած տեղը երևեցաւ նրա ընկերուհին՝ մի քնքուշ եղնիկ, որ ամբողջ մարմնով դողում էր։ Բարասիրտ մարդը նկատեց այդ և փոխանակ մեղքանալու, մի նետ էլ ուղղեց դէպի խղճուկ կենդանին։ Նա էլ վայր ընկաւ... Իշխանը մօտ վազեց և ինչ տեսաւ. անշնչացած մօր առջևը չոքած են երկու նորածին հորթուկներ և ծծում են նրա արնաշաղաղ ծծերը... Իշխանը ծածկեց աչքերը... Այդ րոպէին լսուեցաւ լեռնային ոգու որոտալին ձայնը. «Դու սպանեցիր հօրը, երբ նա պաշտպանում էր իւր ընկերին ծննդաբերութեան ժամին. դու մահացրիր մօրը, երբ նա խնամում էր իւր նորածին հորթուկներին. թող արդարադատ երկինքը արժանաւոր հատուցումն տայ քո արարմունքին»... Լեռնոգին լռեց։ Սատիկ փոթորիկը արձագանք տուեց նրա ձայնին։ Բարձրացաւ «սատանի քամին», պտտեց վիշապի պէս, աւելի ու աւելի փոքրացրեց իւր շրջանը, մի վիթխարի օդային ձագառ կազմեց և իւր մէջն առնելով մեղապարտ որսորդին, երկինք բարձրացրեց և այնտեղից պատառ-պատառ ցած թափեց... Փոթորիկն անցաւ։ Աստուծոյ հրամանով հողը բուսցրեց մի տեսակ կակուղ մետաքսանման խոտ նորածին հորթուկների համար, որով նրանք կերակրուեցան իրանց մօր կաթի փոխանակ։ Այդ օրից խոտը կոչուեցաւ ալախրախոտ, իսկ ձորակը—ալախրաձոր։

Ն. Տ.-Դ.

80. ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹԸ

(Դիցազնական աշխարհ)

Ա. Շատ դարեր առաջ Սասուն քաղաքում ապրում էր մի մարդ, անունը Մհեր. նա չէր հասարակ մի խեղճ հպատակ, այլ երկրի տէրը, իշխան անվեհեր։ Ինչպէս առիւծը մեծ է անտառում, ինչպէս արծիւը տիրող վերերում, այնպէս էր Մհեր բոլոր պետերի, իշխանների մէջ։ Ոչ-ոք չէր կարող դէմ կանգնել նրան՝ ոչ միայն մարդիկ, այլև դև, գազան... Դեռ նա մանուկ էր տասը տարեկան, երբ Սասուն տանող լեռնուղու վրան՝ առիւծ երևաց. —գազան մարդակեր, որ ճամպէն կտրած կ'ուտէր, կըլափէր, ով կըյանդգնէր Սասուն ներս մտնել, կամ ում Սասունից դուրս գալ պէտք լինէր։—Մանուկ Մհերը իւր հօրից ծածուկ գնում է անտառ, վիշապի վրայ։ Քաղցած

գազանը նրան տեսնելով, սաստիկ գոռում է, վեր կենում տեղից։ Դիպչում են իրար։ Գազանի բաշից Մհերը բռնում, կատաղի թափով գետին է զարկում և, շունչ չտալով ահեղ կենդանուն, ձախով բռնում է ներքի ծնօտը, աջով վերինը քաշում, պատառում, երկու կէս անում։

Բ. Երկար տարիներ Սասուն, իւր տանը, թագաւորում էր Մհերի իշխանը։ Հարևան երկրի պետեր ու տէրեր, այրերում ապրող ահռելի դևեր նրրա անունից սարսափում էին։ Խաղաղ էր Սասուն. հպատակները հանգիստ, երջանիկ. միայն Մհերը իւր վիճակից անգոհ էր սաստիկ. նա ժառանգ չունէր։ Մհերն աղօթքով Աստուծուն դիմեց, որ մի որդի տայ։ Տիրոջ հրեշտակը երազում ասեց. զաւակ կ'ունենաս դու մի քաջ, հրսկայ. բայց երբ նա ծընուի, նրա ծընողաց կեանքը պիտ' կարճուի։ Մանուկը ծընուեց։ Հայրը շտապով նրան մկրտեց։ Նրա անունն Դաւիթ դրեցին... Խեղճ ծնողներն էլ երկար չապրեցին։—Մի տարօրինակ տղայ էր Դաւիթ. մանուկ հասակում նա ծիծ չկերաւ. մեղրով ու կաթնով սնուեց, զօրացաւ. ով կըմեծանար ամսով ու տարով, նա մեծանում էր ժամով ու օրով։

Գ. Մանուկ օրերին Դաւիթն ապրում էր Մսուր քաղաքի մելիքի տանը։ Սա Դաւթի հօրը, Մհեր իշխանին, մօտ ազգական էր, թէև կռապաշտ։ Զէնով-Օհանը, մեռնող Մհերի կամքին հնազանդ, Դաւիթ մանուկին տարաւ նրա տուն, Իսլիմ խանումի խնամքին յանձնեց։ Խանումը նրան հարազատ որդուց չէր զանազանում. բայց հոգէորդու գերբնական ոյժը շատ փորձանքներ էր խեղճ կընկան բերում։ Սիրում էր Դաւիթ կատակներ անել, բայց ոչ մի կատակ աժան չէր նստում միւս մանուկներին, խաղակիցներին. մէկի կրռնակն էր ծռւում, դուրս ընկնում, միւսի

ոտները տեղահան լինում, մէկը կաղ ոտով, միւսը թեւաղուրկ տուն վերադառնում։

Մի օր խանումը մանկանը փակեց իւր սենեակի մէջ —տանից դուրս գնաց։ Դաւիթը ելաւ, դուռը կոտրատեց, դուրս վազեց փողոց, տղայոց կանչեց, պարտէզ ժողովեց։ Այստեղ մեր քաջը ձեռքը մեկնում է, մի բարդի ծառի բընիցը բռնում, ցած կըռացնում. «դէհ, ընկերներս, եկէք ծառ հեծնենք, ձիախաղի տանք»։ Տղայքը վազում, հեծնում են ծառը։ Դաւիթը դարձեալ կատակ է անում՝ ծառը բաց թողնում։ Ծառը ուժգնապէս վերև է ձգւում և մանուկներին դէս ու դէն գցում. որը մեռնում է, որն էլ կիսամեռ գետին է ընկնում։

Դ. Այս դէպքից յետոյ Մսրամելիքը մարդիկ է վարձում և պատուիրում է, որ Դաւթին տանեն ու ճանապարհին, գետից անցնելիս, կամրջից ներքև գցեն, սպանեն։ Քաջերն առնում են Դաւթին ու գնում, իբրև թէ Սասուն, հօր տունն են տանում։ Բայց երբ հասնում են Մուրադչայ գետին, կամրջի կիսին, երկու քաջերը, մինը առաջից, միւսը յետևից, Դաւթին բռնում են, որ գետը գցեն։ Բայց մեր մանուկը երկու քաջերին իբրև հաւի ճուտ տակին է կոխում, դաշոյնը հանում, վզներին գնում։ «Ես ձեզ կասպանեմ եմ մորթել իբրև ուլ, կամ գետը ձգել որպէս մի փեսուր, բայց Իսլիմ մօրս բարի խնամքին բաշխում եմ ես ձեզ ձեր կեանքը չնչին»։ Ասում է Դաւիթ, նրանց արձակում ու ինքը Սասուն հէրբօր մօտ գնում։

Ե. Մհերի մահից յետոյ նրա երկիրը կառավարում էր նրա եղբայր Զէնով-Օհանը։ Սա բարի մարդ էր, բայց իւր հանգուցեալ եղբօր չափ քաջ չէր։ Սորա փոխարէն Օհանը շատ զօրեղ ձայն ունէր, այնքան զօրեղ, որ ամպի գոռոցին կամ կայծակի ճայթիւնէր,

նին էր նմանում։ Երբ որ Օհանը կամենում էր ձայն տալ—կանչել նրան փաթաթում էին եօթը գոմշի կաշուի մէջ, որ, կանչելիս, ինքը չճաքի, չպատռուի։

Զ. Երբ որ Օհանը տեսաւ տըղային փարթամ, զարգացած, շատ ուրախացաւ։ «Մհերի որդին քիչ էլ մեծանայ, իւր հօր երկիրը կըկառավարի. այժմ թող մի քիչ հորթերը գնայ, տաւարը պահի, մտածում էր նա. թող դեռ սովորի հպատակ լինել, որ երբ տէր դառնայ, հպատակների ցաւը հասկանայ»։ Բերաւ պողպատէ սօղեր հագցըրեց, ձեռքին պողպատէ գաւազան դրեց, տաւարն ուղարկեց։ Բայց տաւարածը մեր քաջ Դաւիթն էր՝ իւր կատակները դարձեալ միտ բերեց. մի օր սարերում ինչ որ գազան կար՝ արջ, առիւծ, վագրեր, վարազներ ու գայլ, մի տեղ ժողովեց, նախրի հետ արեց ու քաղաք բերեց։ Քաղաքացիքը սաստիկ վախեցան, դռներ, երդիկներ ամուր կողպեցին, տանը թաքկացան։ Դաւիթը կանչեց. «Բարերար Աստուած, թող իմ տաւարը անվընաս մընան, իսկ գազանները սարերը գընան»։

Է. Տաւար պահելիս՝ Դաւիթը ունէր մի համեստ ընկեր, որ միշտ բերում էր՝ խառնում տաւարը Դաւթի նախրի հետ ու կշտին մընում։ Դաւիթն էլ հանգիստ իւր համար քընում։ Մի օր Դաւիթը քնից վեր կացաւ և իւր ընկերից վատ լուր իմացաւ. քառասուն վիշապ, ամեհի դեւեր, վրայ են տուել, քառասուն տաւար վեր առել, տարել։

Դեւերի հեռքը Դաւիթը բռնեց, սրտնեղած գնաց, մի քարայր գտաւ։ Դեւերի տունն էր դեռնի տակ փորած,—դռան առջևն էլ մի ժայռ գլորած։ Քարայրի դռան աներկիւղ տղան կանգնեց ու կանչեց. «Է՛յ, դուք, տմարդի, կանացի քաջեր, քնած ժամանակ ի՞նչ էք իմացել, որ տղամարդը յարձակում անի, միւսի տաւարը առնի ու տանի։ Դուք քառասուն էք, իսկ ես միայնակ, ձեռքիս էլ ունիմ մի փայտէ

մահակ. թէ տղամարդ էք, այրից դուրս եկէք. դռանը կանգնած ձեզ եմ սպասում»։—Դեւերի մեծն էլ, քըմծիծաղ տալով, ներսից է կանչում. «Քաջասի՛րտ տղայ, փոքր ինչ սպասիր, շատ մի զայրանալ ու մեզ մի՛ պատժիր. իսկոյն դուրս կըգանք, քեզ յարգանք կըտանք և քո տաւարի փոխը յետ կըտանք»։ Ասում է, հրում, ժայռը գլորում, այրից դուրս ելնում։ Բայց դուրս գալուն պէս Դաւթի հարուածը իջնում է ուժգին։ Ահեղ վիշապը փչում է հոգին։ Նրա յետևից միւսն է դուրս գալիս. Դաւթի հարուածից հոգին է տալիս։ Այսպէս նա կարգով ամենքին զարկում ու նորանց վերջը ձորն է գլորում։ Յետոյ մտնում է քարայրէ բունը, անթիւ գանձ գտնում, բերում իւր տունը։ Բայց գանձը ոչինչ՝ այրի խորքումը կապած կար մի ձի, մի քուռակ պիրուն, սև—ինչպէս սաթը, ուժեղ, գնացկան, ինչպէս Ղրա-աթը*)։ «Հօրեղբայր Օհան, այս քուռակն ինձի, իսկ այն գանձերը վեր առ, քեզ լինի»։

Ը. Լուրջ էր Դաւիթը, կատակ չէր անում. տղայութիւնը մի կողմ էր դրել. ուրիշ մտածմունք, նորանոր հոգսեր ըսկսել էին նրան պաշարել. Մսրամելիքը հօր մահից յետոյ զօրով եկել էր, Սև սարին տիրել,—Մհերի սարին, ուր առիւծ հսկան որսի էր գնում, որը Սասունի մի մասն էր կազմում։

Դաւիթը գնաց Ջէնով-Օհանին՝ «հօրեղբայր, ասաց, թէ Աստուած սիրես, մի ասա, տեսնեմ. ի՞նչպէս է եղել, որ հօրս սարը Մսրամելիքի ձեռքն է ընկել»։

«Ո՛ղի, երբ հայրդ դեռ կենդանի էր, այդ սարը ամբողջ մեզ կըպատկանէր։ Նրա չորս կողմը պարիսպ էր

*) Ղրա-աթը այն առասպելական ձին է, որի վրայ Քեօռ-Օղլի անունով մի ժողովրդական հերոս բազմաթիւ քաջագործութիւններ է կատարել։

քաշած, վերան Մարութայ սուրբ վանքը շինած։ Բայց երբ որ մեռաւ քո հայրդ, Մհեր, Մսրամելիքը տիրեց այդ սարին, պարիսպը քանդեց, վանքը աւերեց. այդ օրից սարը մնաց իւր ձեռին»։

—«Ես պիտի երթամ, սարը գրաւեմ, վանքը նորոգեմ, իմ հողին տիրեմ. թող թէ մելիքը քաջասիրտ մարդ է, զօրով այնտեղից ինձ դուրս վռընդէ։ Եւ դու ինձ, հէրբար, այս բանում պիտի օգնական լինես. ինչ որ ինձ պէտք դայ՝ վարպետ, նիւթեղէն, ոսկի, ակնեղէն —ամենը պիտ՝ տաս, բան չբինայես»։ Ասաց Դաւիթը ու սարը ելաւ, հին վանքը գտաւ, նրան կարկատեց, նոր ու փառահեղ մի վանք էլ շինեց, Մսրամելիքի անունը խսպառ այնտեղից ջընջեց։

Թ. Լուրը տարածուեց. համբաւը հասաւ Մսուր քաղաքը. Մելիքն իմացաւ Դաւթի արարքը... Գոռոզ իշխանը սաստիկ բարկացաւ. սաստիկ բարկացաւ, փըրփըրեց, ասաւ. «Կռիւ պիտ՝ գնամ Սասունի վըրան, Սասունի վըրան. այն լկտի մանկան պիտի խողխողեմ, Սասունն աւերեմ, աւերեմ, գերեմ, ինչ որ կայ-չկայ կոխ տամ, տրորեմ...»։

«Թող ժողովուին հարիւր հազար տըղայք նորատիք.
«Թող ժողովուին հարիւր հազար բեղով պատանիք.
«Թող ժողովուին հարիւր հազար թուխ-մօրուս մարդիկ.
«Թող ժողովուին հարիւր հազար կայտառ ծերունիք»։

Ժ. Դաւիթն էլ երբ որ այս բանն իմացաւ, գնաց հէրբօր մօտ, այսպէս խօսեցաւ. «Տուր ինձ, հօր-եղբայր՝ իմ հօր զրահը, տուր որ պահպանեմ ես նրա սուրբ գահը՝ տուր նոյնպէս կապեմ մէջքիս այն սուրը—կայծակից զոդած իմ հօրս թուրը. խաչը զօրաւոր աջ թևիս կապիր՝ Զալալ քուռակը ինձ համար թամքիր. Սև լեռան գլխին շինած սուրբ վանքը, աղաչիր՝ պահի իմ մանուկ կեանքը»։

Տասը տարեկան հերոս մանուկին Զէնով-Օհանը ուզածը տուեց։ Մանուկը հեծաւ Զալալ քուռակը և շուրջը կանգնած մարդկանցը դիմեց.

«Ո՛վ քոյրեր, մընաք բարով, ինձ քոյրութիւն էք արել.
Ո՛վ մայրեր, մընաք բարով, ինձ մայրութիւն էք արել.
Ե՛ղբայրներ, մընաք բարով, մընաք բարով, մէծ ու փոքրով»։

Ասաց Դաւիթը և իւր ձին քըշեց, Կաթնաղբիւրի մօտ նրան կերակրեց, բայց երբ Մելիքի բանակին հասաւ, անթիւ, անհամար վրաններ տեսաւ։ «Ի՞նչ անեմ, Աստուած. թէ գաղտուկ գնամ, կ՝ասեն՝ Դաւիթը գողի պէս եկաւ. թէ արձակ գնամ, այդքան զօրքերին ես ո՞նց դիմանամ»։

Միայն մի բոպէ տատանուեց քաջը, աջ ձեռքին եղած փիշեց սուրբ խաչը, առաջ արշաւեց, բարձրաձայն կանչեց.

«Է՛յ, ով քընած էք, շուտով զարթեցէք,
Իսկ ով զարթուն էք, տեղից վեր կացէք.
Ով որ կանգնած է, զրահը կապէ,
Ով որ կապել է, թող իր ձին թամքէ,
Ով որ թամքել է, թող շուտով հեծնէ։
Դէհ պատրաստ կացէք,
Ձեզ պահպանեցէք,
Որ յետոյ չասէք՝ մեր քնած ժամին
Գողի պէս եկաւ Դաւիթ պատանին»։

Ասաց ու քշեց, զօրքի մէջ մտաւ, մէկ կողմից տըւեց, միւս կողմից ելաւ. կայծակի թուրը կրակ էր թափում. թրից պրծածը ձին էր կոխատում։

ԺԱ. Տրտունջ բարձրացաւ Մսրամելիքի բանակի միջից. ձայներ լսուեցան ամենայն կողմից. «Անվեհեր աղայ, դու մեղք մի գործիր. գրտիր թշնամիդ, նըրա հետ կըռուիր»։ Զօրքի տրտունջը Դաւիթը յարգեց, Մսրամելիքի վրանը դիմեց... Եւ երբ իշխանի դռանը հասաւ, պահա-

պաններին բարձրաձայն ասաւ. «Ո՛վ թիկնապահներ գոռոզ Մելիքի, մտեք, յայտնեցէք իսկոյն ձեր տիրոջ, որ միակ որդին Մհեր իշխանի՝ զօրքըդ ջարդելով, դուռըդ է եկել. մեն-մենակ քեզ հետ կամք ունի կռուել... Մարդիկը մեղք են, ինչի՞ կոտորենք. մենք, իշխաններս, եկ միմեանց զարկենք»։

Մսրամելիքը նոյնպէս հսկայ էր, հսկայի նման գիտէր քաջ կռուել. Դաւթի հրաւէրը սիրով ընդունեց և գոռոզաբար նըրան հարց տուաց. «Կռիւը զօրո՞վ, թէ հերթով անենք... եթէ հերթով է ընդունուած կարգը, ապա դու փոքրն ես՝ առաջ ես պիտի ըսկսես զարկը։ Ուրեմն գնա՛, մէջտեղը կանգնիր և իմ մահաբեր զարկին սպասիր։ Պայմանը սա է՝ ես երեք անգամ կերթամ ու կըգամ և երեք անգամ քեզ հարուած կըտամ. եթէ հարուածիս դու լաւ դիմանաս, կամ թէ հրաշքով կենդանի մնաս, ապա ես պիտի մէջտեղը կանգնեմ և քեզնից նոյնքան հարուած ընդունեմ»։

—Ես համաձայն եմ, Դաւիթը ձայնեց. անցաւ հրապարակ, մէջտեղը կանգնեց։ Մսրամելիքն էլ այդ էր ցանկանում. գնաց ու եկաւ, իւր դուրգը զարկեց. դարձեալ հեռացաւ, նորից յարձակուեց և առաջուանից սաստիկ զարկ տուաց... Դաւիթն անվրդով զարկերն ընդունեց և երեք զարկն էլ անվնաս կրեց. ապա յետ դարձաւ, մելիքին ասաւ. «Մսուր քաղաքի դու՛ իշխան հզօր, բոլոր զօրքերիդ առջևը այսօր սուրը պայման արինք. խօսքըդ կատարիր, եկ, մէջտեղ կանգնիր։ Իմ իրաւունքս է երեք հարուած տալ. բայց ես առաջին հարուածը մօտս—Իսլիմ խանումին պիտի նըվիրեմ. երկրորդ հարուածը—անուշ քրոջս, որի հետ սիրով քո տանն ապրել եմ. քեզ համար, ուրեմն, մի հատն է մնում. եթէ այս մինին դու լաւ դիմանաս, կամ զարկից յետոյ կենդանի մնաս, ապա Սև լեռը քեզ է պատկանում»։ Ասաց, յետ ու յետ գնաց մեր քաջը, յիշեց աղ

կռան հրաշագործ խաչը, ապա յառաջեց և սաստիկ թափով կայծակի սրով մելիքին զարկեց, երկու կէս արեց։

Բոլոր զօրքերը «կեցցէ» կանչեցին, Դաւթին Մսուրի տէր ճանաչեցին։

ԺԲ. Սասունից հեռու, մի ուրիշ երկրում, Կապուտակող կոչուած մի մեծ քաղաքում, Խանդուդ անունով մի թագուհի կար, մի գեղեցկուհի, հօրը մինուճար։ Շատ պահլաւաններ, շատ հսկայ մարդիկ ցանկանում էին նրան կին առնել։ Բայց նա գոռոզ էր, մեծամիտ, հպարտ, ամսով ու տարով նրանց տանջում էր, իւր դրռան պահում, չարչարում անպարտ։

Դաւթի քաջութեան համբաւը ելաւ, Խանդուդ խանումի ականջին հասաւ։ Եւ գեղեցկուհին ինքն իրան ասաւ. «Կամ ես Դաւիթին պիտի կին լինեմ, կամ առանց նորան գերեզման մտնեմ»։ Վարձեց աշուղներ, ուղարկեց Սասուն, խիստ պատուէր տուաց իւր հօրից թաքուն. «Գտէք Սասունի հըսկայ իշխանին, քաջերից էլ քաջ Դաւիթ պատանին, իմ գովքը արէք, սիրտը շահեցէք և, կախարդելով, Կապուտակող բերէք»։

Վարձուած աշուղներն գալիս են Սասուն, գտնում են Դաւթին, Օհանից թաքուն, իրանց տիրուհուն գովում են երգով և նըրա սիրտը վառում, բորբոքում.

«Նա ըսպիտակ է, որպէս ձիւն զարնան.
Գեղեցիկ՝ որպէս վարդը մայիսուան.
Ունքերը կամար, վըրձինով քաշած.
Աչքերը խումար, սևուկ, ամօթխած.
Ճակատը լայն է, գանգուրներով պատ.
Մազերը շքեղ, ծամերով առատ.
Իրանը ճկուն, որպէս կիպարիս.
Կազմուածքը փարթամ իբր հայոց Մասիս։

Ամբողջ աշխարհից կորիչ իշխաններ
Ներրա դռանն են կանգնած օր-գիշեր.
Բայց նա ոչ ոքի ուշք չի դարձնում:
Դաւիթին է սիրում, Դաւիթին ըսպասում»:

Դաւիթը պատասխանում է.

«Երբ ձեր սիրուհին այդպէս սիրուն է,
Երբ որ նա այդքան արժանիք ունէ,
Սասունի տէրը, Մըհերի որդին,
Յօժար է գալու, ասէք, իւր կոչին»:

ԺԳ. Մի քանի ժամանակից յետոյ Դաւիթը ճանապարհ է ընկնում դէպի Կապուտկող: Գնում է, գնում, շատ ու քիչ Աստուած գիտէ, տեսնում է, որ գութանաւորը վար են անում: «Տղայք, ճանապարհորդ մարդ եմ, քիչ հաց տուէք», — ասում է: Մաճկալը պատասխանում է. «Մենք վեց օրուայ պաշար ունինք. նստիր, կեր, ինչքան սիրտդ ուզում է»: Դաւիթը նստում, միանգամից բոլոր պաշարն ուտում է: «Տօ, տնաւեր, ասում է մաճկալը. դու մի բոպէում մեր վեց օրուայ հացը կերար. մենք սոված լինչպէս պիտի վար անենք»: Դաւիթն ասում է. «Եղն ու գոմէշ բաց թողէք և գութանի շղթան ինձ տուէք»: Ասում է, հեծնում քուռակը և մի ժամում վեց օրուայ վարը վարում, վերջացնում:

ԺԴ. Դաւիթը անփորձ հասաւ Կապուտկող: Եւ ճանապարհին ով էլ պատահեց՝ վիշապ, պահլաւան, աւազակ թէ գող, ամենքին ջարդեց. պալատի առաջ ձին քշեց, կանգնեց... Իշխանի դռան, թոփուզը ուսին, մի պահապան կար, որի հայեացքը ժանգոտ էր ու չար: Ոչ մի եկողի նա չէր բարևում և ոչ մի մարդուց բարև չէր առնում: Դաւթին որ տեսաւ, ոչ առանց ահի դէպ՝ նրան նայեց: Նա էլ երկիւղով սրան բարևեց. «Անունդ ինչ է, եղբայր», հարցրրեց:

—Ուզում ես, կ՚ասեմ քեզ իմ անունը, քեզ՝ որ

եկել ես իմ տիրոջ տունը. ինձ այստեղ մարդիկ Համդօլ են կոչում: Իսկ դու, ինձ ասա, ո՞վ ես կամ ինչո՞ւ եկել ես այստեղ աշխարհից հեռու... Եթէ եկած ես որպէս փեսացու, տիրուհուս ուզիլ, ապա լաւ կանես, որ ձիդ ետ շուռ տաս և եկած տեղդ սուս ու փուս երթաս: Մեղր ես, պատանի, այս սրբարի մէջ ոչինչ լաւ բանի դու չես պատահիլ. ուրիշ աւելի հսկայ փեսացուք քեզ հում-հում կուտեն, մօտ էլ չեն թողնիլ, որ դու խանումի երեսը տեսնես, կամ ձայնը լսես:

«Կատակ ես անում, Համդօլ բարեկամ, բայց ես կատակը վաղուց եմ թողել. Խանդուդ խանումի յատուկ հրաւէրով հեռու աշխարհից այստեղ եմ եկել. բաց սրա դուռը, ձիս էլ գոմը տար. հիւրասիրութեան պարտքդ կատարիր. քանի կռնիս է խաչը փրկարար՝ ոչ մարդ, ոչ հրէշ, վիշապ, պահլաւան ինձ վրնաս չեն տալ. Դաւթի անունը հարկաւ չես լսել. նրան յաղթողը մօրից չի ծնուել»:

Երբ իւր անունը Դաւիթը տրաւ, նստած տեղիցը Համդօլ վեր թռաւ. կանչեց ծառաներ, նրա ձին առան և գոմը տարան: Ինքն էլ սրահի դռները բացեց և ակնածելով Դաւթին ներս կանչեց: Եւ երբ Դաւիթը մտնում էր շէմքից, մի կարմիր խնձոր ձգեցին բարձրից, որ նա վեր առաւ, նայեց, համբուրեց,—ծոցումը դրեց: Սրահում նըստած բոլոր հսկայքը, երբ Դաւթին տրուած տեսան յարդանքը՝ խանումի կողմից, սաստիկ բարկացան, նորեկ պատանուն խեթիւ նայեցին և իրանց մտքում հաստատ վճռեցին, որ նրան մորթեն,—խանումին պատժեն:

Կէս օր էր արդէն: Մէջտեղ փռուած էր ճաշի լիք սուփրէն: Բոլոր հարսնախօսք սուփրի շուրջ նստած, բոլոր փեսացուք բարձերին կռնած: Դաւիթն էլ եկաւ, մի կողմը նստեց, սուփրի մի ծայրից կամացուկ բռնեց— դէպ իրան քաշեց, ինչ որ կար-չկար լաւ մաքրազարդեց:

Յետոյ վեր կալաւ գինով լիք կուժը և մի շնչումը խմեց, դատարկեց. «Համդօլ բարեկամ, դու դուռը պահիր. ես այս ճուտերին պիտ՝ մէկ-մէկ մորթեմ, Խանդուդ խանումին խընձորի տեղակ սրանց գլուխներն ընծայ ուղարկեմ»։ Բայց մեր փեսացուք իրանց հաշիւը շուտով վեր առան՝ դեռ խօսքը կիսատ՝ միմեանց յետևից պուկ-արին, կորան։

ԺԵ. Միւս օրը Կապուտկողի թագաւորի մօտ գալիս են Համզայ պահլաւանի խնամախօսները. «Մեր տէրը մեզ ուղարկել է, ասում են. կամ պէտք է աղջիկդ տաս, տանենք, կամ դուրս գաս, նրա հետ կռիւ անես»։—«Համդօլ, ասում է թագաւորը, յայտնիր այն քաջերին, որոնք զանազան երկիրներից եկել են խանումին ուզելու. ով որ կըգնայ և Համզայի գլուխը կըբերի, աղջիկս նրան կըտամ»։

«Ոչ մի պահլաւան չի մնացել, բոլորը փախել են. մնացել է Սասունցի Դաւիթը. տեսնենք նա ինչ կասի», պատասխանում է Համդօլը։ Կանչում են Դաւթին։

Թագաւորը հարցնում է. «Դու՞ ես Դաւիթը»։

—Ես եմ։

«Կարող ես Համզայ պահլաւանի գլուխը բերել»։

—Հաց և գինի, Տէր կենդանի. կըբերեմ։

«Եթէ Համզայի գլուխը բերես, Խանդուդ խանումը քեզ կըտամ», վճռում է թագաւորը։

ԺԶ. Խանդուդ խանումը իւր նաժիշտներով սրահից ելաւ, դռանը կանգնեց. երբ որ Դաւիթը ճամպայ էր ընկնում, նրան ողջունեց. «Դաւիթ, քեզ պահիր. Համզայ հրէշից դու զգոյշ կացիր. մինչև այս օրս դեռ ոչ մի կարիշ նրան չի յաղթել և ոչ մի կռուող—նրանից փրկուել»։ Ասաց, արտասուեց։ Դաւիթը անխօս խոր գլուխ տուեց և իւր ձին քշեց։ Քշեց ու գնաց. քիչ թէ շատ գնաց, այդ գիտէ Աստուած. վերջապէս հասաւ Համզայի տունը, ներս նայեց, տեսաւ՝ հրէշը նստած ապուր է ուտում. մէկ չար-

խի կաթսայ առաջը դրած, ահագին շերեփ իւր ձեռին բռնած. երբ որ շերեփը բերանն էր տանում, կարծես մի նոր ըռեխ էր բացւում։ Ինքն էլ սոված էր. ձիուց վէր եկաւ, դռանը կապեց, յետոյ անխօսիլ վրանը մտաւ, Համզայ հսկային բարև չտուած, կաթսան վեր առաւ ու գլխին դաշեց, մի շնչում դարտակեց։

—Է՛յ, դու ի՞նչ մարդ ես, Համզան հարցրրեց։

«Խանդուդ խանումի կողմից եմ եկած, որ քո անունից մի նշան տանեմ»։

—Լաւ, առ մատանիս։

«Այդ չնչին քարը ես կըկորցնեմ։ Աւելի մեծ բան, քո գլխի նման, որ տաս, լաւ կանես»։

—Է՛յ, լակոտ, ո՞վ ես։ Բայց ով էլ լինես, փառք տուր Աստուծուն, որ ներս ես մտել իմ վրանի տակ. մենք մեր տներում մարդկանց չենք պատժում. գնա՛ հրապարակ։

Դաւթը ելաւ։ Համզան կատաղած նոյնպէս դուրս եկաւ։ Մէմեանց բռնեցին։ Որպէս երկու զօչ՝ գնում են գալիս, և միմեանց սաստիկ հարուած են տալիս. կամ որպէս երկու կենդանի լեռներ, ուզում են միմեանց փըշրել, կլանել։ Մինչև երեկոյ այսպէս կռուեցին։ Իրիկնապահին Դաւթը կանչեց. «Ով հաց ու գինի և Տէր կենդանի»։ Կայծակի թուրը մէկ էլ պսպղաց, աշխարհը թընդաց։ Հսկայ լեշը գլորուեց, ընկաւ։ Օրը մթնեցաւ։

ԺԷ. Կապուտկողումը ուռն էր կատարւում. ամբողջ քաղաքը շտժւում էր, խնդում։ Բոլոր աշխարհից հաւաքուած հիւսեր քէֆ էին անում եօթն օր, եօթ գիշեր։ Դաւթի պտկն էր՝ պսակ, հարսանիք, ճաշկերոյթ, ընթրիք. քառասուն աղջեր զանազան երկրից մակառ են եկել. քառասուն կուսանք, մէկը միւսից լաւ, հարսնաքոյր ջոկուել. Խանդուդի այրը փեսայի պատուին մըրգի փոխանակ ոսկի

է բաժնում. Զէնով-Օհանը իւր հարսի գլխին մարգարիտ ցանում։ Անձրև՜ էր, անձրև և ոչ թէ պարգև, որ ամբողջ շաբաթ թափւում էր առատ։

Եօթն օրից յետոյ հարսանքաւորը Սասուն գնացին. այնտեղ նոյն կարգով եօթն օր, եօթ գիշեր խնջոյք արեցին, կերան խմեցին և ամեն մինը մի պարգև առած, իւր տունը գընաց։

ԺԸ. Մի տարի անցաւ։ Խանդուդ խանումին Դաւիթը ասաւ. «Ես պիտի գնամ, մի պրտոյտ անեմ, երկիրներ տեսնեմ։ Դու այդ միջոցին զաւակ կ՚ունենաս. թէ աղայ լինի, ապարանջանս թևին կըկապես. թէ աղջիկ լինի դու այն կըծախես և աղջըկանըդ զար ու զարդ կառնես։ Տղադ կըլինի հսկայ, զօրաւոր. աղջիկդ սիրուն, շըքեղ, փաւաւոր։ Տըղայ որ լինի, Մհեր կանուանես, իմ հօր անունը նրան կըդնես. թէ աղջիկ լինի, ինչ սիրտդ ուզի, այն անունը տուր՝ Անահիտ, Աստղիկ, Անոյշ, Շուշանիկ, Լուսիկ, Արուսեակ, Նազիկ, Վարսենիկ»։

Ասաց ու գնաց։

Խանդուդ խանումը մենակ չմնաց, մի տսից յետոյ մի մանուկ ծնեց, պապի անունը թոռանը դրեց, ապարանջանը կռնիցը կապեց։

Մհերը աճեց, աճեց, զօրացաւ և մի վիթխարի մանկամարդ դարձաւ։

ԺԹ. Օտարութեան մէջ շատ երկար մնացմեր Դաւիթ հսկան. գնաց Գիւրջիստան, Պարսից աշխարհը, նաև Չինաստան։ Եւ ամենայն տեղ նոյն բանն էր տում՝ հաւաքում շուրջը տեղացի քաջեր, թոյլերին օգնում, չարերին պատժում։ Բայց ամենից շատ Դաւիթ բարկացաւ Ադրբէջանում... Դաւիթը մենակ քաղաք է մտում. ամբողջ քաղաքը ոտի է կանգնում, զէնք, զրահ առնում, Դաւթին կալմէջում. ուզում են բռնել, սաղ-սաղ խորովել։ «Ով հաց ու գինի և Տէր կենդանի», կանչում է քաջը և թուրը հանում, բոլոր քաղաքը քանդում, կործանում։

Վերջը մի աղջիկ, սիրուն ու չքնաղ, Դաւթի առաջն է գալի, աղաչում է ու խնդրում, որ միւսներին խնայի։ «Ադրբէջանի տիրոջ՝ ես աղջիկն եմ մինուճար. հայրս ընկաւ քո սրից. ինձ էլ վեր առ, հետդ տար»։

Ի. Գալիս է Դաւիթ, աղջիկը թարքին և ինքն իրան խօսում առանձին։ «Եօթը տարի է, որ ես Սասունից հեռու եմ ապրում. այս եօթը տարում ինչ է պատահել արդեօք իմ երկրում. Զէնով-Օհանը գուցէ ծերացած. Խանդուդ խանումը տխուր մընացած. արդեօք ինչ ունիմ ես ինձ յիշատակ. արդեօք ապրում է իմ միակ զաւակ»։ Այսպէս տխրադէմ Դաւիթ իշխանը առաջ էր գնում. Զալալ քուռակն էլ հայրենի հողը հանդարտ կոխոտում... Յանկարծ մի մանուկ դէմն է դուրս գալիս և մեր ճամբորդին խրոխտ ձայն տալիս։ «Է՛յ, օտարական, ո՞վ ես, ո՞ր երկրից և ո՞ւր ես գնում, կամ այդ աղջիկը ինչի՞ ես տանում. դու երևում ես ինձ կասկածելի. մեր հողով անցնել քեզ թոյլ չեմ տալի»։

Դաւիթը ապշեց... Ոչ մի հողածին դեռ չէր յանդգնել նրա երեսին համարձակ նայել, ուր մնաց նրրա առաջը կտրել... Մի սարսուռ անցաւ նրա ողջ մարմնով։ Դշխոյ աղջկան կամաց ցած դրեց և մանկան վրայ թափով յարձակուեց։ Խիզախ մանուկը ժայռի պէս կանգնեց։ Միմեանց զարկեցին։ Սկզբում Դաւիթ մրցում էր յաջող. բայց երբ կռիւը սաստիկ երկարեց, ծերունին յոգնեց. մինչդեռ մանուկը, քանի գընում էր, ոյժ էր ստանում. նրրա արիւնը նոր էր տաքանում։ Վերջապէս Մհեր հօրը տապալեց։

Դաւիթը ձայնեց. «Զգոյշ կաց, տըղայ, եթէ որ որդիս այդ բանն իմանայ, քեզ տասնապատիկ խիստ պատիժ կըտայ»։

«Ո՞վ է քո որդին»։

—Մըհեր պատանին։

«Որևէ նշան»։

—Մի ապարանջան աջ թևի վերան։

«Ա՜խ, հայր իմ, ներիր», Մհերը ձայնեց, հօր առաջ մեղմով նա ծունկ խոնարհեց. «Մհերը ես եմ. ներումն եմ խընդրում, որ անպատուեցի ես քո ծերութիւն»։

—Ես պարծենում եմ, որ ինձ յաղթեցիր, դրանով, որդեակ, հօրդ պատուեցիր։ Եւ ես գիտէի, որ իմ ժառանգը, Մհերի թոռը, Դաւթի զաւակը, հօրից պիտ՝ անցնի, անյաղթ պիտ՝ լինի։

Ադրբէջանի դշխոյին Մհերի հետ պսակեցին և Հայրենիք ուղարկեցին։ Դաւիթն ասաց. «Երբ որ քո հայրդ սաստիկ ծերանայ, երբ որ մեր երկրին մի փորձութիւն գայ, հերբար Օհանը ուժգին ձայն կըտայ։ Ձայնը կըլսես, Սասուն կըհասնես և հայրենիքիդ տէրութիւն կանես»։

Ն. Տ.-Ղ.

79. ՄԵԼԻՔ-ԻԻՍՈՒՓ

(Պատմական պոէմ 1728—1750)

I

Քաջ Մելիք-Աբով [1]) իր մահուան օրը
Կանչեց հարազատ Թամրազ եղբօրը,
Յանձնելով նորան զեկը վարչութեան՝
Պետ նըշանակեց իր մելիքութեան։
Կըտակեց, որ նա խնամատար լինի,
Գիւլիստան աշխարհն անփորձ պահպանի.
Միշտ հովիւ լինի սուրբը հայրենիքին
Ու իշխանական որբ ընտանիքին,
Մինչև որ Իսուփ որդին մեծանայ,
Հօրը յաջորդի ու մելիք դառնայ։

Իսկ իր պատանի միակ զաւակին
Աբով համբուրեց ջերմ ու կաթոգին,
Նըւիրեց նրան՝ օղերն արծաթի
Մի սիրուն հրացան, կոթը սադափի.
«Ահա սա այն է, որով Կաղ-Աբով [2])
Պահեց Գիւլիստան ազատ, ապահով.
Սա այն սուրը զէնքն է՝ ահեղ, մահաբեր,
Որից սոսկացին մեր թշնամիներ,
Որով պաշտպանուեց մեր եկեղեցին,
Որով հայերը փառք վաստակեցին։

«Շունչըդ բերանիդ եթէ այս զէնքը [3])
Գցես դարշելի թշնամու ձեռքը,
Օ՜, այն ժամանակ հողը կըճեղքեմ,
Շիրմիս խորքերից անէծք կըթափեմ

---

[1]) Դեռ 1701 թվին Ղարաբաղի մելիքները դիմել էին Պետրոս Մեծին և խընդրել նրա հովանաւորութիւնը, որ կարողանային ապահով պատերազմելու Թուրքերի դէմ։ [2]) Մելիք-Աբով II ունէր «Կաղ» մականունը. այդպէս էր կոչւում, որովհետև նրա մի ոտը գնդակի հարուածից կաղ էր։ [3]) Մելիք-Աբովի այդ հրացանը, որ Մելիք-Բէգլարեանների ժառանգները հազար ուրբով ծախեցին գեներալ Երմոլովին, այժմ գտնւում է Պետերբուրգի Արուժէյնի պալատում։ Ծ. Հ.

Ստոր, անարժան ժառանգիս զլխին.
Անէծքըս ահեղ՝ հասնելով երկին,
Կըրակ կըթափի բարձունքից անհուն,
Շանթամահ կանի իմ անարդ որդուն...»
Եւ Մելիք-Աբով հառաչեց ուժգին,
Աչքերը փակեց, աւանդեց հոգին...

II

Մելիք-Թամարաղը գեղ ապարանքում,
Բազմած սիւնազարդ շքեղ պալատում,
Իր նախաճաշիկն արդէն վայելած՝
Ղալեան էր ծխում. իսկ հեռու կանգնած,
Գոտկի մէջ խրած ոսկէ ունելիք,
Ձեռները խաչած՝ կար մի մանկլաւիկ.
Ղալեանը հէնց որ հանգչում էր, մարում,
Նա հեզիկ գնում, կրակ էր բերում.
Եւ ոլոր-մոլոր կապոյտ քուլաներ
Նորից բարձրանում, գնում էին վեր։

Տրտմութեան մռայլ ամպը ճակատին՝
Նայում էր անթարթ Թամրաղը գետնին,
Նայում էր, տանջւում դաժան մըտքերից,
Անհանգիստ լինում ծանր հոգսերից.
Իր եղբօր մահն էր նա մտաբերում
Ու ինքըն իրան մորմոքւում, տխրում.
Թէ՞ մի բօթաբեր լուր էր տխրագին
Վրդովում նըրան, ջլատում հոգին.
Գուցէ վանդ էր ազգին ըսպառնում,
Իշխանի սիրտը վեր ու վայր հանում։

Ո՛չ... Այդ Իսուֆն էր, Իսուֆն ահաւոր,
Որ վրդովում էր, տանջում հօրեղբօր.
Իսուֆն աճում էր, Իսուֆ մեծանում—
Ժամը հասնում էր, ժամը մօտենում,

Երբ Թամրաղ պիտի յանձնէր ժառանգին
Վարչութեան զեկը, իսկ ինքը նախկին
Իր փառքից զրկւէր, զրկւէր անունից
Ու հրաժարւէր իշխանութիւնից...
Ա՜խ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ Թամրաղը յաւէտ
Զըմնայ մելիք, ինքնիշխան ու պետ...

Պէտք է վերջ դնի Թամրաղ այդ կեանքին.
Պէտք է չքացնի Թամրաղ ժառանգին.
Նա մի յարմար օր՝ սարում կամ դաշտում,
Կամ թէ գիշերով Գիւլիստան բերդում,
Մարդկանցից ծածուկ՝ կըսպանի որբին
Ու դին կըձգի անդունդը մթին...
Կամ թէ կը խաբի, կըտանի ձորը
Ու իր կեռ թուրը կըխըրի փորը...
Գաղտնիքն ահաւոր կըմնայ գաղտնիք,
Թամրաղն էլ առ միշտ կըմնայ մելիք...

Բայց Ղամար-Սօլթան՝ հովւի պէս արթուն՝
Գիշեր ու ցերեկ հսկում էր որդուն.
Անգութ Թամրաղի սիրտը նենգաւոր
Կարդում էր հեռից այրին սգաւոր,
Կարդում էր հեռից—սոսկում, սարսափում,
Մըռայլ մտքերից տանջւում, կեղեքւում...
Իսուֆն էր միայն մօր վերջին յոյսը,
Հանգած օջաղի ապագայ լոյսը.
Իր մօր աչքերից նա պիտի սրբէր
Դառնագին, աղի ու ջերմ արցունքներ...

III

Բարձր, սեպացած ժայռի գագաթին,
Սրընթաց ու յորդ Ինջայի ափին,
Կանգնած էր տխուր, սակայն ահաւոր,
Գիւլիստան երկրի բերդը սգաւոր։

Իսկ այնտեղ հեռու՝ պալատի միջում՝
Խրախճանքի ուրախ աղմուկ էր հնչում.
Թմբուկ ու փողեր, երգ ու կատակներ
Թնդացնում էին շրջակայ լեռներ...
Լսում էր հեռուից ամբոխը յուզած,
Թամրազի վերայ արտնջում՝ զզուած։

Թամրազը շքեղ հանդէս էր սարքել—
Թուրք հարկահան էր նըրա մօտ եկել.
Դիւլիստան երբէք դեռ մինչև այսօր
Հարկ չէր վճարել Թուրքին նենգաւոր.
Արձակ-համարձակ, սուրը միշտ ձեռքին,
Զարդել էր, վանել հայ ազգը Թուրքին.
Դեռ Կաղ-Աբովի աշխարհում երբէք
Ոքը չէր դրել հարկահան ոչ մէկ.
Ազատ ու անկախ իր հայրենիքը
Պահպանել էր միշտ հզօր մելիքը։

Իսկ այսօր... Այսօր Թամրազը դաժան՝
Հայրենի հողի իշխանն անարժան,
Եղբօր յիշատակն ոտնատակ տըւած,
Թուրքի առաջին զուռը բաց արած,
Նորան ընդունել, սարքել է հանդէս,
Ոտների տակին սողում որդնի պէս.
Ազգի քրտինքով վաստակած ոսկին
Տալիս է այսօր թշնամի պարսկին,
Հայի անունը ծաղրում, ծանակում,
Անարգում նըրան արար-աշխարհքում։

«Թամրազ խոստացաւ մինչև իր մահը
Սրբութեամբ պաշտել Պարսկական դահը,
Շահին միշտ լինել հընազանդ, հըլու
Ու հաւատարիմ խոնարհ հարկատու։
Եւ կամենալով հիւրին նենգաւոր
Նըւիրել ընծայ մի արժանաւոր
Մելիքը լպիրշ, ատոր, շողոքորթ,
Ազգի անարժան որդին թուլամորթ,

Զար, դժոխային ժպիտը բերնին,
Բծնելով՝ ասաց Թուրք հարկահանին.

«Մեռնելուց առաջ՝ իմ եղբայր Աբով,
Որ ատում էր ձեզ իր բոլոր հոգով,
Յանձնեց իր որդուն մի Ղրիմի հրացան,
Հաղւագիւտ մի զէնք, չըտեսած մի բան։
Կոթը սագափից, զարդարւած սիրուն,
Մէջը շողշողուն, յղկած, ոլորուն.
Խողովակն ամուր, կարծր պողպատից,
Օղերը փայլուն, մաքուր արծաթից.
Զարկում է գնդակն իր նպատակին,
Ծակում է լեռը, սլանում երկին...

«Սակայն ափսոս որ այդ անգին զէնքը
Տըւել են անմիտ պատանու ձեռքը.
Նա լաւ կըսազի Պարսից արքային
Կամ նըրա գերարդ, ազնիւ ծառային...
Թէ բարեհաճես, կարող ես կանչել,
Ձեռքիցը խլել կամ թէ պահանջել...
Թէ ընդդիմանայ, հակառակ խօսի—
Այնպէս ապտակիր, որ արիւն հոսի.
Նա էլ իր հօր պէս գոռող է, յամառ,
Միշտ վըտանգաւոր Թուրքերիդ համար...»

Արդէն կատարւեց... Յափշտակեցին...
Զէնքը սրբազան արդէն խլեցին.
Հայրական անգին աւանդը անարիժ
Խլեց թշնամին ժառանգի ձեռքից.
Խլեց թշնամին առանց յաղթութեան,
Առանց արիւնի, առանց քաջութեան։
Իւսուփի օրը սևացաւ գլխին,
Խաւարեց աշխարհ, մռայլեց երկին։
Իւսուփ ողբաձայն լալիս է, գոչում,
Զահել վագրի պէս կատաղած մռընչում։

Զրկուեց հայրական նա սուրբ աւանդից,
Զրկուեց իր սիրած, փայփայած զէնքից.
Ամեն օր նըրան սրբում, խընամում,
Միշտ իւղ էր քսում, մաքրում, պահպանում,
Որ երբ մեծանայ, երբ մելիք դառնայ—
Ջնջի Թամրազին, երկրին տիրանայ,
Իր սրբանըւէր զէնքով հայրենի
Պահի իր ազգը, հողը մայրենի...
Այժմ ի՞նչ անի Իսուփ անպաշտպան,
Ո՞ւմ մօտ նա գանի արդար դատաստան:

Եւ յուսակըտուր, մռայլ ու տրտում,
Արտասուքն աչքին, կսկիծը սրտում՝
Եկաւ Գիւլիստան բերդը սգաւոր,
Նեռւեց խանդավառ գիրկը նա իր մօր,
Որ առնի հանգիստ մայրական կրծքին,
Տայ թեթևութիւն իր սրտի վէրքին.
Որ իր սիրառատ ծընողը բարի
Ամոքի նըրան ու մխիթարի.
Որ մայրը գիւթիչ խօսքով իր հզօր
Ըսփոփի, սիրա տայ իր որդուն անզօր:

Բայց Ղամար-Սօլթան խիստ ու զայրագին՝
Գոչեց կատաղած, հրեց զաւակին.
«Հեռո՛ւ ինձանից, հեռո՛ւ, դու ըստո՛ր,
Վախկո՛տ, անարժա՛ն որդի դու քաջ հօր...
Լաւ էր, որ եթէ բերէին ինձ մօտ
Անզգայ, անշունչ քո դին արիւնոտ
Ու ինձ ասէին՝ մեռաւ քո որդին,
Հօր նըւիրական աւանդը ձեռքին...
Գնա, հեռացիր, գարշելի՛ էակ.
Էլ այսուհետև ես չունիմ զաւակ...»:

Եւ ահա Իսուփ արտասուքն աչքին,
Եկաւ մայրենի ամրոցը կրկին.
«Մայրիկ, Իսուփը ընաւ չի խնդրում
Յանցանքի համար քեզանից ներում.

Նա արժանի չէ որդիդ կոչուելու,
Իրաւունք չունի ներում խնդրելու:
Եկել եմ այստեղ, իբրև մի զինուոր,
Ու աղաչում քեզ, իբրև ազգի մօր,
Որ տաս դու ինձ զէնք, գնամ, մաքառեմ,
Իմ հօր կորուսած փառքը յետ բերեմ...»:

Եւ մօր ծանրացած սրտից ցաւագար
Կարծես՝ գլորուեց, ընկաւ մի մեծ քար.
Յուսոյ առաջին նշոյլը փայլեց.
Այրին յուզուեցաւ, սիրտը այլայլուեց...
Էլ նըրա առաջ նախկին թոյլ, անզօր
Իսուփ չէր կանգնած, այլ մի քաջազօր,
Կատաղի կորիւն, որի աչքերում
Առիւծ-Աբովի հուրն էր բորբոքուում.
Իբրև մարմնացած անվեհերութիւն՝
Նա զէնք էր խնդրում՝ որ թափէ արիւն:

Բայց Ղամար-Սօլթանն էլ ոչինչ չունէր,
Որդու համար զէնք ո՞րտեղից գտնէր.
Թամրազը խարդախ, ագահ, նենգաւոր
Խլել էր արդէն բարիքը բոլոր.
Յափշտակել էր եղբօր կալուածներ.
Կողոպտել խսպառ նըրա տան իրեր.
Հէգ իշխանուհուն թողել էր կարօտ,
Ամեն բանից զուրկ ու սիրտը եարոտ:
Նայեց Իսուփին Ղամարը թշուառ,
Նայեց սրտատրոփ ու մընաց շըւար...

Եւ ձեռքը յանկարծ տարաւ դէպի վեր,
Պոկեց ճակատից իր ոսկէ շարքեր,
Իր իշխանական զարդը թանկագին՝
Վեհ ու մեծապանծ՝ շպրտեց գետին՝
«Ա՜յս է մընացել... Տա՛ր իմ ո՞րը զաւակ,
Տա՛ր, իմ այս վերջին բարիքը միակ.
Տա՛ր, զէնքեր գնի՛ր, կուի՛ր անվեհեր,
Հօրըդ կորուսած աւանդը յետ բեր.

Օջաղիս հանգած ճրագը վառիր,
Քո որդիական պարտքը կատարիր...»։

V

Միւս առաւօտեան, երբ որ արևը
Արար-աշխարհին տըւաւ բարևը,
Ոսկով-արծաթով ջորիքը բարձած,
Ապարանքի մօտ, նժոյգը հեծած՝
Կանգնած էր պատրաստ թուրք հարկահանը,
Ուսին Իւսուփից խլած հրացանը։
Թամրազն էլ այնտեղ՝ քաղցր ժպտալով,
Առօք ու փառօք ճանապայ գցելով՝
Երկուտակւում էր, գըլուխ վէր բերում,
Թանկագին հիւրին բարի երթ մաղթում։

Եւ երբ մէկմէկու հրաժեշտ տըւին,
Իր նօքարների խումբը յետևին՝
Թուրք հարկահանը՝ ժողւած հարկերով՝
Ճանապարհ ընկաւ լեռան լանջերով։
Հսկայ, սեպացած ժայռի կատարից,
Մռայլ ամրոցի պարըսպի վերից,
Նայում էին լուռ աշտարակները,
Նայում դէպի այն հեռու լեռները,
Ուր անյայտացաւ թշնամին անհետ,
Տանելով հայի պատիւը իր հետ։

Մռայլ, ահավոր ձորի անդընդում
Թարթառն անդադար գոչում է, թնդում.
Հսկայ վիշապի նման կատաղած՝
Առաջ է վազում յուզւած, փրփըրած.
Առաջ է վազում նա գալարւելով՝
Գետնի ապառաժ կուրծքը ճեղքելով.
Բարձր մռնչում, գոչում է ուժգին,
Իր ահեղ ձայնով տատանում չորսդին.

Շարժւում է տեղից լեռնոտ գետափը։
Ծեծում ու քերում ժեռ ու քարափը։

Նեղւած ափերից դաժան, անողոք՝
Գետը զայրացած բառնում է բողոք.
Բայց այնտեղ ահա ծառերը դալար
Երկու ափերից կազմել են կամար
Ու խոնարհւելով՝ կարդում են յորդոր,
Որ հանգստանայ գետը ահաւոր.
Արևն էլ շողքը կապոյտ երկնքից
Գցել է ներքև ճիւղի արանքից,
Ջուրը փայփայում, հետը խաղ անում...
Սակայն նա դարձեալ աղմուկ է հանում։

Եւ անդնդախոր ձորի եզերքին,
Ուր ամբառնում են ծառերը երկին,
Նեղ օձապտոյտ շաւղի վրայով,
Տես, կարաւան է ընթանում ահով։
Ջորը բաց արած ահեղ բերանը՝
Ուզում է կուլ տալ ողջ կարաւանը.
Մի թեթև՜ շարժում, անզգոյշ մի քայլ—
Նա կըգլորւի անդունդը մռայլ.
Զայրագին յուզւած Թարթառը այնտեղ
Խեղդամահ կանի իր զոհին անմեղ։

Եւ ահա ձորի բարձր եզերքին,
Կապոյտ երկնքի կամարի տակին,
Իբրև մի արծիւ՝ յանկարծ երևաց
Աբովի որդին ըսպառազինւած...
Քաջ ու անվեհեր նա ձայնեց [1]) վերից—
Եւ յանկարծ ահա կանաչ թփերից
Հայոց հրացաններն ուժգին թնդացին,
Ծխի քուլաներն երկինք ղրկեցին...

[1]) Ցարձակման պայմանական նշանաբանն էր «ծկըտ», իսկ դադարմանը «մըկտ»։ Ծ. Հ.

Տատանուեց, շարժուեց Թարթառի ափը.
Թշնամին սոսկաց... Տիրեց տագնապը...

Եւ դիակները արնով շաղախուած՝
Գլորուում էին ձորից դէպի ցած,
Զքանում անհետ մռայլ անդընդում,
Որտեղ Թարթառն էր զայրագին թնդում,
Ձի ու ջորիներ պաշարուած ահով՝
Վազվզում էին զառիվայրներով.
Ներքևում ջուրն էր մոլեգնած գոռում,
Վերևում կռիւն էր բորբոքուած եռում.
Գնդակ էր տեղում ամենայն կողմից,
Կածանը ներկւում կարմիր արիւնից։

Հարկահանն ահա դողալով ահից՝
Ուզում է փախչել մօտալուտ մահից.
Բայց Իսուսի ճարպիկ եղնիկի նման՝
Վազում է ահա նըրան յանդիման...
Ժայռի կատարից նա թուրը ձեռքին
Ահա թռաւ ցած ու հասաւ թուրքին.
Թուրը շողշողաց, փայլեց ահաւոր,
Խրւեց թշնամու կուրծքը նենգաւոր—
Արիւնը ցայտեց Իսուսի դէմքին.
Թուրքը մռնչաց, աւանդեց հոգին...

Անցաւ տագնապը։ Հօր սրբանըւէր
Աւանդը փրկեց որդին անվհեր։
Զինակիցները եկան, ժողւեցին,
Զահել իշխանին շրջապատեցին.
Պագեցին նըրա ղէնքը հայրական,
Երգեցին իրանց երգը յաղթական։
Եւ երբ թեքւեցաւ արևը պայծառ,
Ձորի եռևում մայր մտաւ խսպառ,
Թշնամուց խլած բարիքներն առան,
Ընկնելով ճանապայ՝ Գիւլիստան տարան։

VI

Սև-Ջրի ափին՝ հարթ դաշտավայրում,
Ուր միշտ արևը կիզում է, այրում,
Կանգնած էր տխուր, իբրև սգաւոր,
Ղանլու-Զինարի[1]) ծառը դարաւոր։
Նըրա հաստ ճիւղին՝ բարձր եթերում՝
Դիակ էր նեխուած ճօճում, օրօրւում.
Գարշելի հոտը չորս կողմը սփռում...

Մեռաւ Չարանենգ Թամրազը դաժան,
Մեռաւ հայի զեղխ իշխանն անարժան...
Մեռաւ նա ոչ թէ արիւնոտ դաշտում,
Կամ ազգի համար մարտնչող վաշտում—
Այլ կախւեց սօսի ծառին դարաւոր,
Իբրև մահապարտ, իբրև մեղաւոր.
Կախւեց նա ոչ թէ իր խղճի խայթից,
Այլ քաջ Իսուսիի արդար զայրոյթից...

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ГСС Библиотека
ՀՍՍՌ-ԳԱՄ ССР
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
им. А. Мясникяна

[1]) Ղանլու-Զինարը (=արիւնոտ չինարի) գտնւում է Գիւլիստանի և Զրաբերդի սահմանի վրայ. այժմ մնացել են միայն նրա կոճղները։ Սրա մօտ է գտնւում Աղջաղալա գիւղը, որ կոչւում է նաև Ղարաչինար (=Սև չինարի)։ Ծ. Հ.

ՆԻՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Այն նիւթերը, որոնց հանդէպ հեղինակողի ազգանունը չի դրած, յօրինուած կամ փոխադրուած են աշխատասիրողի ձեռքով։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

1. Տանից դէպի ուսումնարան . . 3
2. Թռչնիկներ* Վիկտոր Հիւգոյի (Բաճճի) 5
3. Արմինէ 6
4. Մանկանը* Շահազիզ 7
5. Ֆրնդրիկոս թագաւորի սպասաւորը. Թ. Դուկասեան . . . 8
6. Զարդ տանեմ*. Ցակոբեան . 9
7. Մի հոգի երկու մարմնի մէջ. Նազարեանց 10
8. Հացը. (Ֆրանսերէնից) 12
9. Հասոյի երգը. Բաճճի . . . 13
10. Բարեխիղճ խափշիկը. Թ. Դուկասեան 14
11. Աւետարան*. Ցովհաննիսեան 14
12. Ագահութեան պտուղը 15
13. Գիւղական և մշակ*. Կրիլովից. 16
14. Հօր խրատը՝ Տօլստոյից . . 17
15. Կապիկ և ակնոց. Կրիլովից. 18
16. Բամին և արևը. Թ. Դուկաս. 19
17. Կանաչ տերևով*. Ցակոբեան. 20
18. Նրբամիտ ջուլհակ. Սրուանձտեան 22
19. Նամուսոյ Դէյրաթ*. Ցակոբեան 24
20. Վեհանձնութիւն. Մ. խօսք . . 25
21. Մարդը և հրեշը (հէքեաթ). Գ. Բարխուդարեան . . . 26

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

22. Դարնան սկիզբը. Պռօշեանց. 36
23. Դարնանամուտ*. Նալբանդ. 37
24. Սար գնալը. Աբովեանց . . . 38
25. Դարուն*. Պէշիկթաշլեան . . —
26. Դաշտումը 39
27. Վարդի ոստ*. Ջալալեան . . 40
28. Անտառը և նրա օգուտները . 41
29. Երբ որ ճնշում է քո սիրտը*. թարգմ. Բարխուդարեանց . 42
30. Երաշտ. Պռօշեանց 43
31. Դարնան անձրև*. Ծատուրեանց 45
32. Ամպ. թարգմ. Բաճճի 46
33. Ամպեր. Կ. Մելիք-Շահնազարեանց 49
34. Ամառն Երևանում. Աբովեան. 50
35. Կարկուտ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանց 54
36. Աղօթք*. Ցովհաննիսեան . . 56
37. Այգեկութ. Պռօշեանց . . . 57
38. Աշունք. Պռօշեանց 58
39. Ձմեռ. Աբովեանց 59
40. Իմ հարևանները Հրաս. . . . 61
41. Սառնամանիք*. Աղայեանց . 63
42. Մարդու մարմնի անդամները . 66
43. Կարապը, ձուկը և խեչափարը*. Կրիլովից 67
44. Արամ. (արտաքին զգայարանք) 68
45. Դարեգինը (գլուխը) 70
46. Մանուկին*. Կրասիլնիկեան 72
47. Արշաւիրը (ներքին գործարանները) 73
48. Հետաքրքիր*. Կրիլովից . . . 76
49. Հրաշալի տնակ 77

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

50. Երգիչներ. Ծատուրեան . . . 78
51. Կապիկի եղբայրը 79
52. Կապիկները*. Կրիլովից . . . 81
53. Ոչխար 83
54. Ձի 85
55. Էշն ու սոխակը*. Աբովեան . 86
56. Փիղ 88
57. Առիւծն ու վագրը 90
58. Կենդանիների լեզուն 91
59. Թռչուններ . . . . . —
60. Գեղարքունի ձուկը 98
61. Հօտ 101
62. Խեցեմորթը և Արծիւը . . . —

ՀԱՏՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

63. Ընտանիք. Բաֆֆի 104
64. Հայրենիք. » 113
65. Վիպասանի մրմունջը. Խ. Աբովեան 119
66. Մայրենի լեզու Խ. Աբովեան 125
67. Վայ էն ազգին. » » 128
68. Խայը. Ահարոնեան 130
69. Մշակ. Պատկանեան 141
70. Արաքսի արտասուքը. Պատկանեան 142
71. Բաժակ փրկութեան. Պատկանեան 144
72. Վայը ընկնող աստղեր. Նալբանդեան 146
73. Ազատն Աստուած. Նալբանդեան 147
74. Իտալացի աղջ. երգը. Նալբանդեան 149
75. Գիւղական նշանագրութիւն Պռօշեանց 151
76. Գիւղական հարսանիք Պռօշեանց 155
77. Փնջիկ Ն. Տ.-Ղ. 167
78. Ծաղկաքաղ Ն. Տ.-Ղ. . . . 168
79. Պախրախոտ Ն. Տ.-Ղ. . . . 179
80. Սասունցի Դաւիթը. Ն. Տ.-Ղ. 187
81. Մելիք Իսուփ. Ցար. Թումանեան 203

«Ազգային գրադարան»
NL0243544

9849

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆԻ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

---

1. *ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ, առաջին տարի, այբբենարան և սկզբնական ընթերցարան, բազմաթիւ ընտիր պատկերներով և գրութեան օրինակներով. 35-դ տպագրութիւն. գինն է* . . . . . 20 կ.
2. *ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ, երկրորդ տարի, երկրորդ գիրք ընթերցանութեան այբուբենից յետոյ, պատկերներով, նախապատ. քերականական և ուղղագրական վարժութիւններով. 23-դ տիպ. գինն է.* 35 կ.
3. *ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ, երրորդ տարի. երրորդ տարուայ ուսուցման նիւթը ազգային ուսումնարանների համար, ուղղագրական և քերականական գիտելիքներով, 17-դ տպագրութիւն. գինն է* . . 50 կ.
4. *ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ, չորրորդ տարի. չորրորդ տարուայ ուսուցման նիւթը ազգային ուսումնարանների համար. 12-դ փոփոխած և լրացրած տպագրութիւն. գինն է* . . . . . 55 կ.
5. *ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒԻ քերականութեան տարերքը, ընդարձակ յառաջաբանով. գինն է* . . . . . 50 կ.
6. *ՀԱՅՈՐԴԻ Սրբազան պատմութիւն Հին-Կտակարանի. գինն է* . . . . . 50 կ.
7. *ՀԱՅՈՐԴԻ Սրբազան պատմութիւն Նոր-Կտակարանի. գինն է* . . . . . 50 կ.
8. *ՀԷՆՉԷԼԻ բանաւոր և գրաւոր հաշուելու խնդիրներ Ա. և Բ. տարի, գինն է* . . . . . 35 կ.
9. *ՀԷՆՉԷԼԻ նոյնը, երրորդ տարի. գինն է* . . . . 50 կ.

«Մայրենի Լեզու»-ի բոլոր մասերը թոյլատրուած են պաշտօնական իշխանութեան կողմից որպէս ձեռնարկ՝ Հայերէն լեզուն դասաւանդելու ժամանակ: